ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

Qədim Diyar

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Ancient Land

International Scientific Journal

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Cild: 6 Sayı: 11

ANCIENT LAND

International Scientific Journal

Volume: 6 Issue: 11

Bakı – Baku
2024

Jurnal 31.01.2012-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir
Reyestr №3534

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
31.01.2012.
Registration No. 3534

Redaksiyanın ünvanı
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
"Azərbaycan" nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
Az1073, Baku,
Matbuat Avenue, 529,
"Azerbaijan" Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail
qedim.2012@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International Indices

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© https://aem.az
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-5274-0356

Redaktor

Assoc. Prof. Dr. Vüqar ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
oghuz78@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-7064-992X

Redaktor köməkçiləri

PhD Könül HƏSƏNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
konul_salmanova@mail.ru
https://orcid.org/0000-0003-1490-5751

Tədqiqatçı Nəhayət HÜSEYİNLİ, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
nehayet.huseynli@gmail.com
https://orcid.org/0009-0003-4314-5605

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Aynel MƏŞƏDİYEVA, AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Rafail ƏHMƏDLİ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Fazil BAXŞƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. DR. Ülviyyə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zərövşən BABAYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ziyadxan ƏLİYEV, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Salatın HACIYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Aytəkin ZEYNALOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL, Ərzincan Binalı Yıldırım Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Qulu MƏHƏRRƏMLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Əsməd MUXTAROVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vaqif SULTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vidas KAVALİUSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. Yaqub BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti/ Azərbaycan
Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYILOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Nasiba SABİROVA, Urgenc Dövlət Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Afaq MƏMMƏDOVA, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti/ Azərbaycan
Prof. Dr. Adil BAXŞƏLİYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, AMEA Folklor İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Xəzər HÜSEYNOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Sərvər ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya
Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu/ Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUİNTƏN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Mübariz ƏSƏDOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti/ Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşad SADIQOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-5274-0356

Editor

Assoc. Prof. Dr. Vugar ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
oghuz78@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-7064-992X

Assistant editors

PhD Konul HASANOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
konul_salmanova@mail.ru
https://orcid.org/0000-0003-1490-5751

Researcher Nahayat HUSEYINLI, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
nehayet.huseynli@gmail.com
https://orcid.org/0009-0003-4314-5605

Language editors

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Aynel MASHADIYEVA, ANAS, Institute of Linguistics named after Nasimi / Azerbaijan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Rafail AHMADLI, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Prof. Dr. Fazil BAKHSHALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Ülviyya HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zarovshan BABAYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ziyadxan ALIYEV, Azerbaijan State Art Academy / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Salatin HAJIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Dr. Aytekin ZEYNALOVA, Baku State University / Azerbaijan

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azerbaijan University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Abdulkadir GUL, The University of Arzinjan Binali Yildirim / Turkey
Prof. Dr. Gulu MAHARRAMLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Asmad MUKHTAROVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Vagif SULTANLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Alamdar SHAHVERDIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Yagub BABAYEV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Intigam JABRAYILOV,Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Nasiba SABIROVA, Urgench State University / Uzbekistan
Prof. Dr. Afag MAMMADOVA, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Prof. Dr. Adil BAKHSHALIYEV, Sumgait State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Seyfaddin RZASOY, ANAS Institute of Folklore / Azerbaijan
Prof. Dr. Khazar HUSEYNOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Sarvar ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania

Assoc. Prof. Dr. Jabi BAHRAMOV, ANAS, Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevinj RUINTAN, Baku State Universitety / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Mubariz ASADOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rashad SADIGOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

https://doi.org/10.36719/2706-6185/41/7-13

Sevinc Sadıqova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
sevincsadigova@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-8720-3262

Qərbi Azərbaycan ərzisindəki etnotoponimlər

Xülasə

Qərbi Azərbaycan toponimləri yalnız toponimika və linqvistika üçün deyil, Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üçün də qiymətli mənbədir. Belə ki, bu ərazilərin etnotoponimlərinin linqvistik təhlili Qərbi Azərbaycanın aborigen əhalisi haqqında dəqiq məlumatları əldə etmək üçün qiymətli faktları və sübutları üzə çıxarır.

Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının toponim və mikrotoponimlərinin böyük əksəriyyəti etnonim mənşəlidir. Bir məqalədə onların hamısını təhlilə cəlb etmək mümkün olmadığı üçün, biz onlardan bəzilərini – Qaşqa, Herher, Qılıclı, Sallı, Qanlı, Arınc, Şorca, Daylaxlı, Canı, Qaralar toponimlərini nəzərdən keçirəcəyik. Dərələyəz mahalının bu oykonimlərinin təhlili bu nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, bu adlar türk mənşəli etnonimlər əsasında yaranmışlar. Çünki Azərbaycan türkləri bu torpaqların ən qədim sakinləri olmuşlar.

Açar sözlər: *toponim, etnotoponim, Qərbi Azərbaycan, Dərələyəz, oykonim*

Sevinj Sadigova
Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Philosophy in Philology
sevincsadigova@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-8720-3262

Ethnotoponyms in the Region of Western Azerbaijan

Abstract

West Azerbaijani toponyms are a valuable resource not only for toponymy and linguistics, but also for the study of Azerbaijani history. In particular, the linguistic analysis of the ethnotoponyms of these areas reveals valuable facts and invaluable evidence for obtaining accurate information about the aboriginal population of Western Azerbaijan.

The vast majority of toponyms and microtoponyms in Daraleyaz district of Western Azerbaijan are related to ethnonyms. Since it is impossible to analyze all of them in one article, we will examine some of them – Kashga, Herher, Kilicli, Salli, Kanli, Arinc, Shorca, Daylakhli, Cani, Karalar ethnotoponyms.

From the analysis of these oikonyms in the Darelayaz area, we can draw a conclusion that these names were formed on the basis of ethnonyms of Turkish origin. Therefore, Azeri Turks have been living in these lands since ancient times.

Keywords: *toponyms, ethnotoponyms, Western Azerbaijan, Daraleyaz, oyconyms*

Giriş

Qərbi Azərbaycan toponimləri yalnız toponimika və dilçilik üçün deyil, Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üçün də qiymətli mənbədir. Xüsusən də bu ərazilərin etnotoponimlərinin linqvistik təhlili Qərbi Azərbaycanın aborigen əhalisi barədə dəqiq məlumat almaq üçün dəyərli faktları, əvəzsiz sübutları üzə çıxarır. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının ərazisindəki toponim və mikrotoponimlərin böyük əksəriyyəti etnonimlərlə bağlıdır. Bir məqalədə bunların hamısını təhlilə cəlb etmək mümkün olmadığı üçün, biz onlardan bir qismini – Qaşqa, Herher, Qılıclı, Sallı, Qanlı, Arınc, Şorca, Daylaxlı, Canı, Qaralar etnotoponimlərini araşdıracağıq.

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

Tədqiqat

Dərələyəzdəki Qaşqa oykoniminin izləri kök etibarilə çox qədimlərə gedib çıxır. "Azərbaycan xalqının soykökündə duran qəbilə birləşmələrinin yerini, yurdunu, tarixdə tutduğu mövqeyini, durumunu öyrənmək üçün het abidələrinin də böyük rolu vardır. Eradan qabaq 1345-1320-ci illərdə hökmranlıq etmiş II Murşil hakimiyyətinin doqquzuncu ilindən söhbət açan abidədə Qaşqayların da adı çəkilir... "Qaşqay" etnik-soy, qəbilə adı türk dilləri, o sıradan Azərbaycan dili ilə bağlı sözdür. "Qaşqay" – "qaşqa" və "ay" tərkiblərindən yaranmışdır. "Qaşqa" bir çox türk dillərində "yandırmaq", "alovlandırmaq", "işıq vermək", "işıldamaq" deməkdir. Bir çox xalqlarda soy, qəbilə, xalq, ilahi, tanrı insan, ulu ata-ana adlarındakı "ay" tərkibi göstərir ki, o, ümumtürk dilli sözdür və çox-çox əskilərdə belə işlənmişdir. Çoxanlamlı "ay" sözünün "ilahi", "yaradıcı", "tanrı" anlamları da vardır. Beləliklə, "Qaşqay" sözünün, qəbiləbirləşməsinin adının anlamı aydınlaşır. Qaşqay – parıldayan, işıq verən tanrı, yaradıcı deməkdir (Seyidov, 1989, s. 20-21). Əsasən Gəncədə və ətraf bölgələrdə məskunlaşan qaşqaylar sonralar başqa Azərbaycan torpaqlarına da səpələnmişlər. Qax rayonunda Qaşqaçay kəndi, Gəncə ətrafında Qaşqa çayı, Qoşqar dağı, Qaşqatala, Qərbi Azərbaycanda Dərələyəzdəki Qaşqa kəndindən başqa, Vedibasar mahalında Qaşqa kəndi, Özbəkistanda Qaşqadərya adlı vilayət vardır. "Hazırda qaşqayların çox böyük hissəsi İran və İraq ərazisində yaşamaqdadırlar. Təkcə İranın cənubunda 1970-ci ilin məlumatına görə, 350 min nəfər qaşqay türkü yaşamışdır" (Ələkbərli, 2000, s. 279). "Qaşqayların mənşəyi qaranlıqdır. Ehtimal ki, xakaslarda Kaska və Aq kaska tayfaları ilə eyni mənşəlidir" (Budaqov, Qeybullayev, 1998, s. 198).

Göründüyü kimi, kökləri çox-çox qədimlərə, eramızdan 14 əsr öncəyə gedib çıxan qaşqay etnoniminin izləri bir sıra toponimlərdə, o cümlədən Dərələyəzdəki Qaşqa oykonimində qorunub saxlanmışdır.

Dərələyəz mahalındakı ən qədim etnotoponimlərdən biri Herher oykonimidir. Bu oykonim qədim türk tayfalarından biri olan qarqar etnonimi əsasında yaranmışdır. Qarqar etnoniminin adı çox müxtəlif fonetik variantlarda (Herher, Gerger, Xerxer, Qerqer, Qarqar) işlənmiş və tarixi sənədlərdə öz əksini tapmışdır: Ptolomey Qarqar məntəqəsinin, Strabon Şimali Qafqazda yaşayan qarqar tayfasının, Favst Buzand (V əsr) Her mahalının, Aqafanqel (V əsr) Her mahalının, Moisey Xorenski (V əsr) Qarqar knyazlığının və Qarqar düzənliyinin, Asogik (XI əsr) Qarqar düzənliyinin, Böyük Vardan (XIII əsr) Qarqar vilayətinin və qarqar tayfalarının, Musa Kalankatlı qarqar tayfalarının, Kirakos Qandzaketsi Karkar toponiminin, İbn Xordadbeh (IX əsr) Karkar toponiminin, İdrisi (XII əsr) Dərbənd yaxınlığında Karkar şəhərinin, Yaqut Həməvi Karkar toponiminin, Həmdullah Qəzvini (XIV əsr) Mərənd ərazisindəki Karkar ticarət şəhərinin, "Dərbəndnamə"də (XVII əsr) VI-VII əsr hadisələri ilə əlaqədar Karkar toponiminin adı qeyd olunur. Göründüyü kimi, ilkin mənbələrdə bu ad "her (qer)" formasında, sonrakı mənbələrdə isə qoşa, təkrar formada verilmişdir ki, bu da mənşə etibarilə çox qədim olan cəmlik bildirmə üsuludur. Dərələyəz ərazisindəki Salsal, Herher, Qarabağdakı Xalxal, Tərtər toponimləri məhz bu üsulla formalaşmışdır. "Qərbi Azərbaycan ərazisinin qədim türk tarixi ilə bağlı bilgilərə qədim Asur və Urartu mixi yazılarında da tez-tez rast gəlirik. Öncə xatırladaq ki, e.ə.1200-cü ilə aid Asur yazılarında adı çəkilən türksoylu Xarxar//Qarqar ölkəsinə həm də indiki Qərbi Azərbaycan ərazisi daxil idi. Təsadüfi deyil ki, Xarxar//Qarqar// Gərgər//Herher variantlarında günümüzə qədər gəlib çıxan bu etnonimin izləri bu gün bütöv Azərbaycan, o cümlədən Qərbi Azərbaycan ərazisində qeydə alınmış yüzlərlə toponimdə yaşamaqdadır. Təkcə elə İrəvan xanlığı tərkibinə daxil olan 15 mahaldan 2-si (Qarnibasar və Qərbibasar) bu etnosun adını daşımışdır" (Ələkbərli, 2006, s. 10).

Qarqarlar miladdan qabaq IV-II yüzilliklərdə Qafqaz dağlarının ətəklərində, sonrakı dövrlərdə isə həm də Qarabağ düzənliklərində məskunlaşmışlar. Lakin sonradan onların məskunlaşdığı ərazilər genişlənmişdir. Çünki Qarqar etnonimi və onun fonetik variantları olan Karkar, Xarxar, Xalxal, Xerxer, Herher, Qerqer, Gərgər etnonimlərinin arealı çox böyükdür. "XIX əsrdə Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol qəzasında Gərgər, Şuşa qəzasında Gərgər, Borçalı qəzasında mənbəyini Boz Abdal dağından götürən Gərgərçay, Dağlıq Qarabağda Maçkalaşen kəndi yaxınlığında Herher kənd xarabalığı, Dağlıq Qarabağda Qarqardağ silsiləsi və b. toponimlərlə mənşəcə eynidir. XVIII əsrin ortalarına aid ermənicə mənbədə Türkiyənin şərqində Karqar adlı

kənd qeyd olunmuşdur. Qərbi Azərbaycanın Stepanavan, Əzizbəyov rayonlarında kənd adları, Əzizbəyov rayonunda Arpaçayın qollarından birinin adı Gərgər olmuşdur.

Qarqarların qədim Alban tayfalarından birinin adı olduğunu qeyd edən N.Məmmədov yazır ki: "Qarqar sıra dağları, Qarqar düzü, Qarqar çayı hələ bizim eradan əvvəl Azərbaycanda məskən salan türkdilli Qarqar tayfasının adını bir abidə kimi qoruyub saxlamışdır" (Məmmədov, 1993, s. 111, 137-138).

"Qarqar boylarının yaşadığı yerlərdə çoxlu çay, dağ, ovalıq, bölgə və yaşayış məskənləri qarqar etnotoponimi ilə adlanmışdır. Quzey Azərbaycanda bir sıra Qarqar, Karkar və Xarxar adlı yaşayış məskəni olduğu kimi, Güney Azərbaycanda da Kərkər, Kərkəre-olya (Yuxarı Kərkər), Baba Kərkər kəndləri və Qarqar, Karkar, Xarxar və hətta adı Xorxor şəklinə düşmüş xeyli yaşayış məskəni vardır. Azərbaycan və Türkmənistanda bir neçə Qarqar çay mövcuddur. M.Xorenatsi (V əsr) Mil düzünün bir hissəsini Qarqar çölü kimi vermişdir. Qazaxıstanda Karkarli dağı, Azərbaycanda isə Qarqar dağ vardır..." (Ağasıoğlu, 2000, s. 140-144).

Qarqar etnonimi əsasında yaranmış toponimlərin arealına, eləcə də bir sıra tarixi faktlara əsaslanaraq demək olar ki, qarqar tayfaları türkmənşəli olmuşlar və Dərələyəzdəki Herher oykonimi bu etnonimin fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır.

Dərələyəzdəki **Qılıclı** oykoniminin və Qılıclıdərə oroniminin paralellərinə Qərbi Azərbaycanın Gorus rayonunda Qılıcan, Dərəçiçək nahiyəsində Qılıcanulya və Qılıcansufla, Qırxbulaq nahiyəsində Qılıcan, Aleksandropol qəzasında Qılıc-yataq, Zəngəzur qəzasında (Sisyan rayonu) Qılıclı kəndlərinin, Rəvan əyalətinin Zar nahiyəsində Qılıclı məzrəsinin, Talin rayonunda Qılıcdaq dağının adlarında rast gəlirik. Azərbaycan ərazisində Qılıcan (Qubadlı), Qılıçlı (Kəlbəcər), Qılıçlı (Laçın), Qılıncbəyli (Şəmkir) kəndlərinin adı da eyni kökdəndir və qıpçaq mənşəli *kiliç* tayfasının adındandır. "Bu etnonim klışlı formasında qaraqalpaqlarda, Qılıçlı kəndinin adı kimi isə Türkiyədə qeydə alınmışdır. Azərbaycan ərazisində kılıçlı tayfası, əsasən, Şirvanda məskunlaşmışdır. XIX əsrin ortalarında bu nəsildən olanlar 22 kəndin əsasını qoymuşdular. Rusiya Şirvan xanlığını işğal etdikdən sonra burada yaşayan Qılıclı tayfasını 1826-1828-ci illərdə Rus-İran müharibəsinin iştirakçısı V.Q.Mədətova bağışlamışdır. O isə qılıclıları Qarabağa köçürmüşdür. Lakin bu fikir bir qədər mübahisəlidir. Çünki elə həmin mənbədə belə bir məlumat verilir ki, "1688-ci ilə aid məlumata görə, "Qarabağın Ahiştabad aranında (yəni qışlağında) qışlayan bir el Qılıçlı adlanırdı". Bu məlumatdan aydın olur ki, Qılıçlı tayfası daha erkən dövrlərdə Azərbaycanda məskunlaşmış və öz izlərini bir sıra toponimlərdə, o cümlədən Dərələyəzdə **Qılıclı** oykonimində və **Qılıclıdərə** oronimində qoruyub saxlamışdı.

Qədim *hun* tayfalarından olan *sal* etnonimi Dərələyəzdəki **Sallı** kəndinin və Salsal qalasının adında bu günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Bundan başqa, "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə (Bünyadov, Məmmədov, 1996) İrəvan əyalətinin Dərələyəz nahiyəsində Salçı kəndinin və "Qafqazın beşverstlik xəritəsi"ndə İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Salut kəndinin adı çəkilir. Gürcüstanda Salieti, Dağıstanda Salian, Ermənistanın iki yerində Sallı, Şimali Qafqazda Sal çayı, Sal çölü, Azərbaycanda Salyan rayonu, Şamaxıda Salar (Saler), Qazaxda Saloğlu adlı kəndlər, Krım ərazisində 4 adda Sala və Kiçik Sala toponimləri onu göstərir ki, *sal* sözü geniş ərazidə yayılan ən qədim türk tayfalarından birinin adıdır.

Sal sözünün etnonim olmasını sübut edən amillərdən biri də "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında Salur Qazan adının (burada Salur sözü Qazan xanın mənsub olduğu tayfanı göstərir) olması və ilk orta əsrlərdə Azərbaycanda Salarilər adlı sülalənin hökmranlıq etməsi faktıdır.

V.A.Nikonovun məlumatına görə, Don çayının aşağı axınında onun sol qollarından birinin adı "Sal" (çay) adlanır. Noqay dilində *"sol"* sözü *"sol tərəf"* mənasında, kalmık dilində *"sal"* sözü *"qol" (çay qolu), budaq* mənasındadır. Ona görə V.A.Nikonov kalmık dilindəki mənaya üstünlük verir. Akademik B.Budaqov Azərbaycandakı Salyan oykoniminin Kür çayının sağ sahilində yerləşməsi ilə əlaqədar bu fikirlə razılaşmır və bu etnonimlə bağlı Q.Qeybullayevin fikirlərinə üstünlük verir (Budaqov, Qeybullayev, 1998). Q.Qeybullayev *sal* tayfasının *hun* tayfalarından olduğunu, Salar, Salor, Salur, Salcaq etnonimlərinin də *sal* sözündən törəndiyini qeyd edir.

Salar (Salu) coğrafi adının mənşəyindən bəhs edən R.Eyvazova yazır: "V.V.Radlova görə, *"sal" "ocaq", "od yandırılan yer", "çılğın", "qızğın adam"* anlamlarını bildirir. Azərbaycan dilin-

dəki *"sal qaya"* ifadəsindən görünür ki, *sal "bütöv", "iri", "möhkəm"* anlamında da işlənir. *"Or"*un isə digər anlamları ilə yanaşı *"möhkəmlənmə", "istehkam"* anlamına da tuş oluruq. Salor – yəni ucada (ola bilsin dağda) möhkəmlənmiş, istehkama çevrilmiş, ucada olan ocaq, od, od yandırılan yer, çılğın, qızğın adam deməkdir... Salar, Salu Mahmud Kaşğari "Divan"ında Salğur, Rəşidəddində Salur, Yazıçıoğlu Əlidə Salur, Əbülqazi xan Xivəlidə Salor variantlarındadır. Rəşidəddinə görə, Salur – "haraya varsa, qılınc və çomağı ilə iş görər", Yazıçıoğluya görə, Salur – yəni sal /v/ ur, yəni harayakı yetişsən, qılınc və çomağın rəvan olsun" mənalarındadır". Salar coğrafi adının *salar* etnonimindən törəndiyini qeyd edən R.Eyvazova Çində Qaraman və Akman qəbilələrindən ibarət olan Salar tayfasının (40 mindən çox) yaşadığını bildirir (Eyvazova, 1995, s. 96).

Göründüyü kimi, *sal* etnoniminin mənası *möhkəm, bütöv, iri* deməkdir (Xatırladaq ki, qayı//kayı tayfasının da adı "möhkəm, qayım, bərk" mənasını verirdi. Deməli, türk tayfaları öz igidliklərini, mərdliklərini, möhkəmliklərini bildirmək üçün özlərini belə adlandırmışlar) və bu tayfalar qədim türk məskənlərinin əksəriyyətində, o cümlədən Dərələyəzdə məskunlaşmışdılar.

Ermənilər tərəfindən dağıdılaraq xarabalığa çevrilmiş **Qanlı** kəndinin adı da böyük maraq doğurur. Qərbi Azərbaycan ərazisində Qanlı (Basarkeçər), Qanlıca (Axuryan), Qanlıca (Yeğeqnad-zor), Qanlıca (Rəvan əyalətinin Zebil nahiyəsi), Qanlıca (İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsi) oykonimləri və Qanlıgöl (Novobayazid qəzası) hidronimi qeydə alınmışdır. Qafqazda "qanlı" sözü ilə bağlı çoxlu toponimdə bu söz iki mənadadır: 1. Boğulma, döyüş-savaş və s. ilə bağlı hadisələrlə əlaqədar ölüm (qan tökülməsi); 2. Qanlı (əsli Kanqlı) tayfasının məskunlaşması. Azərbaycanda Qanlıkənd, Bozalqanlı, Qaraqanlı və b. Kəndlərin adlarında əksini tapmışdır. XIX əsrdə Qafqazda iki Kanqlu kəndi vardı. Bu toponim "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları ilə də bağlıdır. Dastanın qəhrəmanlarından birinin adı Qanlı Qocadır. Burada Qanlı sözü həmin şəxsin mənsub olduğu tay-fanı bildirir.

"Orta Asiyadakı kanqlı və ya kanlı tayfası 1218-ci ildə monqollar tərəfindən tabe edilmiş və qərbə tərəf hərəkət etmişlər. Kəlbəcər rayonundakı Qanlıkənd etnotoponimi və bir sıra mikro-toponimlər bu etnonimlə bağlıdır. Bozalqanlı, Qaraqanlı (Tovuz r.) və Divarqanlı (İran Azərbaycanı) oykonimlərinin ikinci hissəsi də bu etnonimlə bağlıdır. Deməli, özbək, qaraqalpaq və qazaxların etnik tərkibinə daxil olan *kanqlı* tayfası Azərbaycandakı etnik proseslərdə də iştirak etmişdir.

Əfqanıstan ərazisindəki Kanq, Kənk coğrafi adı barədə araşdırma aparmış R.Eyvazova adın kanqlı etnonimindən yarandığını göstərərək belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, qanlı//kanqlı və kən-gər//kanqar eyni etnonimin müxtəlif dil və dialekt paralelləridir (Eyvazova, 1995, s. 81).

Qeyd edək ki, Dərələyəzdəki Qanlı etnotoponimini Qanalı formasında verərək hidrotoponim kimi izah edənlər də olmuşdur: "Toponimin ilk komponenti qana, qano formasında "arx, kanal" mənasını bildirir... Qədim türk tayfalarına aid termin olub, hazırda ancaq Azərbaycan dilində işlənir. S.E.Malovun göstərdiyinə görə, sözün ilkin forması "qanu" olmuş, su anbarı və hovuz mənaları ifadə edir. -lı sözdüzəldici şəkilçidir. Hidrotoponimdir (Mirzəyev, 2004, s. 176).

Lakin bu fikirlə heç cür razılaşmaq olmaz. Əvvəla ona görə ki, kəndin adı Qanalı yox, Qanlıdır. İkincisi, bu toponim həm Qərbi Azərbaycanda, həm də türk tayfalarının məskunlaşdığı digər ərazilərdə çox geniş bir areala malikdir. Deməli, Dərələyəzdəki Qanlı oykonimi türk mənşəli etnotoponimdir.

Zəkəriyyə Kanakertsinin (XVII əsr) və Arakel Davrijesinin (XVII əsr) Arinc formasında qeydə aldıqları bu ad Qərbi Azərbaycanda iki yerdə – Qırxbulaq və Dərələyəz mahalındakı Arınc kəndlərinin adında özünü göstərir. 1590-cı ilə aid türkcə mənbədə Ərinc kimidir. XIX əsrdə Naxçıvan qəzasında (indi Şahbuz rayonunda) Arinc kənd adı ilə eynidir. "Toponimin etimologiyasına gəldikdə, o, qıpçaqların Əncə//İncə tayfasının adından yaranmışdır və Ər-incə komponentlərindən ibarətdir. Bütöv Azərbaycan ərazisində, o cümlədən Qərbi Azərbaycanda "İncə" komponentli onlarla toponim qeydə alınmışdır. Bunlardan İncə kənd adlarını (Sürməli, Maku, Xınzirək nahiyələrində, Dərəkənd-Parçenis mahalında), İncəvar kənd adını (Zəngəzurda), İncədərə kəndini (Vedi nahiyəsində), Zərincə kəndini (Talin mahalında), Əlincə kəndini (Aralıq,

Şirakel nahiyələrində) misal göstərmək olar. Azərbaycanda Göyçay və Şəkidə İncə kəndləri vardır (Bayramov, 2002, s. 304).

Toponimin tərkibindəki birinci komponent isə türk dillərində *"insan, kişi, igid, cəsur, mərd"* mənalarında işlənən *ər* sözünün fonetik variantıdır (ər/ar) – Arınc *"incə tayfasından olan ərlərin (insanların) məskunlaşdığı yer"* mənasındadır.

Mənşə etibarilə maraqlı toponimlərdən biri də **Şorca** oykonimidir. Şorca oykonimi böyük türk tayfalarından birinin – Şor tayfasının adından yaranmışdır (oykonimin tərkibindəki -ca şəkilçisi kiçiltmə mənası bildirir). "Şorlar Şimali Altay və Kuznetsk Alatau rayonu ərazisində, Xakas və Dağlıq Altay vilayətləri ilə qonşuluqda yaşayırlar. Onların ümumi miqdarı 20 minə qədərdir. Əslində qıpçaq qrupuna aid olan şor dilini N. A. Baskakov uyğur-oğuz ailəsinə daxil edir. O, Şərqi-Sibir türk dillərindən olub, daha çox Xakas və Altay dilləri ilə ümumi cəhətlərə malikdir (Budaqov, 1994, s. 80).

Qeyd etməliyik ki, *şor* sözünün müasir Azərbaycan dilində ifadə etdiyi "duzlu, şoran" mənası, kökündə "şor" komponenti olan xüsusi adların etimoloji izahında dolaşıqlığa səbəb olur. Belə ki, Qərbi Azərbaycan toponimlərini tədqiq edən İ.Bayramov bu regionda tərkibində *"şor"* sözü olan 7 coğrafi ad qeydə almış, Şoran kəndi (Artaşat), Şoran dərə (Noyemberyan), Şorbulaq (İrəvan) adlarını haqlı olaraq "duzlu, şoran" mənasında izah etmişdir (Bayramov, 2002, s. 658-661). Lakin onun Şorca və Şor Kolanlı oykonimlərini də bu mənada izah etməsi ilə razılaşmaq olmaz. Çünki bu adlar etnonim mənşəlidir (Şor Kolanlı (Masis) oykonimi *şor* və *kolanlı//kolanı* tayfa adlarının birləşməsindən yaranmışdır), erkən orta əsrlərdə Albaniyada və indiki Ermənistan ərazisində yaşamış türkmənşəli Şor (əsli Çor) tayfasının adını əks etdirir. Peçeneqlərin *Çor (Çur)* tayfasının adındandır. Azərbaycanda Çorman (Kəlbəcər), Çor-Yurt (Yardımlı), Corlu (Qəbələ), Corlu (Gürcüstan) adları ilə eynidir.

İlk dəfə "VII əsr erməni coğrafiyası" adlı mənbədə şorapor ("Şor dərəsi", yaxud "Şor vadisi" mənasındadır) toponimində əksini tapmış bu elin adı ilə bağlı bir sıra toponimlər vardır. Bundan başqa, Zəngibasar mahalında Şorlu, İrəvan qəzasında Şorlu Dəmirçi, Novobayazid qəzasında Şorca, Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzasında (indi Ermənistanın Krasnoselo rayonunda) Şorca, Novobayazid qəzasında Şorcalu kəndləri (iki kənd) olmuşdur. Əfqanıstanda da "Şor" coğrafi adı mövcuddur. Bu toponimlər də, Dərələyəzdəki Şorca oykonimi də qədim türk etnonimi olan *şor* tayfasının adı əsasında formalaşmışdır.

Dərələyəzdəki etnooykonimlərdən biri də **Daylaxlıdır**. Bu etnotoponim haqqında çox müxtəlif fikirlər mövcuddur. Məsələn: "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda işlədilmiş dölək "doğum" sözündən olub "qoyunların döllənən yeri" mənasındadır". "Kəndin adı tayfa adından törənmişdir. Daylaxlı modelində etnotoponimlər çoxdur. Məsələn, Keçili, Bəbirli, Camışlı, Dovşanlı". Göründüyü kimi, birinci izahda Daylaxlı oykoniminin "dölək" apelyativ sözü əsasında yarandığı göstərilir. İkinci izahda isə, professor H.Mirzəyev bu adı etnonim mənşəli hesab etsə də, onu zoonim (daylaq) əsasında formalaşmış etnonim sayır. Lakin bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Oykonim qədim *dey//day* etnonimi əsasında yaranmışdır. "Strabon "Coğrafiya" əsərində yazır: "Skiflərin böyük hissəsi, Xəzərdən başlayaraq daylar adlanır". Tədqiqatçı bir sıra faktlara əsaslanaraq *dayları//dailəri* türkdilli hesab edir.

Bu etnonim əsasında Əfqanıstan ərazisində yaranmış Dayok (Pərvan) kəndi, Day kəndi (Kabul), Daykəndi (Kabul), Dəreyi-Dayok toponimlərini qeyd edən R.Eyvazova onları Azərbaycanın Salyan rayonundakı Dayıkənd coğrafi adı ilə eyni mənşəli hesab edir və bu etnonimi Deyok antroponimi ilə əlaqələndirir: "Qədimdə etnos adının əlamətdar fakt, titul məqamlı təltif kimi başçılara, sərkərdə və hökmdarlara verilməsi qanunauyğun adlandırma prosesi olub (bunun əksi də var: şöhrətli başçıların adları etnoslara verilib). Deməli, Deyok (Dayakku) deylər və oqların ittifaqından ibarət tayfadan çıxmışdır. Day tayfalarını skiflərin bir qolu kimi adlandıranlar da vardır. Deməliyik ki, R.Eyvazovanın qeyd etdiyi bu proses – "şöhrətli başçıların adlarının etnosa verilməsi" – Dərələyəzdəki **Canı** oykonimində özünü büruzə verir. Bu oykonimin Canı şəxs adı əsasında yaranması barədə bir sıra mənbələrdə məlumat vardır: "vaxtilə Xələcistandan farsa köçmüş xələclərin şahılı tayfasının rəisi (kələntəri və ya kəndxudası) Canı ağanın ətrafında birləşmək üçün toplanan tayfa və qəbilələr Qaşqay adı altında böyük bir el birliyinə çevrilmişdir..." Canı ağa

Qaşqay elinə təyin edilmiş ilk elbəyidir. Ehtimal ki, bu böyük el birliyinin bir hissəsi sonradan öz başçılarının adı ilə adlanmışlar.

Canı oykoniminin etnonim olması barədə H.Mirzəyev yazır: "Fikrimizcə, Canı sözü qəbilə, nəsil adı ilə bağlıdır. Bunun üçün Canhəsən kənd adına diqqət yetirmək kifayətdir. Burada can sözü tayfa, qəbilə adını bildirməyə xidmət etmişdir. Tayfa, nəsil, qəbilə adlarının xüsusi adın tərkibində işlənməsi türk dillərində qanunauyğun bir haldır və bir sistem təşkil edir" (Mirzəyev, 2004, s. 154).

Canı etnoniminin iştirakı ilə yaranan toponimlərin miqdarı çoxdur: Dərələyəzdə Canı və Canıqabaqlı kəndlərindən başqa, Sabirabad ərazisində Canbağça, Məzrə nahiyəsində Canqur, Abaran nahiyəsində Candar, Karbi nahiyəsində Candarlar, Dərəkənd-Parçenis mahalında Candərviş, İrəvan əyalətinin İqdır nahiyəsində Canəhməd və Canəhməd qışlağı, Abnik nahiyəsində Canəhmədli, Ərmus nahiyəsində Canəhmədli, Novobayazid qəzasında Canəhmədli, Qırxbulaq nahiyəsində Canəhməd Sabitlu, Karbi nahiyəsində Canibəy, İcevan rayonunda Cantəpə, Eçmiadzin qəzasında Canpida, Abaran mahalında Cancik kəndləri və Novobayazid qəzasında Cantəpə dağı qeydə alınmışdır. Türkiyənin Trabzon şəhərinin yaxınlığında mərkəzi Samsun olan Canı mahalı da vardır.

Bundan başqa, Krımda Canılar, Canlar, Cangöy, Xankənd yaxınlığında Canhəsən, Qazaxda Canallıq, Ağdərədə Canyataq, Xaçmazda Canaxır adlı kəndlər vardır. Adın belə geniş bir arealda yayılması onun etnotoponim olmasını bir daha sübut edir.

Dərələyəzdəki **Qaralar** oykonimi Qafqaz ərazisində ən geniş yayılmış etnotoponimlərdən biridir. "Qafqazın beş verstlik xəritəsi"ndə Cənubi Qafqazda mövcud olan 10 Qaralar kəndi qeydə alınmışdır.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası ərazisində 7 Qaralar (İmişli (2), Qubadlı, Saatlı, Sabirabad, Şəmkir, Tovuz) kəndi, 1 Qaralı (Sabirabad) və 1 Qaralılar (Beyləqan) kəndi vardır. Tərkibində qara komponenti olan oykonimlərin sayı isə 165-dir. Qərbi Azərbaycanda Qaralar adlı 5 kənd (İrəvan qəzası, Vedi rayonu, Dərələyəz mahalı, Zəngəzur qəzası (Sisyan rayonu), Vedibasar mahalı), tərkibində qara komponenti olan 200-dən çox toponim qeydə alınmışdır. Qeyd edək ki, qara sözünün dilimizdə qara (rəng), qaranlıq, zülmət, tutqun, sərt, qəmli, kədərli, bədbəxt, mal-qara, xalq, camaat, torpaq, təpə, hündür, yüksək, böyük, ağır və s. mənaları vardır. Coğrafi adlarda qara sözü yuxarıda göstərilən mənaların bəzilərində işlənir: toponimlərdə qara sözü dağ, dağ zirvəsi, təpə, qaya və s. adlarında hündür, yüksək, uca, əzəmətli, nəhəng mənalarında, hidronimlərdə ağır (içməyə yararsız) mənasında işlənir. Lakin bu məna çalarları, qara sözü coğrafi adların birinci komponenti kimi çıxış etdikdə özünü göstərir.

Deməli, müstəqil surətdə yer adı kimi işlənən qara sözü (cəm şəkilçisi ilə) bu mənalardan uzaqdır. Qaralar oykonimi orta əsrlərdə Anadoluda yaşamış Yerük tayfa ittifaqının Qara elinin adını əks etdirir. Qaralar toponiminin belə geniş bir arealda yayılmasının səbəbi də məhz etnonimlə bağlı olmasındadır.

Nəticə

Beləliklə, Qərbi Azərbaycan ərazisində olan yuxarıda göstərdiyimiz bu oykonimlərin təhlilindən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, bu adlar türk mənşəli etnonimlər əsasında formalaşmışlar. Deməli, bu torpaqlarda hələ qədim dövrlərdən azəri türkləri məskunlaşmışdılar.

Ədəbiyyat

1. Ağasıoğlu, F. (2000). *Azər xalqı*. Elm.
2. Bayramov, İ. (2002). *Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri*. Elm və təhsil.
3. Budaqov, B. (1994). *Türk uluslarının yer yaddaşı*. Elm.
4. Budaqov, B., Qeybullayev, Q. (1998). *Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti*. Elm.
5. Bünyadov, Z., Məmmədov, H. (1996). *İrəvan əyalətinin icmal dəftəri*. Elm.
6. Eyvazova, R. (1995). *Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər*. Maarif.
7. Ələkbərli, Ə. (2006). *Qərbi Azərbaycan abidələri*. Nurlan.
8. Ələkbərli, Ə. (2000). *Qərbi Azərbaycan, I cild, Vedibasar mahalı*. Elm və təhsil.

9. Məmmədov, N. (1993). *Azərbaycanın yer adları*. Elm.
10. Mirzəyev, H. (2004). *Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı*. Elm.
11. Seyidov, M. (1989). *Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən*. Yazıçı.

Daxil oldu: 21.08.2024
Baxışa göndərildi: 11.09.2024
Təsdiq edildi: 28.10.2024
Çap olundu: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/41/14-17

Türkan İsmayıllı
Naxçıvan Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ismayilliturkanmehrac@gmail.com

Xarici dil öyrənilməsinə təsir edən şəxsiyyət faktorları

Xülasə

Məqalə xarici dil öyrənilməsinə təsir edən şəxsiyyət faktorlarından bəhs edir. Məqalənin yazılmasında məqsəd ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən dil öyrənənlərin öyrənmə prosesində rastlaşdığı şəxsiyyət və xarakter fərqliliklərin ortaya çıxardığı problemləri təhlil etmək, araşdırmadan əldə olunan nəticələri konkretləşdirməkdir. Beynəlxalq ünsiyyətin geniş işlənmə arealını tələb etməsi insanlar arasında mühüm ünsiyyət vasitəsi olan, başqa dillərdən fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilən ingilis dilinin istər öyrənilməsini, istərsə də öyrədilməsini şərtləndirir. İngilis dilinin tədrisi ilk baxışdan sadə görünsə də, onun özünəməxsus çətinlikləri vardır. Dil sosial hadisə olsa da, onun mənimsənilməsi prosesi xüsusi yanaşma və amillərin nəzərə alınmasını tələb edir. İngilis dilinin öyrədilməsi zamanı bir çox faktorları nəzərə almaq vacibdir. Bunlardan biri də şəxsiyyət faktorlarıdır. Xarakter fərqlilikləri dil öyrənilməsi prosesinə təsir edən çoxsaylı koqnitiv faktorlardan biridir.

Açar sözlər: *ingilis dili, şəxsiyyət faktorları, koqnitiv faktorlar, xarakter çətinlikləri, motivasiya*

Turkan Ismayilli
Nakhchivan State University
Doctor of Philosophy in Philology
ismayilliturkanmehrac@gmail.com

Personality Factors Affecting Foreign Language Learning

Abstract

The article discusses personality factors that influence foreign language learning. The purpose of writing the article is to analyze the problems caused by personality and character differences encountered in the learning process of language learners learning English as a foreign language, and to concretize the results obtained from the research. The fact that international communication requires a wide range of development conditions the study and teaching of the English language, which is an important means of communication between people, distinguished by its features different from other languages. Although teaching English seems simple at first glance, it has its own challenges. Although language is a social phenomenon, the process of acquiring it requires a special approach and consideration of factors. There are many factors to consider when teaching English. One of them is personality factors. Character differences are one of the many cognitive factors that affect the language learning process.

Keywords: *English language, personality factors, cognitive factors, character difficulties, motivation*

Giriş

Müasir dünyada gedən qloballaşma və inteqrasiya meyillərinin durmadan artması, elmi-texniki tərəqqinin, yeni texnologiyaların imkanlarından geniş istifadə olunması qloballaşan dünyanın ümumünsiyyət vasitəsinə çevrilmiş ingilis dilinin əhəmiyyətini və onun işləkliyini ön plana çəkir. Bu, əslində, XX əsrin ortalarından etibarən geniş vüsət alan qloballaşma prosesinin, genişmiqyaslı inteqrasiyanın səbəb olduğu beynəlxalq ünsiyyət ehtiyacına olan tələbatın ödənməsi ilə bağlıdır.

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

Tədqiqat

Elmi-metodik ədəbiyyatı nəzərdən keçirərkən tədqiqatçılar tərəfindən xarici dilin öyrənilməsinə təsir edən amillərin aşağıdakı kimi təsnif edildiyinin şahidi oluruq: koqnitiv amillər (dil qabiliyyətləri, öyrənmə strategiyaları); affektiv amillər (münasibətlər, motivasiya, narahatlıq); metakoqnitiv amillər (öyrənmənin planlaşdırılması, özünənəzarət, özünüqiymətləndirmə); demoqrafik amillər (Qədimova, 2003). C. A. Taker qeyd edir ki, xarici dili öyrənərkən aşağıdakı amillər nəzərə alınmalıdır: 1. Şəxsi amillər: təlimin şəraiti; təlimin məqsədi; təlimin müddəti; tədris prosesinin təşkili vasitələri; 2. Sosiomədəni amillər: dilin statusu; öyrənilən dilin digər dillərlə əlaqəsi; mədəniyyətlərin uyğunluğu; Xarici dilin mənimsənilməsinin səmərəliliyini təmin edən bəzi amillər 3. Fərdi amillər: dilöyrənənlərin yaş və psixoloji xüsusiyyətləri (McNeill, 2000). R. Ellis də yaş, qabiliyyətlər, zəka, koqnisiya, münasibətlər, motivasiya və şəxsiyyət amillərinin xarici dillərin öyrənilməsinə təsir edən ümumi məsələlər olduğunu qeyd edir. Xarici dilin öyrənilməsinə təsir edən koqnitiv amillərə yaddaş, diqqət və şüur, unutma və öyrənmə prosesinin baş verdiyi mühit aid edilir. Metakoqnitiv amillərə xarici dili öyrənənin dilə mükəmməl yiyələnməsi, məlumatlı olması vacib hesab edilən öyrənmənin planlaşdırılması, özünənəzarət, özünüqiymətləndirmə, prioritetlərin müəyyən edilməsi strategiyaları aiddir (Geertz, 2003). C. Riçardz koqnisiyanı düşünmə, xatırlama, qavrama və tanıma zamanı istifadə edilən müxtəlif əqli proseslər kimi müəyyən edir. O daha sonra koqnitiv prosesin dil öyrənənlərin xarici dili öyrənərkən istifadə etdikləri nəticəçıxarma, ümumiləşdirmə, deduktiv öyrənmə, nəzarətetmə və yaddasaxlama kimi əqli proses olduğunu müəyyən edir. B. L. Liver qeyd edir ki, koqnisiya müşahidə etmək, diqqət yetirmək, fərziyyə yürütmək, deyilənləri müşahidə etmək, oxunulan və eşidilənləri şərh etmək kimi əqli proseslərdən istifadəni ehtiva edir (Geertz, 2003). Xarici dillərin öyrənilməsinə təsir edən amillər sırasında yer alan metakoqnitiv amillərin də rolunu qeyd etmək lazımdır. C. Riçard metakoqnisiya anlayışına xarici dili öyrənərkən dil öyrənənin fərdi davranış və dilbilmə səviyyəsindən məlumatlı olması, fəaliyyətinə özünün nəzarət etməsi və fəaliyyətini planlaşdırması kimi koqnitiv proseslərin dərkedilməsini aid edir (Griffiths, 2013). Metakoqnisiya şəxsin öz təfəkkürünə nəzarət etmək qabiliyyətini bildirdiyinə görə dilöyrənənin öz əqli prosesləri, fikir və düşüncələri ilə tanışlığı və onların idarə edilməsini ehtiva edir. Xarici dilin mənimsənməsi təlim mühiti, dilöyrədənin səriştəsi, səmərəli təlim metodlarından istifadə, təlim materialının düzgün seçilməsi, müasir texnologiyaların tətbiqi, biliyə nəzarət, eləcə də dilöyrədən və dilöyrənənin fərdi xüsusiyyətləri kimi amillərdən asılıdır. Bununla yanaşı, xarici dilin öyrənilməsində dilöyrənənin emosional vəziyyəti, münasibəti, motivasiya və narahatlıq hissi kimi affektiv amillərin də təsir imkanlarını nəzərə almaq lazımdır. Xarici dilin öyrənilməsi prosesi emosional hisslərin müşayiəti ilə xarakterizə edilir və bilik əldə etmək prosesində dilöyrənənin psixoloji durumu, təlim prosesinin yaratdığı əhval-ruhiyyə bəzən dilin mənimsənməsi istiqamətində əldə ediləcək nəticələrin səmərəliliyinə mane olan və ya yardımçı olan amil kimi özünü büruzə verir. Bu, onunla izah olunur ki, dilöyrənən düşünən varlıq olmaqla yanaşı, həmçinin emosionaldır. Koqnitiv nəzəriyyənin təqdim etdiyi xarici dilin öyrənilməsi mənzərəsi affektiv görünüşlə tamamlanmış hesab edilə bilər (Chen, 2012). Dil öyrənənlərin emosional vəziyyətini diqqətdən kənarda saxlamaqla onların məntiqi və rasional davranmalı və düşünməli olduqlarını əsas gətirərək xarici dilin mənimsənməsinə kömək edən ən rasional təlim modellərini axtarmaq istəyi bəzən bizi yanlış istiqamətə yönəldir. Xarici dilin mənimsənməsində affektiv amilin nəzərə alınması dil öyrədən və dil öyrənənin psixoloji cəhətdən bərabər tərəfdaş kimi çıxış edəcəyi mühitin yaradılmasının təmin edilməsi deməkdir. Dil öyrənənlər müxtəlif şəraitin səbəb olduğu psixoloji maneələr olmadıqda xarici dilin öyrənilməsinə həvəs göstərir və bu istiqamətdə müəyyən irəliləyişə nail olurlar. Dilöyrədən dil öyrənənlərin psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almayaraq onun üzləşdiyi çətinliklərə biganə qaldıqda və özünün emosional baxımdan qeyri-sabit davranışı ilə dilöyrənənin fərdi durumuna etinasızlıq nümayiş etdirdikdə psixoloji maneələr qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. Aparılmış müşahidələrin təhlili göstərir ki, dilöyrədənin auditoriyada təlim mühitini yaratması və ona nəzarət etməsi səbəbindən onun psixoloji xüsusiyyəti dilöyrənənin psixoloji xüsusiyyətindən daha vacibdir (Dörnyei & Murphy, 2010). Dil öyrədən axtarıcı, yaradıcı keyfiyyətlərə malik olduqda, təlimdə şüurluluğun təminində dil öyrənənlərin bilik və anlayış səviyyələrini, fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onları düşündürücü təfəkkür

fəaliyyətinə səfərbər etdikdə qarşıya qoyulmuş məqsədə daha səmərəli şəkildə nail olmaq mümkündür. Bu zaman dilöyrənənlərin fərdi xüsusiyyətlərinin də nəzərə alınması xarici dilin mənimsənməsinin səmərəliliyinin təmin edilməsində əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. Əbəs yerə deyildir ki, K. Rocers özünün (Öyrənmək azadlığı) adlı əsərində müəllimin əsas vəzifəsinin dilöyrənənin öyrənməsinə şərait yaratmaqdan, onu öyrənmək həvəsi ilə ruhlandırmaqdan ibarət olduğunu göstərir (İsmayilli, 2023). Bu zaman, sözsüz ki, dilöyrənənin motivasiya, xarici dil öyrənmək qabiliyyəti, özünüqiymətləndirmə, yaş həddi və hazırlıq səviyyəsi kimi fərdi psixoloji xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur. Koqnitiv nəzəriyyəyə əsasən, dilöyrənənlər nəyi öyrəndiklərini fəal şəkildə düşündükdə və bunu etməyə hazır olub-olmadıqlarını müəyyən etdikdə öyrənməyə başlayırlar. Motivasiya insanı fəaliyyət göstərməyə sövq edən daxili meyil, təkan, hiss, güclü istək və ya ehtiyacları özündə ehtiva edən motivlər birliyidir ki, bu motivlər şəxsiyyətin fəaliyyət istiqamətini müəyyənləşdirir, həmin fəaliyyətin səmərəliliyini artırır. Xarici dilin öyrənilməsinin üç motivini qeyd etmək olar: idraki motiv (dili öyrənilən xalqın mədəniyyəti ilə tanışlıq), peşə ilə bağlı motiv (karyera yüksəlişi, xaricdə təhsil, elmi tədqiqatlar) və mənəvi motiv (yaxın insanların çevrəsində hörmətə layiq olmaq). H. D. Braun motivasiyanı qlobal səviyyədə (xarici dili öyrənmək istəyi), situasiya səviyyəsində (xarici dili sinifdə və ya dil mühitində öyrənmək arzusu) və tapşırıq səviyyəsində (təlim prosesində müəyyən edilmiş tapşırıq). Xarici dilin mənimsənilməsinin səmərəliliyini təmin edən bəzi amillər ları yerinə yetirmək arzusu) fərqləndirir (Haccettepe Universitesi Eğitim Fakültəsi Dergisi, 2009). Motivasiyanın artmasına və ya onun azalmasına təsir edən amilləri üç növünü müəyyən etmək olar: təlim amilləri (istifadə olunan metodlar, dərslik, mətnlər, tapşırıqlar, dərsin aparılması üsulu), dilöyrənənin intellektual səviyyəsi, meylliliyi, inadkarlığı, özünüqiymətləndirmə bacarığı, dilöyrənmə strategiyasını göstərən individual amillər və stereotipləri, digər insanları anlamaq istəyi, öz doğma mədəniyyətinə göstərdiyi münasibət, etnosentrizm səviyyəsini ehtiva edən sosiomədəni amillər. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici dilin mənimsənməsi prosesində koqnitiv, metakoqnitiv və affektiv amillərin biri digərinin iştirakını şərtləndirməsi dil öyrənmə prosesinin ümumi mənzərəsinin tamlığını, bütövlüyünü təqdim edərək aşağıda göstərilən məqamların təmin olunmasında mühüm rol oynayır: xarici dildə dilöyrənənləri fəaliyyətə sövq edən material və tapşırıqların seçilməsi; narahatlıq və təlaş yaratmadan yol verilmiş səhvlərin düzəldilməsi yollarının araşdırılması; dilöyrənənlərdə özünəgüvən, özünə əminlik və özünüqiymətləndirmə keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsinin təmin edilməsi; dilöyrədənin təşəbbüskarlığı ilə xarici dilin öyrənilməsini asanlaşdırmaq məqsədilə əlverişli şəraitin yaradılması; dilöyrənənin sərbəstliyinin təmin edilməsi; dilin üslublarından istifadə etmək bacarığının artırılması və s. Bütün bunlara baxmayaraq, affektiv amilləri nəzərə almaqla bütövlükdə xarici dilin öyrənilməsi ilə bağlı mövcud problemlərin həllinə nail olmaq mümkünsüzdür. Xarici dilin mənimsənməsində affektiv amillərin nəzərə alınmasına məhəl qoymayan bəzi dilöyrədənlər təlimin müvəffəqiyyətliliyinin təmin edilməsini təşkil edən mühüm cəhəti diqqətdən kənarda saxlamış olurlar. Xarici dil təlimi zamanı dilin mənimsənməsinə yardımçı olan amillərə üstünlük verən və dilin müvəffəqiyyətlə öyrənilməsini əngəlləyən amillərin qarşısını almağa çalışan dil öyrədən bu prosesi öz bilik və bacarıqları çərçivəsində səmərəli idrak fəaliyyətinə yönəldə bilər (Griffiths, 2012).

Şəxsiyyət amili xarici dili nə qədər tez və dərindən öyrəndiyinizə təsir edə biləcək idarəolunmaz amildir. Şəxsiyyətimiz yeni təcrübələrə nə qədər açıq olduğumuz, nə qədər mütəşəkkil olduğumuz, daha introvert və ya ekstravert olmağımız, başqaları ilə nə qədər yaxşı işlədiyiniz və ümumiyyətlə nə qədər narahat olduğumuz kimi müxtəlif xüsusiyyətlərdən ibarətdir. Bu xüsusiyyətlərin, dil öyrənmə ilə bağlı olanlar da daxil olmaqla, müxtəlif vəziyyətlərdə necə davranmağınızı qismən müəyyən etdiyi düşünülür.

İntrovert insanlar dil siniflərində çalışqandırlar və oxu və dinləmə vasitəsilə xarici dilləri mükəmməl öyrənirlər. Narahat insanlar xarici dilləri öyrənməkdə daha çox çətinlik çəkə bilərlər. Onlar qorxu, narahatlıq kimi mənfi hisslərin müxtəlif dil öyrənmə fəaliyyətləri zədələdiyini görə bilərlər. Təxmin etdiyiniz kimi, müxtəlif şəxsiyyət tipləri olan insanlar müxtəlif fəaliyyətlərdən ən yaxşı şəkildə öyrənməyə meyillidirlər.

Həvəsləndirilmiş dil öyrənənlər daha uğurlu olurlar, çünki onların aydın öyrənmə məqsədləri olur. Şagirdlər müxtəlif səbəblərə görə həvəslənirlər. Bəziləri başqa bir mədəniyyətlə tanış olmaq

istədikləri üçün dil öyrənməyi seçə bilərlər. Digərləri bunun karyeralarına kömək edəcəyini və ya sosial vəziyyətini yaxşılaşdıracağını hiss etdikləri üçün öyrənə bilərlər. Ancaq motivasiya nəzarətdən kənarda qalan sabit bir amil deyil. Əslində, öyrənməyə müsbət təsir edəcək şəkildə zamanla motivasiyanı dəyişdirmək üçün addımlar atmaq olar. Motivasiyanı artırmağın bir yolu dil öyrənmək üçün səbəbləri aydınlaşdırmaqdır: "Niyə hədəf dilimi öyrənirəm? Mən nəyə nail olmaq istəyirəm?" Hansı koqnitiv, koqnitiv yönümlü və affektiv amillərin (şəxsiyyət tiplərinin təsiri də daxil olmaqla) xarici dil öyrənilməsində uğurun proqnozlaşdırıcıları ola biləcəyini müəyyən etmək üçün çoxlu tədqiqatlar aparılmışdır. Tədqiqatın şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin dil öyrənməyə necə mane olduğu və ya üstünlük verdiyinə dair nə dediyini araşdırmadan əvvəl, dil qabiliyyətinin müəyyən edilməsində rol oynayan digər amillər haqqında ən azı əsas anlayışa sahib olmaq üçün daha dolğun ümumi şəkil əldə etmək faydalı olacaq.

Nəticə

Nəticə olaraq, şəxsiyyət xüsusiyyətləri öyrənməyə birbaşa və dolayı təsir göstərə bilər. Müəllimlər tez-tez kurs administratorları və ya təhsil məsləhətçiləri tərəfindən tələbələrin öyrənmə tərzlərini və çoxsaylı intellektlərini nəzərə almağa təhrik edilir; lakin ola bilsin ki, müəllimləri və ümumilikdə məktəb işçilərini tələbələrin şəxsiyyət tipinin onların öyrənməsinə necə təsir edə biləcəyini daha yaxşı başa düşmək və tədris prosesini şagirdin psixoloji ehtiyaclarına ən yaxşı şəkildə uyğunlaşdırmaq üçün effektiv strategiyalarla təchiz etmək üçün daha çox səy göstərilməlidir. Mədəni amilləri sosial faktorlar kimi nəzərdən keçirmək olar. Bunlara hədəf dilin icması tərəfindən qəbul edildiyini hiss etmək və dilləri öyrənməyə münasibət daxildir. Mədəni amillər dil öyrənmək üçün motivasiyaya, eləcə də dil öyrənməkdə nə qədər uğurlu olmağa təsir göstərir. İkinci dil öyrənmək üçün universal olan "ən yaxşı" yol yoxdur. Bununla belə, yaş, şəxsiyyət, motivasiya, öyrənmə mühitini nəzərə alaraq hansı yanaşmanın daha uyğun olduğunu müəyyən etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Chen, M. (2012). Personality type, Perceptual Style Preferences, and Strategies for Learning English as a Foreign Language. *Social Behavior and Personality*, 40, 1501-1510.
2. Capan, S. A., &amp. Simsek, H. (2014). G*eneral Foreign Language Anxiety among International.* Conference on Education and Educational Psychology: Motivation, attitude, and language learning.
3. Dörnyei, Z. &amp. Murphy, R. S. (2010). *Where does psychology and second language acquisition research connect.*
4. Geertz, C. (2003). *The interpretation of cultures*. Basic Books.
5. Griffiths, Carol. (2012). *Lessons from Good Language Learners.* Cambridge University.
6. *Haccettepe Universitesi Eğitim Fakültəsi Dergisi* [Hacettepe University Faculty of Education Journal]. (2009). Metacognition in foreign language learning and teaching. (pp. 301, 304).
7. Ismailli. (2023). *The Concept Of Affirmativeness In Linguistics And Philosophical Studies*. https//doi.org/10.32782/2710-4656/2022.4.1/45
8. McNeill, D. (2000). *Language, Culture and Cognition*. Cambridge University Press.
9. Qədimova, X. H. (2003). *İnteraktiv təlim metodları və onların tətbiqi yolları*. Metodik tövsiyyə.

Daxil oldu: 02.09.2024
Baxışa göndərildi: 18.09.2024
Təsdiq edildi: 28.10.2024
Çap olundu: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/41/18-25

Dağbəyi Allahverdiyev
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
dagbeycahani@gmail.com
Nigar Allahverdiyeva
Bakı Dövlət Universiteti
UOT: 519,83

Xarici fəaliyyət və davamlı iqtisadi artım şərtlərində səmərəlilik

Xülasə

Tədqiqatda dünya dövlətlərinin geosiyasi maraqların, xarici investisiyanın çoxalması, davamlı tərəqqi şərtləri, insan irifahı və xarici iqtisadi əlaqələrin mövcud vəziyyəti və mahiyyəti, iqtisadi səmərəliliyi təhlil edilmişdir. Davamlı iqtisadi artım dalğasının tarazlığı və optimal həll metodu sosial-siyasi rifah konteksində tədqiq edilmişdir. Mövcud şəraitdə ölkənin siyasi-iqtisadi məsuldarlığı və davamlı artımı şərtləndirən gəlir bərabərliyi, makroiqtisadi göstəricilər qiymətləndirilmişdir. İqtisadi tarazlığın təmin edilməsində riyazi təsviri ümumi daxili məhsulun artım tempində araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *iqtisadi artım, davamlı iqtisad artım dalğası, iqtisadi tərəqqi, insan rifahı, riyazi iqtisadi təsvir*

Daghbeyi Allahverdiyev
Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan
Institute of Economics
Doctor of Philosophy in Economics
daybeycahani@gmail.com
Nigar Allahverdiyeva
Baku State University
UOT: 519.83

Efficiency in Foreign Activity and Conditions for Sustainable Economic Growth

Abstract

This study examines the current state and essence of geopolitical interests, the increase in foreign investments, conditions for sustainable progress, human welfare, and foreign economic relations across various countries. Economic efficiency is analyzed in terms of sustainable economic growth waves, with a focus on achieving equilibrium and an optimal solution method within the context of socio-political welfare. The paper evaluates key macroeconomic indicators and income equality that influence the political-economic productivity and sustainable growth of a country. Additionally, a mathematical model of economic equilibrium is investigated through the growth rate of gross domestic product.

Keywords: *economic growth, sustainable economic growth waves, economic progress, human welfare, mathematical economic modeling*

Giriş

İqtisadi artım şərtlərinin təhlili real şəraitdə diferensial inteqrasiyanı şərtləndirir. Belə hesablama real dünya iqtisadiyyatında artım tempinin riyazi modeli üçün tətbiqi effektli nəticələri şərtləndirmişdir. Beləliklə, tədqiq edilən real dünya iqtisadiyyatına tətbiq edilən iqtisadi model

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

siyasi-iqtisadi dalğalar pirinsipinə uyğun olaraq sənaye tərəqqisində əks edilmişdir. Belə ki, iqtisadi dalğalar nəzəriyyəsinə əsasən sənaye tərəqqisi Davud modelinin riyazi təsvirinin cəmi iqtisad elmində aktuallaşmışdır.

Tədqiqat

Belə ki, Davud iqtisadi artım dalğaları əmək-dəyər pirinsipi ilə yanaşı, effektivlik kontekisində qiymətləndirməni şərtləndirmişdir. Belə elmi yanaşma Alfred Marşallın "İqtisad elminin əsasları" (1891), "Sənaye və ticarət", "Faydalılıq", "Məhsuldarlıq" ideyalarından qaynaqlanmışdır. Bu iqtisadi artım dalğası elmi təcrübədə qrafik və riyazi metodlarla əsaslandırılmasına cəhd hesab edilir. Beləliklə, mikro və makroiqtisadi mənzərədə siyasi-iqtisadi tərəqqi sosial rifahın maddi əsasının təşkili ilə səciyələnir (Abbasov, 2019).

Beləliklə, iqtisadi dalğaların tətbiqi proqramına əsasən tərtib edilmiş riyazi modelə daxil olan səbəb faktoru siyasi-iqtisadi mənzərədə artımı aktuallaşdırır (Allahverdiyev, 2008). Beləliklə, modeldəki tədqiq olunan səbəb və nəticə meyarı optimal qiymətlərə müvafiq olaraq elastiklik əmsalında hesablama iqtisadi riyazi disturu nəticələndirir.

DİA= ƏDA 27,97 + 78,19

NDA=83

GDA=97

ƏDA = 595

Dalğalar pirinsipinə əsasən iqtisadi elastiklik əmsalının riyazi təhlilində formalaşan nəticə Azərbaycanda ticarət dövriyyəsinin ÜDM-un 19,83 % artımı, iqtisadiyyata yönələn investisiyaların artmı isə ÜDM-un 5,97 % artmını şərtləndirir.

Bu kontekisdə Azərbaycanın iqtisadi fəaliyyəti və investisiya səmərəliliyinin riyazi metodlarla təhlili ÜDM-da və xarici ticarət dövriyyəsində illəri əhatə edən müqaisəli üstünlüklər, ümumi siyasi-iqtisadi effektlik proqnozu üçün xarakterikdir. Bu səbəbdəndə, NDA, GDA və ƏDA 2025-ci il istiqaməti riyazi metod əsasında planlaşan qəbul meyarının fokuslaşmasını şərtləndirir.

Ölkənin siyasi-iqtisadi səmərəliliyində artımı zəruridir və ÜDM-un proqnoz meyarı riyazi modelə əsasən,

DİA = NDA +GDA+ ƏDA 372,19 + 273,19

iqtisadi məntiqi model ifadə olunmuş ədədlərin cəmində şərtlənir. Belə proqnozda Azərbaycanın iqtisadi artımı 2024 NDA (m) və 2025-ci ilədən ƏDA (III) şərti ilə davamlı artım meyarı ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətində və investisiya səmərəliliyində, riyazi metodlar əsasında ÜDM və makroiqtisadi sabitliyinin tənzimlənməsini zəruri edir (Əlirzayev, 2022).

Beləliklə, iqtisadiyyatda bərpa olunan enerji təminatı riyazi hesablamada səmərəli və davamlı iqtisadi tərəqqini şərtləndirir.

I iqtisadi tərəqqinin artım zərurəti

Belə qeyri-səlist elmi məntiqi təhlil sənayedə iqtisadi tərəqqinin dalğalar nəzəriyyəsi ilə xarakterikdir. Belə ki, iqtisadi tərəqqidə tətbiqin hesablama dalğası Rəqsvari sistemlərin riyazi təsviri və optimal həll metodları ilə effektliyi tarazlaşdırır (Muradov, 2021). Rəqsvari sistem üçün riyazi metodun təcrübədə iqtisadi artıma tətbiqi, sənaye iqtisadiyyatında dalğalar nəzəriyyəsinin proqram trayektoriyası kimi sabitliyi şərtləndirir. Belə məntiqi mühakimə mövcud siyasi-iqtisadi şəraitdə sənaye iqtisadiyyatında tərəqqi şərtlərinin idarə olunmasında tətbiqi səciyəvidir.

Beləliklə, bərpa olunan enerjinin iqtisadi səmərəliliyi siyasi-iqtisadi şəraitdə, törəmələr əsasında, mücərrəd mahiyyətin gücüləndirilməsini şərtləndirir.

Cədvəl 2

Bərpa olunan enerji və iqtisadi səmərəlilik ÜDM-un indeks

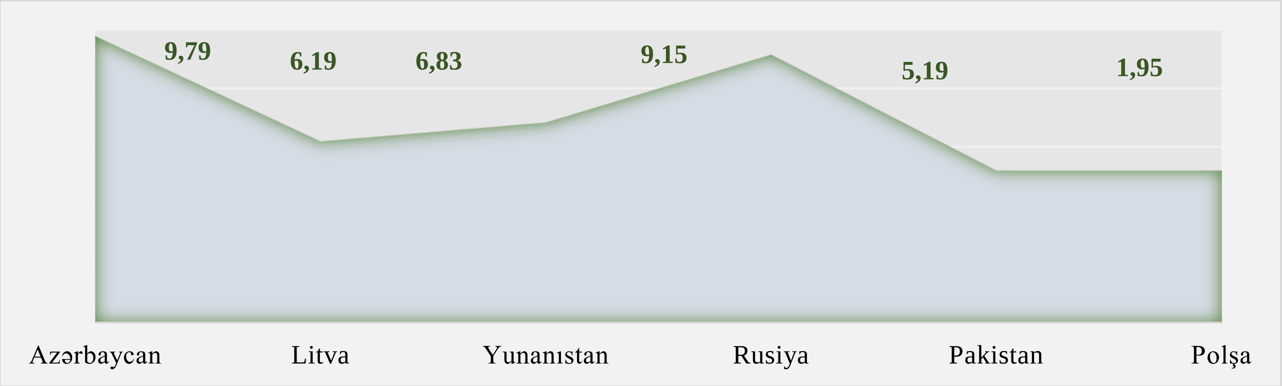

Mənbə: *Tədqiqat əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.*

Belə ki, Azərbaycanda ÜDM-un artımında xarici iqtisadi fəaliyyəti əhəmiyyətlidir və investisiya səmərəliliyin effektivliyi siyasi-iqtisadi sabitliyi tarazlaşdırır. Beləliklə, 2024-cü il NDA(m) və 2025-ci ilin siyasi-iqtisadi proqnozu ƏDA(III) qəbul formulu əsasında, riyazi tənliyin tərtibat modelində, tərəqqi istiqamətini şərtləndirmişdir.

Azərbaycanda ÜDM, iqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar və xarici ticarət dövriyyəsinin müqaisəli qiymətləri, standart və modelin proqnoz üçün xarakterikdir və bu modelin proqnoz əhəmiyyəti müəyyənləşmiş, 2025-ci ildə ÜDM proqnoza əsasən iqtisadi artım mənfəti 519,83 milyard manat olacagı müəyyən edilmişdir.

Azərbaycanda ÜDM-in proqnoz qiymətləri ilə Davud modeli əsasında riyazi tənliyin tətbiqii əhəmiyyətlidir, burada iqtisadi səmərəlilik tənzimləməli və ÜDM 2024 və 2025-ci ilərdə davamlı artımı təminatı ƏDA (III) siyasi-iqtisadi tarazlıq effektliyini şərtləndirir. Belə ki, siyasi-iqtisadi müvazinətin həcmində məcmu gəlir və məsrəfləri tənzimləyən Davud modeli iqtisadi səmərəliliyi məfətin cəmində formalaşdırır.

ÜMG = ƏDA+GDA + NDA

Bu riyazi iqtisadi modeldə istehlak DİA, investisiyalar ƏDA, dövlət mənafeyi NDA, GDA və gəlirlər artımında iqtisadi fəaliyyətin məcmu tələbini şərtləndirir.

II iqtisadi səmərəliliyin artım təsviri

Azərbaycan dünyada miqyasında siyasi-iqtisadi mənafelərinin təmin edilməsində qarşılıqlı faydalı, balanslaşdırılmış iqtisadi diplomatiyası təşkil edir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramını, Azərbaycan Respublikasının məşğulluq strategiyası Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı"nı və 2008-2025 davamlı inkişaf Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin sərəncamları, əsassən 2030-cu ili İnsan inkişafı və sosial-iqtisadi bərabərliyi şərtləndirir (Əliyev, 2023).

Beləliklə, mövcud proqrama əsasən səbəb və nəticə zirvə meyarı ümumi kontekisdə mövcud olan istehsal artımının tənzimlənməsini şərtləndirir. Bu səbəbdən də, iqtisadi-siyasi mənzərədə yeni proqramının reqressiya tənliyi aşağıdakı iqtisadi effektliyi zəruri edir.

Qiymət tənliyi və qrup meyarı:

ƏDA(III) = GDA + NDA + ƏDA(300+379)

ƏDA (III)= 679

Ümumi Effekt

ƏAD = 278 ƏDA+ 379 NDA

ƏDA= 655.19

NDA=83

GDA=97

ƏDA = 6.192378ADƏ + NDA 1,976256547 + GDA 578,595

ƏDA=6,559

Beləliklə, iqtisadi səmərəliliyin təşkili və xarici-daxili investisiya artımı riyazi tənliyə əsasən ÜDM-un 19,83 tam, xarici ticarət dövriyyə meyarı siyasi-iqtisadi (679,31 ədədi nəticəsində) davamlı artımı planlaşdırır (Allahverdiyev, 2008).

Bu səbəbdən də, iqtisadi-siyasi mənzərənin zirvə meyarı, $D^{tərəqqi}$ = a 78,239+ DİA 19,8378 + EDA 273,19 modelini şərtləndirir ki, bu siyasi-iqtisadi mənfəət səmərəliliyi NDA, GDA, ƏAD da əhəmiyyətini əks etdirir. Bu riyazi modeldə iqtisadi fəaliyyət səmərəli və effektli hesab edilir (Abbasov, 2019). Belə siyasi-iqtisadi fəaliyyət dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində, ekoloji cəhətdən keyfiyyətli məhsul istehsalında, davamlı iqtisadi tərəqqini gücləndirir.

Cədvəl 3
Azərbaycan və bəzi ölkələrlə enerji indeks

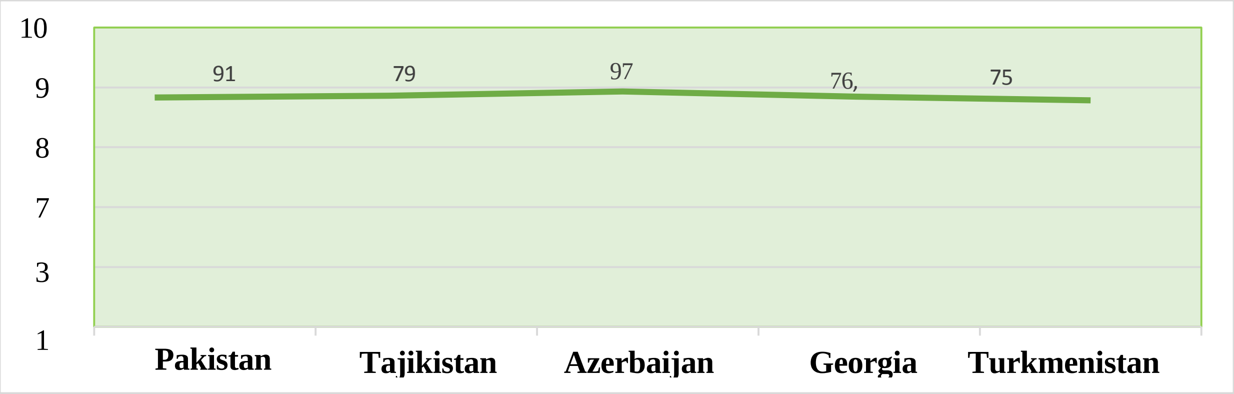

Mənbə: *Dünya İqtisadi Forumun məlumatı əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.*

Beləliklə, bərpa olunan enerji təminatı indeksi hesablanmasında enerji mənbəyi kimi iqtisadiyyat və enerjinin növü, enerji səmərəliyində davamlı iqtisadi tərəqqini şərtləndirir. Belə ki, bərpa olunan enerji təminatı elmi hesablamalara əsasən 25 il müddətində ölkədə iqtisadi enerji səmərəliliyi 19 dəfə artımın təşkili zəruridir.

III iqtisadi tərəqqini şərtləndirən sabitlik

Belə ki, siyasi-iqtisadi tarazlıq anlayışı, onun nüansları və ənənəvi təcrübənin fərqləndirici cəhətlərinin tədqiqi zərurəti əsaslandırılır. İqtisadi səmərəlilikdə tənzimlənən istehsalın qlobal qarşılıqlı əlaqəsi, siyasi-iqtisadi metodları müəyyən edilmişdir. Burada əsas məqamı iqtisadi tarazlıq və kibertəhlükəsizlik konteksində səbəb, nəticə əlaqələrin mahiyyəti və əhəmiyyəti təhlil edilmişdir. Beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətdə istehsal və istehlakın əlaqələndirilməsi kontekisində mahiyyəti şərh edilmişdir.

Makroiqtisadiyyatda innovasiya tarazlıq, siyasi-iqtisadi şəraitdə istehsal səmərəliliyin əsas istiqamətləri kimi elmi təhlili aktuallaşmışdır. Belə ki, iqtisadi tarazlıqda xarici investisiya siyasətində kapitalın beynəlxalq hərəkətini şərtləndirən meyarların əhatəliliyi iqtisadi effektlikdə müxtəlif dövlətlərin fərqli təcrübəsi ilə müqayisə edilir. Bu konteksdə dünya ölkələrinin iqtisadi tarazlıq naliyyətlərində qəbul edilən meyarları, makroiqtisadi və sosial-iqtisadi siyasətin tənzimlənməsi əsasında innovasiyalı səmərəliliyi əks etdirir.

Beləliklə, xarici investisiyaların iqtisadi tarazlığın təmin edilməsində əhəmiyyəti xarici kapital axınlarında və innovasiyalı təminat istiqamətində ÜDM artım səmərəliliyini şərtləndirir. Belə ki, kapitalın iqtisadi tərəqqidə səmərəliliyi rəqabət və beynəlxalq siyasi-iqtisadi mövqelərin qorunması ilə səciyyələnir.

Tədqiqat əsasında məlum olur ki, ölkəyə xarici kapitalın axını üçün tətbiq edilən makro və mikroiqtisadi siyasət konkret iqtisadi hədəfləri tənzimləməklə qəbul edilir. Belə ki, BMT-nin Ticarət və İnkişaf dair Konfransının əsas istiqaməti 2001-ci ildən etibarən makroiqtisadi sahədə investisiya siyasətində həyata keçirilən tarazlıq əsasən xarici investisiyaların təşviqi və liberal-

laşması təşkil etmişdir (Abbasov, 2019). Belə liberal iqtisadi tədbir xarici sərmayənin risk tempinin tarazlığını təmin edir.

Beləliklə, xarici investisiyalar iqtisadi tarazlığa və səmərəliliyə təsiri müxtəlif meyarlarla qiymətləndirilməsi effektivliyi şərtləndirir. Belə ki, əsas inkişafda olan ölkələrin iqtisadi səmərəliliyini artıran əsas meyarları siyasi-iqtisadi xarakteri innovasiyalı faktorlar təşkil edir. Belə ki, bu istiqamətdə müşahidə olunan tendensiyalar əsasən sosial-iqtisadi normalarla xarakterizə edilir. Burada müxtəlif ölkələrin iqtisadi səmərəliliyində investisiya və mülki tənzimlənmənin əsas istiqaməti kimi sosial-iqtisadi rifah artımında effektiv tarazlıq səciyyəvidir.

Belə ki, iqtisadi tarazlığı Dünya İqtisadi Forumunda ölkələrin beynəlxalq iqtisadi rəqabətliliyini əks etdirən "Qlobal Rəqabətlilik", eləcə də ABŞ-nin İrs Fondu tərəfindən tərtib edilən hesabatlarda mülkiyyət hüquqlarının tənzimlənməsi və investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyini şərtləndirir. Bunlar makroiqtisadi səmərəlilikdə xarici iqtisadi fəaliyyətin əsas meyarları kimi iqtisadi səmərəlilik və siyasi-iqtisadi tarazlığın zəruri istiqamətlərinin formalaşmasında adekvatlıq təşkil edir. Qeyd etmək olar ki, xarici kapitalın tənzimlənməsi və hərəkət templəri marjinal iqtisadi proseslərə yönələn siyasi tarazlığın fərqli meyarları ilə formalaşır (Aliyev, 2022).

Beləliklə, beynəlxalq iqtisadi tərəqqinin əsas tempi makroiqtisadi səmərəlilikdə davamlı artımı şərtləndirir. Belə şəraitdə dünya təsərrüfatında mülki münasibətlərə iqtisadi maraq yaradan istehsal nəticələri, kapital, texnologiyalar, işçi qüvvəsi, həmçinin istehsal meyarları əks edilir. Beləliklə, mövcud dünya iqtisadiyyatında beynəlxalq və istehsal meyarları, texnologiya mübadiləsinin intensivliyi, kapitalın və işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti makroiqtisadi səmərəliliyi zəruri edir.

Siyasi-iqtisadi konteksdə tarazlıq makro və mikroiqtisadi tədbirlər əsasında balanslaşdırılır. Belə ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin əsas metodu investisiya siyasəti və bazar mexanizminin təkmilləşdirilməsi, qeyri-iqtisadi risk mənbələrinin tənzimlənməsi ilə səciyyələnir.

Tədqiqat əsasında müəyyən edilir ki, ABŞ, Asiya-Sakit okean regionu və Yaponiya dövlətlərində siyasi-iqtisadi ziddiyyətlərin əsas mahiyyəti dünya bazarlarında mövcud olan haqsız rəqabətdir. Belə şəraitdə istehsalçı tərəflərin məqsədi rəqibi dünya bazarından təcrid etmək və ya rəqibdən qorumaq üçün istehlakçı maraqlarını artırmaqdır. Beləliklə, sənaye iqtisadiyyatının inkişaf etmiş dövlətləri dünyada yeni rəqib ölkələrin formalaşmasına siyasi-iqtisadi metodlarla və ya digər güc meyarı vasitəsi ilə mane olmaq iqtisadi səmərəlilikdə effektivliyi formalaşdırır (Məmmədov, 2022).

Belə şəraitdə ölkənin təbii sərvəti və iqtisadi potensialın yetərliliyi dövlətin antiinhisar siyasəti xüsusi innovasiyalı iqtisadi fəaliyyətlə tənzimlənməsini şərtləndirir (Abbasov, 2019). Burada əsas istiqamət sosial-iqtisadi tarazlığı və iqtisadi səmərəliliyi minimum əməkhaqqı, sosial təminatı Cədvəl 1-də əhatəli təsvir edilmişdir.

Cədvəl 1

Ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisinin makroiqtisadi meyarları

MEYARLAR	2021	2022	2023
Ümumi daxili məhsul, milyon manat	104,6	105,9	13 51,9
Əhalinin hər nəfərinə hesablanan ÜDM, manat	105,9	109,5	1 519,5
Sənaye məhsulu, milyon manat	98,19	98,19	6 19,5
Əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər, milyon manat	103,9	109,8	261,9
Kənd təsərrüfatı məhsulu, milyon manat	103,4	103,9	510,9
Dövlət büdcəsinin gəlirləri, milyon manat	151,9	151,9	597,8
Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	159,7	151,9	973,1

Cədvəl DSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Təhlilərdən məlum olur ki, 2022-ci ilin birinci rübündə dövlət büdcəsinin gəlirləri 3 milyard 591,9 milyon manat təşkil edib, büdcənin icrasında 1 milyard 951 milyon manatlıq və ya ümumi daxili məhsulun 10,5 faizi qədər profisit yaranıb. 2023-ci ildə isə dövlət büdcəsinin gəlirləri dövlət borcu və zəmanətli öhdəliklərin təminatından daxilolmalar da nəzərə alınmaqla 2 milyard 759,5 milyon manat təşkil edib. Büdcə vəsaitlərinin 27,9 faizi sosial müdafiə və sosial təminatı, 19,9 faizi müdafiə və milli təhlükəsizlik tədbirləri, 12,7 faizi ümumi dövlət xidmətləri təşkil etmişdir. Belə siyasi-iqtisadi şərait real əməkhaqqı sosial rifah tarazlığını şərtləndirir.

Bu kontekstdə ABŞ-nin də real əmək bazarının sosial-iqtisadi tarazlığa təsiri makroiqtisadi səmərəliliyin əhəmiyyəti ilə xarakterikdir. Belə ki, valyuta məzənnəsi bazar şəraitində tənzimlənir və bu istiqamətdə maliyyə dalğaları iqtisadi effektliyi şərtləndirir.

Beləliklə, Prezident İlham Əliyev Dünya Bankının Azərbaycan iqtisadiyyatında əhəmiyyətini makroiqtisadi səmərəlilik və əsasən ölkəmizin xarici borcun tənzimlənməsində müstəsna dəstək kimi xarakterizə etmişdir (Aliyev, 2022). Belə ki, DB-nın Azərbaycanda mövcud fəaliyyət istiqaməti ölkəmizin gələcəkdə və "Sosial-iqtisadi tərəqqisinə dair Prioritetlərə" uyğun olan yeni istiqamətlər kimi bərpa edilən enerji təminatı, tərəqqili iqtisadiyyatı, kənd təsərrüfatı sahələrində makroiqtisadi səmərəliliyin adekvatlığını təşkil edir.

Beləliklə, bərpa olunan enerji tarazlığı iqtisadi səmərəliliyin təşkilində keyfiyyətli və davamlı qiymət artımı ilə şərtlənir. Belə ki, Lütvizadənin qeyri-səlis məntiqinə əsasında iqtisadi tarazlıq siyasi hüquqi tənzimlənmənin zəruri keyfiyyət qiyməti kimi ƏA III formulunun şərti əsasında makroiqtisadi səmərəliliyi əks etdirir. Bu kontekstdə iqtisadi müqavimət bərpa olunan enerji təminatında ixtiyari ədədlərdə fokuslaşır, Dİ formulunda sabitləşərək tənzimlənən enerjinin ƏA balansında tarazlaşır (Allahverdiyev, 2022).

Beləliklə, ƏD iqtisadi müqavimətə davamlı qoşulmuş, ƏA müqaviməti ilə ƏD III qrupunda qərarlaşmanı şərtləndirmişdir. Belə ki, D müqavimətində bərpa olunan enerji təminatını idarə etmək və onun maksimal qiymət artımını təşkil etmək iqtisadi səmərəliliyi formalaşdırır. Bu kontekstdə iqtisadi tarazlığı aktuallaşır və ƏA qiymət artımına uyğun olaraq Dİ müqavimətində formalaşan enerji təminatı siyasi-iqtisadi gərginliyi tənzimləyir. Belə ixtiyari yanaşmanın ƏA müəyyənliyi əsasında iqtisadi səmərəliliyin qiymət tarazlığı, davamlı sosial-iqtisadi rifah təminatı kimi şərtlənir.

Qəbul edilmiş iqtisadi təhlillər təmin edilən müqaviməti ilə müəyyən olunmuş qiymət artımı ƏDA iqtisadi effektliyi formalaşdırır. Belə tarazlıq siyasi-iqtisadi səmərəliliyi və insan rifahında bərpa olunan enerji artımını şərtləndirir (Allahverdiyev, 2022).

Xarici iqtisadi fəaliyyət siyasi əlaqələr ölkənin xarici valyuta ehtiyyatlarına olan tələbini balanslaşdırır (Khasbulatov, 2001). Belə ki, ölkələrin təbii ehtiyyatları istehsal edilən əmtələrin dövlətlərin iqtisadi tarazlığına əlverişli şərait yaradır. Beləliklə, əhalinin istehsal tələbinin, ölkənin isə özünütəminetmə imkanlarının genişləndirilməsi əsasında ərzaq təhlükəsizliyinin tənzimlənməsinə əlverişli şərait formalaşdırır.

Təsvir 1

Xarici iqtisadi siyasətdə əsas meyarlar

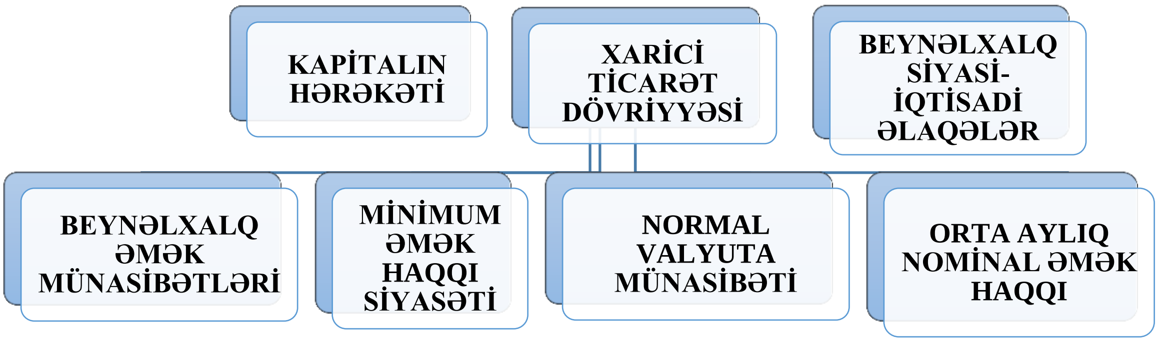

Mənbə: *Müxtəlif məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanılmışdır.*

Xarici ticarət siyasətində əsas üstünlük, yerli bazar tələbinin mütləq üstünlüyü ilə seçilən əmtəələrin idxal-ixracı məlum mənzərəni formalaşdırır (İsmayılov, 2021). Beləliklə, ticarətin qarşılıqlı mənfəəti iqtisadi tərəqqiyə və beynəlxalq ticarətdə səmərəliliyi artırır, əmtəə dövrüyyəsini həvəsləndirir. Xarici iqtisadi siyasətin makroiqtisadi siyasətdə əhəmiyyəti istehsal birliklər, iri şirkətlərlə birgə elmi-innovativ əməkdaşlığı formalaşdırır.

Belə ki, xarici ticarətdə transmilli iqtisadiyyatın diversifikasiyasında mühüm amillə xarakterizə edilən Azad İqtisadi Zonaların yaradılması innovasiyalı metodların tətbiqi şəxsi maraqları ilə əlaqəlidir.

Beləliklə, xarici iqtisadi siyasətdə dövlətin makroiqtisadi tarazlığı nəzərə alınmadan qeyri peşəkar innovativ metodun ictimailəşməməsi üçün digər məlum metodlarla reqresiyanı zərərsizləşdirmə təşəbbüslərinə cəhd edilmişdir. Belə innovasiyalı aqresiya makroiqtisadi sabitliyin pozulması ilə səciyələnir və iqtisadi təhlükə kimi xarakterizə edilir. Belə innovativ aqresiya nəticədə makroiqtisadi siyasətin balans əsasını şərtləndirir.

Belə ki, qlobal innovativ mənfi təsirlərin tənzimlənilməsi dövlətin iqtisadi-siyasi mənafeləri baxımından zəruri hesab edilir. Mövcud arqesiyalı innovativ metodların tətbiqi dövlətin siyasi-iqtisadi mənafeləri əsasında yerli istehsalçıların, istehlakçılarında iqtisadi maraqlarını nəzərə alınması zərururətini səciyələndirir.

Belə ki, dövlət yerli sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi fəaliyyəti nəticəsində istehsal edilmiş məhsulların ixaracından və ya xarici bazarda istehsal edilmiş məhsulların ölkəyə idxalı zamanı, dövlət gəlirlərinin təmin edilməsi kimi milli iqtisadiyyatın mənafelərini şərtləndirir. Beləliklə, məlum olur ki, xarici iqtisadi siyasət, ölkənin yalnız ixrac-idxal əməliyyatlarının reallaşdırılması ilə yanaşı, həmdə büdcəsinin vəsaitlərinin mütləq əksəriyyətini özündə birləşdirir (Muradov, 2021).

Belə ki, xarici iqtisadi siyasətdə makroiqtisadi tarazlıq zəruri şərtlərindəndir. Bu məqsədlə, xarici ticarətin makroiqtisadi tarazlığı zəruriliyi nəzərə alaraq, milli iqtisadiyyatın xarici bazarın qlobal təsirlərindən müdafiəsi məqsədilə qorunması siyasi-iqtisadi istiqamətdə əhəmiyyətlidir. Bu kontekisdə Azərbaycan dünya dövlətləri ilə siyasi, iqtisadi, mədəni, humanitar, hərbi və s. istiqamətdə əlaqələri siyasi-iqtisadi mövqeyin qorunmasına mühüm təsir edir.

Nəticə

Beləliklə, siyasi-iqtisadi səmərəliliyin təşkili əsasında və qeyri-tarif tənzimləmə istiqamətli, maliyyə məzənnəsinin tarazlığı zəruridir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən iqtisadi effektlik maliyyə-pul siyasəti ilə tənzimləni aktuallaşdırır. Belə ki, ölkənin maliyyə-pul, kredit siyasətinin əsası təsnifləşdirilmiş və ölkənin iqtisadi tərəqqi hədəfləri səciyyələnmişdir. Belə ki, iqtisadi tarazlıq dalğasının əhatəliliyi makroiqtisadi sabitlik və mülki münasibətlərin tənzimlənməsi ilə şərtlənir

Hər bir ölkənin iqtisadi gücü əsas sənaye potensialı və istehsalda sığortalı innovasiya subyeklərinin mövqeyi ilə müəyyən olunur. ƏDA iqtisadi müqaviməti III qrupunda qərarlaşmanı şərtləndirir.

Belə ki, NDA enerji təminatında maksimal qiymət artımını təşkil etməklə iqtisadi səmərəliliyi formalaşdırır. Bu konteksdə iqtisadi tarazlıq balanslaşır və ƏDA qiymət artımına uyğun olaraq NDA müqavimətində formalaşan enerji təminatı siyasi-iqtisadi gərginliyi tənzimləyir. Belə ixtiyari yanaşma ƏDA müəyyənliyi əsasında iqtisadi səmərəliliyin qiymət tarazlığı, davamlı sosial-iqtisadi rifah təminatını şərtləndirir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, V. H. (2019). *Sənaye iqtisadiyyatının tənzimlənməsi.*
2. Allahverdiyev, H. (2008). *İqtisadi dövlət tənzimlənməsi*. Dərs vəsaiti.
3. Allahverdiyev, D. İ. (2022). *Dünya iqtisadiyyatı: İqtisadi mənafeylər, mövcud reallıqlar və perspektivlər*.
4. Əliyev, İ. H. (2023). *İnkişaf məqsədimizdir*.
5. Əlirzayev, Ə. (2022). *İqtisadi rifah və siyasi idarəçiliyin əsas prinsipləri.*
6. İsmayılov, M. H. (2021). *Azərbaycanın iqtisadi əməkdaşlığı yeni müstəvidə.*
7. Khasbulatov, R. I. (2001). *Mirovaya ekonomika*. Ekonomika.

8. Məmmədov, N. İ. (2022). *Geosiyasətə giriş*.
9. Muradov, Ş. (2021). *Demoqrafik inkişaf.*
10. Aliyev, F. A. (2022). *Prospects for the Development of Azerbaijani Science*. Science Publishing House.

Daxil oldu: 16.09.2024
Baxışa göndərildi: 30.09.2024
Təsdiq edildi: 08.11.2024
Çap olundu: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/41/26-30

Şəlalə Mahmudova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
shalale.makhmudova@mail.ru

Müasir Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında hekayə janrı

Xülasə

Müasir uşaq yazarları oxucuların təbiətlə, ətraf aləmlə, əşya və predmetlərlə bağlı bilgilərini artırmaq məqsədilə hekayə janrının imkanlarından daha çox istifadə edirlər. Hekayə janrı, xüsusən kiçik məktəbyaşlı uşaqların oxusu üçün ən münasib janrdır. Bildiyimiz kimi, yüksək ideyalar aşılayan uşaq əsərləri yeni nəslin təlim-tərbiyəsində mühüm rol oynayır. Hekayə janrının yığcam süjet xəttinə malik olması onun aşağı siniflərdə tədrisinə əlverişli şərait yaradır. Bu janr kiçik həcmli olmaqla yanaşı, həm də tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan, bu əsərlərin yazılmasına üstünlük verilmiş və bu gün də yazılmaqdadır.

Məqalədə 90-cı illərdən bu yana yazılan hekayələrin bir qisminə diqqət yetirilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, müasir mərhələdə Zahid Xəlil, Qəşəm İsabəyli, Rafiq Yusifoğlu kimi qocaman sənətkarlarla yanaşı orta nəslin nümayəndələrindən Gülzar İbrahimova, Reyhan Yusifqızı, Sevinc Nuruqızı müxtəlif yaş qruplarında olan uşaqlar üçün hekayələr yazır, uşaq ədəbiyyatının inkişafına xidmət göstərirlər.

Bu mərhələdə yazılmış hekayələrdə, əsasən, 2 mövzuya toxunulmuşdur. Bunlardan birincisi – ənənəvi olan dostluq, xeyirxahlıq, humanizm, mərhəmət, əməyə çağırış və s. əxlaqi motivlərdir. İkincisi isə – müstəqillik illərində Azərbaycanda baş verən tarixi hadisələr – Qərbi Azərbaycandan, Qarabağdan didərgin düşmüş soydaşlarımızın acı taleyi, 20 Yanvar və Xocalı faciəsi, şəhidlər mövzusu təşkil edir.

Açar sözlər: *hekayə, süjet, obraz, mövzu, ideya, mənəvi dəyərlər*

Shalala Mahmudova
Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Philosophy in Philology
shalale.makhmudova@mail.ru

The Short Story Genre in Azerbaijani Modern Children's Literature

Abstract

Modern children's writers increasingly use the short story genre to enhance readers' knowledge about nature, the environment, objects, and items. The short story genre is particularly well-suited for young school-aged children. As we know, children's literature that conveys important ideas plays a significant role in the education and upbringing of the new generation. The compact plot structure of short stories makes them ideal for teaching in lower grades. Despite being brief, this genre also carries educational value. For this reason, such works have been favored in writing and continue to be produced today.

The article focuses on some of the short stories written since the 1990s. It is noted that, in the modern era, alongside veteran writers like Zahid Khalil, Gashem Isabeyli, and Rafiq Yusifoglu, representatives of the middle generation such as Gulzar Ibrahimova, Reyhan Yusifgizi, and Sevinj Nurugizi also write stories for children of various age groups, contributing to the development of children's literature.

In the stories written during this period, two main themes are primarily addressed. The first includes traditional moral motifs such as friendship, kindness, humanism, compassion, and the call to hard work. The second theme focuses on the historical events that occurred in Azerbaijan during

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

the years of independence, including the tragic fate of our compatriots displaced from Western Azerbaijan and Karabakh, as well as topics like the January 20 events, the Khojaly massacre, and the stories of martyrs.

Keywords: *short story, plot, character, theme, idea, moral values*

Giriş

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı yarandığı gündən bugünəcən durmadan inkişaf etmiş, bir çox mərhələlərdən, tarixi dönəmlərdən keçərək zənginləşmişdir. Tanınmış ədəbiyyatşünasların da qeyd etdiyi kimi, uşaqlar üçün əsər yazmaq böyüklər üçün yazmaqdan daha qəliz və əziyyətlidir. Çünki uşaq üçün yazan özü artıq uşaq deyil, o, uşaqların nə düşündüyünü, onların marağını daha çox nə cəlb etdiyini bilmək üçün onlar kimi düşünməyi bacarmalıdır. Bunun üçün yazıçı uşaqlar arasında çoxlu vaxt keçirməli, onlarla ünsiyyətə girməli, kənardan onları müşahidə etməlidir.

"Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının son illər meydana gəlmiş ədəbi yaradıcılığını nəzərdən keçirdikdə belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, uşaqlar üçün yazan qələm sahiblərimiz öz imkanları çərçivəsində balaca oxucuların təlim-tərbiyəsinə, mənəvi dəyərlərinin inkişafına və formalaşmasına təsir edən əsərlər yaratmağa çalışmışlar. Xüsusilə Azərbaycan Respublikasının əldə etdiyi azadlıqdan sonra uşaq ədəbiyyatında az da olsa, yeni səpgili əsərlərin yazılmasına meyil artmışdır" (Xəlil, Əsgərli, 2007, s. 433-434).

Tədqiqat

Müasir uşaq ədəbiyyatı nümayəndələri həm ədəbiyyatın şifahi qolundan, həm yazılı qolundan bəhrələnərək sələflərinin yolunu layiqincə davam etdirir, eyni zamanda dövrün tələblərinə cavab verən orijinal əsərlər ortaya qoyurlar. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı nəzm və nəsrlə yazılan gözəl əsərlər hesabına zənginləşir, inkaşaf edir. Lakin müasir mərhələdə uşaq üçün əsər yazmaq, onları təəccübləndirmək elə də asan deyil. "Yerin altını da, üstünü də bilən müasir uşaq həyatın elə bir problemi yoxdur ki, onunla maraqlanmasın. Uşaqların maraq selini səngitmək, onu lazımi məcraya yönəltmək üçün uşaq ədəbiyyatının xidməti əvəzsizdir. Hamıya məlumdur ki, insan dünya, kainat, təbiət, cəmiyyət və s. haqqında gərəkli informasiyaların əksəriyyətini körpə vaxtlarından hafizəsinə həkk edir. Elə buna görə də uşağın gələcək dünyagörüşünün formalaşmasında, onun layiqli vətəndaş kimi böyüməsində uşaq ədəbiyyatını əvəz edəcək ikinci bir vasitə yoxdur" (Yusifoğlu, 2006, s. 3). Bu səbəbdən uşaq ədəbiyyatı nümayəndələrinin üzərinə çox böyük bir məsuliyyət düşür. Hər bir uşaq yazarı bacardığı qədər bu məsuliyyətli işin öhdəsindən gəlməyə çalışır.

"Uşaq ədəbiyyatı dünyası öz mövzuları və süjetləri, fərqli qəhrəmanları, dili və üslubu olan bir ədəbiyyat kimi inkişaf edir. Müstəqillik dövründə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının bir neçə yaradıcı nəsli böyük ədəbiyyat meydanında öz sözünü deməkdədir" (Həbibbəyli, 2020)**.** Azərbaycan uşaq poeziyası və dramaturgiyası ilə yanaşı nəsri də durmadan inkişaf edır. Müasir mərhələdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı nümayəndələrindən Gülzar İbrahimova, Reyhan Yusifqızı, Sevinc Nuruqızı müxtəlif janrlara müraciət etməklə yanaşı, hekayə janrında da bir-birindən maraqlı əsərlər yaratmışlar.

Digər janrlardan fərqli olaraq, hekayədə əhvalat və hadisə yığcam, konkret nəql olunur, surətlərin sayı az olur. Bu janr uşağı yormur, ona görə də bu əsərləri sevə-sevə dinləyir və oxuyurlar. Uşaq yazarları da hekayənin məhz bu xüsusiyyətini nəzərə alaraq, xüsusən kiçik yaşlı uşaqların xəyal aləminə uyğun, onları düşündürən mövzulara toxunmuşlar.

G. İbrahimovanın "Yaxşılıq", "Svetofor", "Əsl dost", "Yaxşı yoldaş", "Yeni il möcüzəsi", "Küsülülər", "Aramızda qalsın", "Dilli Güllü", "İcazə", "Dostlarım məndən qaçır", "Sehrli qar adamı" kimi hekayələri, Reyhan Yusifqızının "Xoşbəxt arı", "Mavi don", "Mən və nənəm", "İki qardaş", "Musanın əhvalatı", "Şəhrizad nağıl axtarır", "Dəcəl ilbizlər", "Ən gözəl", "Leyla və Günəş", "İgid şahin" və s. hekayələri, Sevinc Nuruqızının nisbətən böyük yaşlı uşaqlar üçün yazdığı "Şah İsmayıl Xətai", "Ağabəyim ağa", "Babək" hekayələri, kiçik yaşlı uşaqlar üçün qələmə aldığı "Al-qırmızı zanbaqlar", "Balaca və vicdanlı avtobus", "Bir nimçə çəmən", "Ağca və Cubbulu" və s. hekayələri təlimi-tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olub, uşaqların zehni qabiliyyətlərinin inkişafına, leksikonlarının zənginləşməsinə, dünyagörüşlərinin artmasına şərait yaradır, həmçinin onlara müəyyən dərəcədə elmi biliklər aşılayır.

Bu hekayələrin əsas qəhrəmanları kiçik yaşlı uşaqlardır. Hər üç yazıçı yaratdığı surətlər vasitəsilə oxucularına dostluqda sədaqətli olmağı, dürüstlüyü, əməksevərliyi, vətənpərvərlik duyğularını təlqin edir.

Bu əsərlərdə uşaqların həyat tərzini təsvir edən hadisələr öz bədii əksini tapmış, müxtəlif yaş qruplarnı əhatə edən maraqlı mövzulara müraciət olunmuş, müasir oxucunu düşündürən problemlərə toxunulmuşdur.

Uşaqların sevimli yazıçısı, ədəbiyyat aləmində "Gülzar nənə" təxəllüsü ilə tanınan İbahimova ixtisasca iqtisadçı olmasına baxmayaraq, xalq yaradıcılığına, söz sənətinə olan məhəbbəti onu öz sehrinə salmış, ədəbiyyat aləminə gətirmişdir. Onun bu istedadını, bədii ədəbiyyata olan sevgisini görən BDU-nun professoru Qara Namazov yazıçıya öz xeyir-duasını vermiş, uşaqlar üçün gözəl əsərlər yazmağa davam etməsi üçün Gülzar xanıma yüksək dəyər verərək bu müqəddəs işdə ona mənəvi dəstək göstərmişdir. Q. Namazovun rəhbərliyi ilə təşkil edilmiş komissiya araşdırmalarından sonra Gülzar İbrahimova müasir uşaq yazıçısı kimi Bakı Dövlət Universitetinin "Azərbaycan Uşaq Ədəbiyyatı" dərsliyinə salınmışdır. Qara Namazov dərslikdə Gülzar xanımın yaradıcılığını belə qiymətləndirir: "O, müxtəlif bədii üsullardan istifadə edərək süjet qurur, əhvalata bəzək vurur, xalq nağıllarının dilinə uyğunlaşdırır, onun bədii formalarından ustalıqla istifadə edir" (Namazov, 2007, s. 435).

Müəllifin "Dostlarım məndən qaçar" adlı kitabı Qara Namazovun məsləhətçiliyi ilə çap olunmuşdur. Kitaba yazıçının dünya ədəbiyyatından iqtibas yolu ilə yazdığı "Yaxşılıq", "Svetofor", "Əsl dost", "Yaxşı yoldaş", "Yeni il möcüzəsi", "Küsülülər", "Aramızda qalsın", "Dilli Güllü", "İcazə", "Dostlarım məndən qaçır", "Sehrli qar adamı" kimi hekayələri daxil edilmişdir.

"Yaxşılıq" hekayəsinin qəhrəmanı Tərlan adlı oğlandır. Hekayədə yaxşılıq etməkdən və onun mahiyyətindən bəhs olunur. Səhərin açılmasına baxmayaraq, oğlunun hələ də yerindən qalxmadığını görən ana onun otağına gəlir və soruşur ki, bəlkə, nə düşündüyünü mənə də deyəsən? Bu vaxt Tərlan kiməsə yaxşılıq etmək haqqında düşündüyünü bildirir. Ana deyir ki: "əgər sən vaxtında yuxudan durub yatağını səliqəyə salsan, məni çox sevindirərsən. Bacını yelləncəyə aparsan, o, çox şad olar. Totuya su versən, bu sənin dilsiz canlıya yaxşılığın olar. Bax elə yaxşılıq da bundan ibarətdir" (İbrahimova, 2002, s. 7).

Hekayənin məzmunundan da göründüyü kimi, əsər tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Müəllif uşaqları xeyirxah, qayğıkeş, mərhəmətli olmağa səsləyir.

Müasir Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının digər tanınmış nümayəndələrindən biri olan Reyhan Yusifqızı kiçik yaşlı oxucuların təxəyyülünə uyğun, sadə və anlaşıqlı bir dildə, müxtəlif janr və mövzularda əsərlər yazmış, bu əsərlərlə uşaqların qəlbinə yol tapmağa nail olmuşdur. R. Yusifqızı əsərlərində uşaqların tərbiyəsinə müsbət təsir göstərən, onların bədii zövqünü formalaşdıran, mütaliəyə həvəsini artıran tərbiyəvi əhəmiyyətə malik, gənc nəslin mənəvi cəhətdən zənginləşməsinə xidmət göstərən mövzulara toxunmuşdur. Bu əsərlər dilinin sadəliyi, axıcılığı, oxunaqlığı baxımından diqqəti cəlb edir. Müəllif kiçik oxucuların marağını nəzərə almış, əsərlərinin anlaşıqlı, yaddaqalan olmasına müvəffəq olmuşdur.

"Yazıçının yaradıcılığına nəzər salanda kiçikhəcmli hekayələrin üstünlük təşkil etdiyini görürük. "Mən və nənəm", "İki qardaş", "Musanın əhvalatı", "Şəhrizad nağıl axtarır", "Dəcəl ilbizlər", "Ən gözəl", "Leyla və Günəş", "Boz bala dovşanın qulaqları niyə əsirdi", "İgid şahin" kimi yığcam hekayələrdə müxtəlif mövzu və motivlərə toxunan Reyhan Yusifqızı hər bir əsərdə yeni problem ifadə edir, uşaqların maraqlarına uyğun məzmunda, oxunaqlı bədii əsərlər yaradır. Mövzunun uğurlu seçimi, süjet xəttinin ardıcıl quruluşu, uşaqların ruhuna yaxınlığı həmin əsərlərin sevilə-sevilə oxunmasına səbəb olur və onların şəxsiyyətinin formalaşması, bir fərd kimi yetişməsində əhəmiyyətli rolunu təcəssüm etdirir" (Qəmbərova, 2024, s. 18).

Reyhan Yusifqızı "Xoşbəxt arı", "Mavi don", "Mən və nənəm", "İki qardaş", "Musanın əhvalatı", "Şəhrizad nağıl axtarır", "Dəcəl ilbizlər", "Ən gözəl", "Leyla və Günəş", "İgid şahin" və s. hekayələrində uşaqları düşündürən mənəvi-əxlaqi mövzulara toxunmuşdur.

R. Yusifqızının "Mavi don" hekayəsinin mövzusu real həyatdan götürülmüşdür. Hekayədə Birinci Qarabağ müharibəsində həlak olmuş qəhrəman atanın ailəsindən, onların qarşılaşdıqları çətinliklərdən söhbət açılır.

Ata şəhid olduqdan sonra ailənin qayğısı ananın zərif çiyinlərinə düşür. İndiyəcən heç yerdə çalışmayan ana xeyirxah insanların köməkliyi ilə işə düzəlir. Ailənin böyük övladı Səiddir, o, bacısı Leylanın arzuladığı mavi donu almaq üçün mağaza müdirindən ona iş verməsini xahiş edir. Onun məktəbli olduğunu görən müdir əvvəlcə razı olmur, lakin işləmək arzusunun səbəbini bildikdən sonra müdir mağazanın qarşısındakı maşını göstərib, deyir: "O maşını ehtiyac olduqca beş-altı dəfə yusan, paltarı götürüb apara bilərsən" (Yusifqızı, 2023, s. 23). Səid bacısının mağazada gördüyü mavi donu almaq üçün bir neçə dəfə maşın yumalı olur.

Burada Səidin bacısının arzusunu yerinə yetirmək üçün günlərlə əziyyətə qatlaşması, bacısını sevindirmək istəyi onun fədakarlığından, xeyirxah təbiətə malik bir uşaq olmasından xəbər verir.

Azərbaycan uşaq yazarı, şair, tərcüməçi, publisist Sevinc Nuruqızı uşaqlar üçün müxtəlif janrlarda və rəngarəng mövzularda əsərlər yazmış, oxucularına milli-mənəvi dəyərlər, estetik zövq aşılamağa çalışmışdır. S. Nuruqızının nisbətən böyük yaşlı uşaqlar üçün yazdığı "Şah İsmayıl Xətai", "Ağabəyim ağa", "Babək" hekayələri, kiçik yaşlı uşaqlar üçün qələmə aldığı "Al-qırmızı zanbaqlar", "Balaca və vicdanlı avtobus", "Bir nimçə çəmən", "Ağca və Cubbulu" və s. hekayələri təlimi-tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir.

Məzmununa, dil-üslub xüsusiyyətlərinə görə, müəllifin ən yaxşı əsərlərindən biri hesab olunan bu hekayə 6-cı sinif ədəbiyyat dərsliyinə daxil olunmuşdur. Hekayədə Ağabəyim ağanın qürbətdə keçirdiyi xiffət, nisgil dolu həyatından, onun Vətən həsrətindən bəhs olunur. Əsər məktəbyaşlı oxucularda Vətənə məhəbbət hissi oyadır. Əsərin ideyası "Qürbət cənnət olsa da, yenə Vətən yaxşıdır" atalar sözü ilə səsləşir.

Yazıçının vətənpərvərlik mövzusunda yazdığı "Cənnətdə görüşərik" hekayəsi Azərbaycanın milli qəhrəmanı Mübariz İbrahimova həsr olunmuşdur. Müəllif digər tarixi mövzuda yazdığı əsərlərində olduğu kimi bu əsərində də real faktlara əsaslanmış, Mübarizin qəhrəmanlığı haqqında olan mənbələrə müraciət etmişdir. Əərin sonluğu oxucuya güclü təsir bağışlayır: "Sonra haradansa xain bir güllə gəldi. Vəhşi bağırtıyla uğuldadı... Uladı... Mübarizin sinəsinə sancıldı. Düşdüyü yeri parçaladı, dağıtdı... Sanki bir dağ çökdü. Ucadan uca bir dağ. Bir qaya paramparça oldu. Şiş ucu göylərə meydan oxuyan bir qaya. Bir oğul yıxıldı – "YA VƏTƏN", – deyib çağırdığının sinəsinə. Yıxıldı… Üzündə təbəssüm, səmaya dirənmiş gözlərində sonsuz sevinc: Allahım! Qürurla ölmək nə böyük xoşbəxtlik imiş. Nə qədər uca zirvə imiş ŞƏHİDLİK ZİRVƏSİ!" (Nehmətova, 2020, s. 17)

Sevinc xanımın həm əxlaqi, həm də tarixi mövzularda yazdığı hekayələr maraqlı süjet xəttinə, ibrətamiz xüsusiyyətinə və dilinin sadəliyinə, oxunaqlığına görə diqqəti cəlb edir. Eyni zamanda bu əsərlər müasir uşaq nəsrinin inkişafında mühüm rol oynayır.

Məktəbyaşlı uşaqların bu kimi hekayələri mütaliə etməsi, sinifdənxaric oxusunun, müzakirəsinin təşkili onların təfəkkürünün, bədii zövqünün formalaşmasında mühüm rol oynayır. Hər üç yazarın uşaqlar üçün yazdığı hekayələr həcmcə yığcam, dili sadə və anlaşıqlıdır. Bu əsərlər uşaqların dünyagörüşünün artmasına, nitqlərinin zənginləşməsinə, elmi biliklərinin möhkəmlənməsinə, vətənpərvər ruhda böyüməsinə xidmət göstərir. Bu baxımdan, uşaqlar üçün yorulmadan bir-birindən gözəl əsərlər yaradan qələm sahiblərinə yeni-yeni yaradıcılıq uğurları, geniş oxucu auditoriyası arzulayırıq.

Nəticə

Hekayə janrı həcmcə yığcam olduğuna görə, xüsusən kiçik yaşlı məktəblilərin oxusu üçün əlverişlidir və aşağı siniflərdə − ədəbiyyat fənninin tədrisində bu janra, təbii ki, dil-üslub baxımından və ideyaca yüksək keyfiyyətə malik hekayələrə üstünlük verilməsi tövsiyə olunandır. Bu janr yığcam olmaqla yanaşı, həm də tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır, bu baxımdan, bu əsərlərin yazılmasına bütün zamanlarda üstünlük verilmiş və bu gün də yazılmaqdadır.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının müasir mərhələsində hekayə janrında yeni-yeni əsərlər meydana çıxmışdır. G. İbrahimova, R. Yusifqızı, S. Nuruqızı kimi yazarlar bu janrda bir-birindən maraqlı, rəngarəng mövzularda əsərlər yaradır, uşaq ədəbiyyatının inkişafına xidmət göstərirlər.

Ədəbiyyat

1. *Fantastikadan reallığa*. (2024). https://edebiyyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/11776-fantastikadan-realliga
2. Xəlil, Z., Əsgərli, F. (2007). *Uşaq ədəbiyyatı*. "ADPU" nəşriyyatı.
3. İbrahimova, G. (2002). *Dostlarım məndən qaçar*. "Oskar" NPM.
4. Nehmətova, K. A. (2020). *Yazi işinin təşkili metodikası.* Təhsil İnstitutu.
5. Namazov, Q. (2007). *Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı*. "Bakı Dövlət Universiteti" nəşriyyatı.
6. Nuruqızı, S. (2010). *Ağabəyim ağa*. Aspoliqraf.
7. *Uşaq dünyasında ədəbiyyat və uşaq ədəbiyyatı dünyası*. (2020). https://edebiyyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/5754-usaq-dunyasinda-edebiyyat-ve-usaq-edebiyyati-dunyasi
8. Yusifoğlu, R. (2006). *Uşaq ədəbiyyatı*. Şirvannəşr.
9. Yusifqızı, R. (2023). *Yağışın altında*. TEAS Press.
10. Yusifli, V. (2019, 12-14 yanvar). Uşaqların Gülzar nənəsi. "*Kaspi" qəzeti*.

Daxil oldu: 26.09.2024
Baxışa göndərildi: 09.10.2024
Təsdiq edildi: 16.11.2024
Çap olundu: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/41/31-36

Arzu Xəlilzadə
Bakı Dövlət Universiteti
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
arzuxelilzade89@gmail.com

Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasəti (2003-2020)

Xülasə

Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafı yalnız neft, qaz istehsalını əhatə etmir. Tədqiq olunan illərdə sənayenin digər sahələri, xüsusilə ağır sənaye və maşınqayırma sənayesi, nəqliyyat və logistika, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində müəyyən praktik addımlar atılmış, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu sahədə strateji inkişafa nail olmaq üçün Prezident İlham Əliyevin müvafiq sərəncamları ilə konsepsiya və fəaliyyət planları qəbul edilmiş, konkret məqsəd və vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir. Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, ənənəvi iqtisadi sahələrlə yanaşı, müasir dünyanın çağırışlarına cavab verən sənaye sahələrinin yaradılması və inkişafı strateji vəzifələr olaraq qəbul edilmişdir.

Bu baxımdan məqalədə 2003-2020-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində görülən işlər, qeyri-ənənəvi sənaye sahələrinin inkişafı ilə bağlı qəbul edilən sənədlər və praktik nəticələr öyrənilmiş, bu istiqamətdə meydana çıxan çətinliklərin səbəbləri təhlil edilmişdir.

Müəllif məqalədə maşınqayırma sənayesinin inkişafı və yerli avtomobillərin istehsalı sahəsində müəyyən bölgələrin inkişafı, ayrı-ayrı zavodların yaranması və sənaye sahələri ilə yanaşı, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının vacibliyi, bu sahədə aparılan dövlət siyasəti, meydana çıxan problemlər barəsində təhlillər aparmış, Azərbaycanın Cənubi Qafqazda Şərq – Qərb, Şimal – Cənub nəqliyyat dəhlizlərinin mərkəzində yerləşməsi, əlaqələndirici dövlət statusunda olması, bunun Azərbaycan üçün üstünlüklərini göstərmişdir.

Müəllif belə nəticəyə gəlmişdir ki, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı cəmiyyətin vacib elementi hesab olunur, nəqliyyat və logistika sahəsində Azərbaycanın Azərbaycanın Asiya və Avropanı əlaqələndirməsi ölkənin əhəmiyyətini artrır və eyni zamanda informasiya mərkəzinə çevirmiş olur.

Açar sözlər: *Azərbaycan, ağır sənaye, maşınqayırma, nəqliyyat və logistika, sahibkarlıq, informasiya texnologiyaları*

Arzu Khalilzade
Baku State University
Doctor of Philosophy in History
arzuxelilzade89@gmail.com

Economic Diversification Policy in the Republic of Azerbaijan (2003-2020)

Abstract

The development of industry in the Republic of Azerbaijan includes not only oil and gas production. In the studied years, certain practical steps were taken in other areas of industry, especially in the field of heavy industry and machine-building industry, transport and logistics, information and communication technologies, and the development of small and medium-sized enterprises was in the spotlight. In order to achieve strategic development in this area, the relevant orders of President Ilham Aliyev adopted concepts and action plans, defined specific goals and objectives. After the restoration of State independence, diversification of the economy, along with

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

traditional economic sectors, the creation and development of industries that meet the challenges of the modern world were recognized as strategic tasks.

From this point of view, the work carried out in the direction of diversification of the economy in the Republic of Azerbaijan during 2003-2020, the documents and practical results adopted on the development of non-traditional industries were studied, and the causes of difficulties in this direction were analyzed.

In the article, the author analyzed the importance of development of small and medium-sized enterprises along with the development of the machine–building industry and the development of certain regions in the field of production of domestic cars, the establishment of separate factories and industries, state policy in this area, emerging problems, the location of Azerbaijan in the center of East–West, North–South transport corridors in the South Caucasus and its status as a coordinating state, have shown its advantages for Azerbaijan.

Keywords: *Azerbaijan, heavy industry, mechanical engineering, transport and logistics, entrepreneurship, information technology*

Giriş

Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafı ilə yanaşı, iqtisadiyyatın digər sahələrində də şaxələndirmə siyasəti həyata keçirilmiş, alternativ sənaye sahələri də inkişaf etmişdir.

Dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsindən sonra Azərbaycanda ağır sənaye və maşınqayırma sənayesinin inkişafı diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu sənaye sahələrinin inkişaf yolu tarixi əhəmiyyətə malikdir. Maşınqayırma sənayesi 150 illik bir tarixə malik olmuş və onun idarəetmə strukturu dəfələrlə dəyişmişdir. İlk dəfə 1935-ci ildə Azərbaycanda neft-qaz maşınqayırma sənayesi birliyi yaradılmışdır. Sonralar neft-mədən avadanlıqlarının və alətlərinin istehsalı və təmiri müəssisələrinin birləşdirilməsi nəticəsində Ümumittifaq Neftmaşınqayırma Tresti "Az-neftmaş" yaradıldı və bu da sonralar Ümumittifaq Sənaye Birliyi (ÜSB) "Soyuzneftmaş"a, daha sonra isə "Azneftkimyamaş" Dövlət Şirkətinə çevrildi. Bu sahədə sonrakı dövrdə struktur dəyişikliklər davam etdirildi. 2001-ci ilin mart ayında Prezident Heydər Əliyevin Sərəncamı ilə "Azneft-kimyamaş" Dövlət Şirkətinin bazasında eyniadlı açıq səhmdar cəmiyyəti yaradıldı. Bununla Azərbaycanın neft maşınqayırma sənayesi yeni bir mərhələyə qədəm qoydu (Abbasov, Əliyev, 2018, s. 70-74).

Tədqiqat

2004-cü ilin dekabr ayından "Gəncə avtomobil zavodu İstehsalat Birliyi fəaliyyət başlamış, müəssisədə "OKA", "UAZ", "ÇAN-QAN" markalı avtomobillərin yığımı həyata keçirilmiş, 2007-ci ilin mart ayından etibarən Belarusun Minsk avtomobil və traktor zavodları ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən Gəncə avtomobil zavodunda müxtəlif markalı traktor və MAZ avtomobillərinin istehsalına başlanılmışdır. Azərbaycanda "Azsamond" avtomobillərinin istehsalına 2005-ci ildən başlanılmışdır. İran tərəfi ilə əldə olunmuş razılığa əsasən, avtomobillərin ehtiyat hissələri bütünlükdə İrandan gətirilir və Şamaxı Avtomobil Zavodunda montaj olunurdu.

Azərbaycan ərazisində ümumi maşınqayırma sənayesinə aid edilən bir sıra müəssisələr Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin tərkibindədir. Artıq Azərbaycanda "Oka", "Azsamand"la yanaşı, "Aziz", "Lifan" minik avtomobilləri istehsal edilir və çeşidləri genişləndirilir (Abbasov, Əliyev, 2018, s. 70-74).

Azərbaycanda ağır sənayenin inkişafı məqsədilə 2016-cı il dekabrın 6-da "Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi" hazırlanmışdır. Bu strateji yol xəritəsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri"nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında" 2016-cı il 16 mart tarixli Sərəncamı ilə müəyyən edilmiş vəzifələrin icrası məqsədilə hazırlanmışdır (Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 2016). Strateji Yol Xəritəsinin əsas məqsədi qeyri-neft sənayesini inkişaf etdirmək, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, ağır sənaye və maşınqayırma sahəsində məşğulluğun artırılması, ətraf mühitin qorunması və dayanıqlı iqtisadi inkişafa nail olmaq, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaş-

dırılmasından ibarət idi. Ağır sənaye və maşınqayırma sahəsində əsas strateji hədəflər rəqabətədavamlı sektorun yaradılması, maliyyə dəstəyinin təmin edilməsi və beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi idi (Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, 2016).

2004-cü ildən etibarən Azərbaycanda sənayenin yeni inkişaf dövrü başlamış, neft-qaz sənayesindən əldə edilən gəlirlərin bir hissəsi sənayenin müxtəlif sahələrinin inkişafına yönəldilmiş, regionlarda sənaye strukturunun optimallaşdırılması üçün dövlət proqramları tərtib edilmişdir (Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, 2016). Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 10 yanvar tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasında 2014-cü il "Sənaye ili" elan olunmuş, sənayenin inkişafı üzrə tədbirlər planı icra edilmişdir ("Azərbaycan Respublikasında 2014-cü ilin "Sənaye ili" elan edilməsi ilə bağlı Tədbirlər Planı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 2014).

Tədqiq olunan illərdə Azərbaycanın metallurgiya və maşınqayırma sahələrində ciddi irəliləyişlər olmuşdur. Maşınqayırma sənayesində məhsul istehsalı 15 dəfəyə yaxın artmış, sahənin qeyri-neft emalı sənayesində payı 21,5 faizə çatmışdır. Ağır sənaye və maşınqayırma sahəsində yeni istehsal müəssisələri istismara verilmişdir. Sumqayıt Texnologiyalar Parkı, Sumqayıt Alüminium Zavodu, Gəncə Alüminium Yarımfabrikatı Zavodu, Sumqayıt, Gədəbəy və Daşkəsəndə qızıl-mis emalı zavodları, Qaradağ Sement Zavodu, Naxçıvan Avtomobil Zavodu və s. müəssisələr bu qəbildəndir və ölkə iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətli olmuşdur (Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, 2016).

Tədqiq olunan illərdə bu sahədə əsas təhlükələr xarici maliyyə bazarlarına çıxışın çətinliyi, ölkənin dünya sənayesində gedən proseslərdən və yeni tələblərdən geridə qalması, ətraf mühitin qorunmasının aktuallığı, idxal məhsulları sahəsində rəqabətin artması, xammal idxalından asılılıq və ölkədə mövcud olmayan xammala idxal rüsumlarının tətbiqi idi (Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, 2016).

Azərbaycanın emal sənayesində elektron avadanlıqları istehsalı ilə məşğul olan müəssisələr qeyri-neft sektorunun inkişafına mühüm töhfə verir. Bakı Cihazqayırma zavodu, Gəncə Cihazqayırma zavodu, "Sənayecihaz" Elmi İstehsalat Müəssisəsi, "Kür", "Elektron Avadanlıqları İstehsalı MMC" və digər müəssisələr mühüm nailiyyətlər əldə etmişlər. 2005-2015-ci illərdə kompüter və digər elektron avadanlıqları istehsal edən müəssisələrdə məhsulun həcmi 10,2 dəfə, orada əsas fondların dəyəri 4,3 dəfə artmışdır (Abbasov, Əliyev, 2018, s. 75-80).

Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı (KOS) iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə mühüm töhfə verir. Sahibkarlığa dəstək cəmiyyətin inkişafının mühüm elementi kimi çıxış edir. 1993-1995-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığa dövlət köməyi adlanan ilk proqram qəbul edilsə də, o səmərəli olmadı. Buna görə də 1997-2000-ci illəri əhatə edən ikinci proqram qəbul olundu. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı məqsədilə qəbul olunan, 2002-2005-ci illəri əhatə edən üçüncü proqramda əsas məqsəd sahibkarlıq fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, insan resursunun inkişafı, regionlarda sahibkarlığa əlverişli şəraitin yaradılması əsasında KOS-un inkişafını təmin etmək idi (Abbasov, Əliyev, 2018, s. 222-223).

2016-cı il dekabrın 6-da Prezidenti İlham Əliyevin Fərmanı ilə "Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi" bu sahədə atılan mühüm addım idi. Strateji Yol Xəritəsində KOS-da iqtisadi islahatların və inkişafın qısa, orta və uzunmüddətli perspektivdə əsas istiqamətləri müəyyən edilirdi. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı istiqamətində bir sıra prioritetlər müəyyənləşdirilmişdi. Bu prioritetlər mərkəzləşdirilmiş KOS agentliyinin, ayrı-ayrı sektorlar üzrə ixrac assosiasiyalarının yaradılması və s. ilə bağlı idi. KOS sahəsində əsas hədəflərdən biri onun ölkənin ÜDM-də payının 15, qeyri-neft ixracında payının 10 faizə çatdırılması olmuşdur (Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi, 2016).

"Bir pəncərə" və yaxud "vahid pəncərə" prinsipi ilə sahibkarlıq subyektlərinin qeydiyyatı sisteminin yaradılması sahibkarlığın inkişafında ən mühüm addımlardan biri idi. Bu sistem vasitəsilə sahibkarlıq subyektlərinin qeydiyyatı zamanı çoxsaylı və uzun müddətli inzibati

prosedurlar tamamilə aradan qaldırılmış, bütün proseslərin 3 gün ərzində həll edilməsi imkanı yaradılmışdır (Abbasov, Əliyev, 2018, s. 224).

Nəqliyyyat və logistikanın inkişafı şaxələndirmə siyasətinin mühüm komponenti hesab olunur. Azərbaycan nəqliyyat baxımından geniş imkanlara malikdir və nəqliyyat qovşağı üzrə regional mərkəzdir. "İpək Yolu" layihəsininin marşrutlarından birinin, Avropa, Rusiya, İran, Hindistan və Mərkəzi Asiyanı birləşdirəcək Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinin bir xəttinin də Azərbaycan ərazisindən keçməsi onun əhəmiyyətini daha da artırırdı (Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, 2016).

Qeyri-neft sektorunun inkişafı üzrə əsas sahələrdən biri kimi logistika iqtisadiyyatın bütün digər sektorlarının bir-biri ilə əlaqələndirirdi. Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi ticarət həcmlərinin müntəzəm artırılmasına imkan yaradırdı. Azərbaycan Şərq – Qərb və Şimal – Cənub dəhlizləri üzərindəki əlverişli coğrafi mövqeyi sayəsində həm tranzit ticarəti, həm də idxal-ixrac əməliyyatlarından pay əldə etmək imkanına malikdir. Bununla belə Azərbaycanda bu sahənin inkişafına bir sıra maneələr, təhlükələr mövcud idi. Maliyyə bazarlarında durğunluğun olması, infrastruktur layihələrinin tikilib başa çatdırılmasında ləngimələr, Avropanı Mərkəzi Asiya və Çinlə birləşdirən Şərq – Qərb dəhlizinə alternativ olan Transsibir, Transsibir – Qazaxıstan və dəniz daşımaları kimi marşrutlar, habelə İranla Türkmənistanın dəmiryol xətlərinin birləşdirilməsi ilə dəhlizdə güclü rəqabətin yaranması kimi maneələr və təhlükələr var idi (Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, 2016).

Azərbaycan ərazisindən keçən Şərq – Qərb nəqliyyat dəhlizi Avropa və Asiya qitəsini birləşdirən ən qısa nəqliyyat marşrutudur və Çin – Qazaxıstan sərhədindən Avropa arasında yükdaşımalarda mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu marşrut xətti yükdaşımaların vaxtına, həmçinin yükdaşımalara çəkilən xərclərə qənaət etməyə imkan verir. Dəhlizin Azərbaycanın ərazisindən keçməsi tranzit yüklərinin həcminin artmasına müsbət təsir edir. 2021-ci ilin birinci yarısında dəhliz vasitəsilə Azərbaycan ərazisindən 4,7 milyon ton tranzit yük daşınmışdır ki, bu da daşınmış yüklərin 22,9 %-ni təşkil etmişdir. Şərq – Qərb beynəlxalq nəqliyyat dəhlizində yüklərin 50 faizi dəmiryolu nəqliyyatı ilə həyata keçirilir. Bu dəhliz vasitəsilə yüklər Avropaya iki istiqamət üzrə – Gürcüstanın Poti və Batumi limanları vasitəsi ilə və Bakı – Tbilisi – Qars dəmir yolu ilə nəql edilir (Qurbanov, 2021).

TRASEKA layihəsi Azərbaycanın regional nəqliyyat mərkəzi kimi əhəmiyyətini daha da artırırdı. Bununla belə Azərbaycandan keçən TRASEKA Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizi Çinlə Avropa arasındakı beş əsas marşrut arasında ən az istifadə edilən marşrut idi. Azərbaycan ərazisindən Şərq – Qərb dəhlizindəki alternativlərlə müqayisədə, TRASEKA marşrutu ilə daşınan yük həcminin nisbətən aşağı olmasını şərtləndirən başlıca amil yükgöndərənlərin bu marşrutla müqayisədə daha sürətli və ucuz alternativlərə üstünlük vermələri idi. Yükdaşıma həcminin aşağı olmasının əsas səbəbləri məsafəyə görə xərclər, qovşaqlardakı vaxt sərfi və etibarlılıq səviyyəsi ilə bağlı idi (Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, 2016).

Azərbaycanın regional əhəmiyyətli logistika və ticarət qovşağına çevrilməsində digər əsas imkan İranı Rusiya və Qara dəniz regionu ilə, Rusiyanı isə Hindistanla birləşdirən Şimal – Cənub dəhlizindən keçən tranzit potensialından faydalanmaqdır. İrana tətbiq edilən sanksiyaların aradan qaldırılması, İranın Hindistan və Avropa ilə nəqliyyat əlaqələrinin bərpası Azərbaycan üçün yeni perspektivlər vəd edir. Astara – Astara dəmir yolu layihəsinin başa çatdırılması Azərbaycana Rusiyanı İranla, həmçinin İranı Avropa ilə, Rusiyanı Hindistanla birləşdirən Şimal – Cənub dəhlizi boyunca öz potensialından tam fayda əldə etmək imkanı baxımından əhəmiyyətli idi (Astara-Astara dəmir yolu layihəsinin açılışı oldu, 2018).

Bakı–Tbilisi–Qars dəmir yolu Şərq – Qərb dəhlizinin əsas alternativi hesab olunurdu. Bakı – Tbilisi – Qars dəmir yolu Avropanı Asiya ilə birləşdirən ən qısa və etibarlı yoldur. Uzunluğu təxminən 850 kilometr olan yolun 504 kilometri Azərbaycan ərazisindən keçir. Bakı – Tbilisi – Qars dəmir yolu istismara verildikdən sonra bu sahədə əhəmiyyətli canlanma müşahidə edilmişdir (Qurbanov, 2021).

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı qeyri-neft sektorunun ən mühüm sahələrdəndir. Azərbaycanın tranzit informasiya məkanına çevrilməsi və ərazisindən keçməklə Şərqlə Qərb arasında informasiya axınının təmin edilməsi məqsədilə "Trans-Avrasiya Super İnformasiya Magistralı" (TASİM) layihəsinin həyata keçirilməsi bu sahədə strateji hədəflərdən idi (Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol) Eyni zamanda bu illərdə Azərbaycanda da əhali arasında "rəqəmsal fərqlilik" mövcud idi. Rəqəmsal savadlılıq Azərbaycanın gələcəyi üçün əsas göstərici hesab olunurdu. Azərbaycanda İKT infrastrukturu üzrə texnoloji xidmətlərin miqyasının genişləndirilməsi məqsədilə, "ASAN xidmət" mərkəzlərinin elektron imza potensialından istifadə etməklə, bu xidmətin digər sahələrə tətbiqi nəzərdə tutulurdu (Azərbaycan Respublikasında Telekommunikasiya və İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, 2016).

Mobil infrastruktura investisiyanın artırılması, rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi, rəqəmsal texnologiyanın biznes fəaliyyətində daha geniş tətbiqi, dövlət qurumlarının elektron xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi, "Hökumət bulud"un (G-cloud) yaradılması və bununla da dövlət idarəçiliyində xərclərin azaldılması, İKT sahəsində bilik və bacarıqların artırılması, təhsil sistemində İKT-dən istifadə, "Elektron məktəb" və inteqrasiya edilmiş fasiləsiz elektron səhiyyə infrastrukturunun yaradılması bu hədəflər sırasında idi (Azərbaycan Respublikasında Telekommunikasiya və İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, 2016).

Nəticə

Beləliklə, Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra enerji sahəsində əməkdaşlıq, təbii resursların Qərb bazarlarına yönəldilməsi əsas prioritet olsa da, neft-qaz gəlirlərinin qeyri-neft sənayesinə yönəldilməsi, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Tədqiq olunan illərdə Azərbaycanda ağır sənaye, maşınqayırma və metallurgiya sənayesi inkişaf etdi, Azərbaycanın müəyyən bölgələrində yerli avtomobillərin istehsalına başlandı. Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi onu nəqliyyat və informasiya dəhlizlərinin qovuşduğu mərkəzə çevirdi. Azərbaycan TRASEKA layihəsində əsas oyunçulardan, Avropa – Qafqaz – Asiyanı əlaqələndirən mühüm dövlət oldu. Bununla da göstərilən istiqamətlər üzrə yüklərin daha təhlükəsiz və əlverişli qiymətlərlə daşınması təmin edildi. Azərbaycan Mərkəzi Asiya ilə Avropanı əlaqələndirən həlledici həlqə oldu.

Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün əsas istiqamətlər müəyyənləşdirilmiş, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına investisiya qoyuluşu artırılmış, xidmət sahələrinə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi uğurla həyata keçirilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, İ., Əliyev, T. (2018). *Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı.* Dərslik. Bakı Biznes Universiteti.
2. *Astara-Astara dəmir yolu layihəsinin açılışı oldu.* (2018, 28 mart). Trt.net. https://www.trt.net.tr/azerbaycan/turk-dunyasi/2018/03/28/zakir-h-s-nov-turkiy-y-r-smi-s-f-r-geldi-939222
3. *Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi.* (2016, 6 dekabr). Mida.gov.az. https://mida.gov.az/documents/_A%C4%9F%C4%B1r_senaye_ve_ma%C5%9F%C4%B1nqay%C4%B1rman%C4%B1n_inki%C5%9Faf%C4%B1na_dair_strateji_yol_xeritesi.pdf
4. *"Azərbaycan Respublikasında 2014-cü ilin "Sənaye ili" elan edilməsi ilə bağlı Tədbirlər Planı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.* (2014, 12 mart). E-qanun.az. http://www.e-qanun.az› downloadWord
5. *Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi.* (2016, 6 dekabr). Mida.gov.az.

https://mida.gov.az/documents/Ki%C3%A7ik_v%C9%99_orta_sahibkarl%C4%B1q_s%C9%99viyy%C9%99sind%C9%99_istehlak_mallar%C4%B1n%C4%B1n_istehsal%C4%B1na_dair.pdf

6. *Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi*. (2016, 6 dekabr). Mida gov.az. https://mida.gov.az/documents/Logistika_v%C9%99_ticar%C9%99tin_inki%C5%9Faf%C4%B1na_dair_Strateji_Yol_X%C9%99rit%C9%99si_.pdf
7. *Azərbaycan Respublikasında Telekommunikasiya və İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi*. (2016, 6 dekabr). Mida.gov.az. https://mida.gov.az/documents/Telekommunikasiya_v%C9%99_informasiya_texnologiyalar%C4%B1n%C4%B1n_inki%C5%9Faf%C4%B1na_dair_strateji_yol_x%C9%99rit%C9%99si.pdf
8. *Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi*. (2016, 6 dekabr). Azertag.az. https://azertag.az/store/files/untitled%20folder/_STRATEJI%20YOL%20XERITESI_.pdf
9. Qurbanov, S. (2021, 28 oktyabr). *Şərq – Qərb nəqliyyat dəhlizinin əsas əhəmiyyəti, üstünlükləri və ekoloji aspektləri*. İkisahil.az. https://ikisahil.az/post/259512-sherq-qerb-neqliyyat-dehlizinin-esasehemiyyeti-ustunlukleri-ve-ekoloji-aspektleri
10. *Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı*. (2016, 6 dekabr). President.az. https://president.az/az/ articles/view/21953

Daxil oldu: 03.09.2024
Baxışa göndərildi: 20.10.2024
Təsdiq edildi: 02.11.2024
Çap olundu: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/41/37-50

Moussa Maireche
Abbas Laghrour University Khenchla
momaireche@univ-khenchela.dz

The Development of State Forms and Their Function in the Political Islamic Mind

Abstract

This paper discusses an important issue in political philosophy. Despite its historicity, it has current extensions, which gives it importance and value that does not become obsolete, whether in terms of scientific research, or even in terms of its impact on the lives of Muslims, whether in the past, present, and even in the future. By this, we mean the forms or manifestations that the state has taken in terms of theorizing and representation of the Islamic political mind, starting with the Prophetic state, passing through the various manifestations of the traditional state, Its components: Sunni and Shiite.

There is no doubt that its dangerous effects on the lives of Muslims require reunderstanding it, as it is compatible with the spirit of the times on the one hand, and the realities of Islam and its political experiences on the other hand, which leads to questions about the nature of this state and its function, far from ideal perceptions, which do not exist. Except in the minds of its owners, and not in the perspective of the Islamic political mind, which was formed through important historical stations, drawing on internal and external experiences.

Therefore, this paper seeks to raise a major question related to the way in which the state manifested itself in the Islamic political mind, and its relationship to its basic reference represented by Islam, and the extent of its compatibility with human experiences, whether those that preceded it or contemporaneous it.

Keywords: *forms state, Islam, traditional, functional*

Moussa Maireche
Abbas Laghrour Universiteti Khenchla
momaireche@univ-khenchela.dz

Dövlət formalarının inkişafı və onların siyasi islam təfəkküründə funksiyası

Xülasə

Bu məqalədə siyasi fəlsəfədə mühüm bir məsələ müzakirə olunur. Tarixi olmasına baxmayaraq, istər elmi araşdırmalar baxımından, istərsə də müsəlmanların həyatına, istər keçmişdə, istərsə də indiki dövrdə və hətta müsəlmanların həyatına təsiri baxımından ona köhnəlməyən əhəmiyyət və dəyər verən müasir uzantılara malikdir. Bununla biz Peyğəmbər dövlətindən başlayaraq, ənənəvi dövlətin müxtəlif təzahürlərindən, onun tərkib hissələri olan sünni və şiəlikdən keçərək İslam siyasi əqlinin nəzəriləşdirilməsi və təmsili baxımından dövlətin qəbul etdiyi forma və ya təzahürləri nəzərdə tuturuq.

Şübhəsiz ki, onun müsəlmanların həyatına təhlükəli təsiri bir tərəfdən dövrün ruhu ilə, digər tərəfdən isə İslam həqiqətləri və siyasi təcrübələri ilə uyğunlaşdığı üçün onun yenidən dərk edilməsini tələb edir ki, bu da suallara yol açır. Mövcud olmayan ideal qavrayışlardan uzaq bu dövlətin mahiyyəti və funksiyası haqqında. İstisna sahiblərinin təfəkküründən başqa, nə də daxili və xarici təcrübələrə əsaslanaraq mühüm tarixi stansiyalar vasitəsilə formalaşmış İslam siyasi zehni perspektivi baxımından.

Buna görə də bu məqalə dövlətin İslam siyasi təfəkküründə özünü necə təzahür etdirdiyi, onun İslamın təmsil etdiyi əsas istinadla əlaqəsi və onun insan təcrübələri ilə uyğunluq dərəcəsi ilə bağlı əsas sualı qaldırmağa çalışır.

Açar sözlər: *dövlət formaları, islam, ənənəvi, funksional*

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

Introduction

Discussing Islamic political thought and its manifestations cannot be complete without addressing the various forms it has taken throughout history, particularly as reflected in the state, which has been its primary concern since its early formation during the time of its inception and development, through the era of conflicts, and up to the age of renaissance, liberation, and the rebuilding of the state according to contemporary principles. These manifestations reveal the true evolution of this political system and its adaptation to various internal and external changes, and this is what we aim to discuss in this study.

On the other hand, it is essential to emphasize to researchers, and even to ordinary readers, that dealing with political systems that prevailed in previous historical periods but no longer exist today – whether or not there are remaining indicators of their existence – requires caution in our study of them. Perhaps the simplest consideration we must keep in mind is to study these systems through the lens of their own era's thinking, not through the perspective of our current time. It is unreasonable to impose predefined contemporary frameworks on entirely different historical periods.

What we are discussing was the result of specific circumstances that cannot be artificially recreated in our time in the same way they occurred. Therefore, their evaluation must take into account the conditions under which these states were formed and the level of thinking of the theorists of their era. However, this does not mean that we should overlook or justify the wrongful political practices or associate them with Islam as a doctrine, blaming it for the mistakes made – especially when those who committed them were rejected by Islamic scholars of their own time, not just in ours. There are many examples of this, some of which can be described without hesitation as barbaric behavior, despite attempts by some to justify them (Brockelmann, 1949, p. 72). Beyond the Umayyads, the actions of the Abbasids against the Umayyads also exceeded the bounds of reason, but they happened. Similar examples can be found in various political systems, which suggests that these actions are tied to the nature of human reason as a whole when it finds itself unrestrained in particular historical moments, rather than being inherently connected to any specific religion or philosophy – unless that religion or philosophy justifies or rationalizes them.

Research Questions: Hence, the importance of examining Islamic political history and posing several questions in this context arises. Perhaps the most significant question concerns the extent to which Muslims were aware of the concept of political organization known as the state. Additionally, how did this concept manifest itself? Finally, if they did understand the idea of the state, did it appear to them in a specific, fixed form that was immutable, or did their understanding of it allow for the recognition of diverse forms and different models, especially considering the diversity and contradiction in their political and sectarian orientations? What was the relationship between these forms and Islam? Lastly, what functions were these states aiming to fulfill – were they religious or civil in nature?

Research Hypotheses: Many contemporary Muslims believe that the distant past represents the ideal model for Islam and Muslims, viewing it as free from all sins, and that the ummah (Muslim community) can only be reformed by what originally reformed it. This belief prompts us to ask whether Muslims established a specific political system or several systems. Answering these questions requires us to return to historical texts, books of jurisprudence, theological sects' writings, and other sources to trace the emerging political systems that governed Muslims.

Research Methodology: This is what we aim to understand, based on an approach that utilizes multiple methodologies. It is essential to survey Islamic political history to find precise answers. What is the best type of survey that suits this field? The reality is that tracing all the political systems known in the history of Muslims is impossible, or even feasible, in a study like this due to the long time span and geographical diversity. This compels us to resort to partial induction, through which the objective can be achieved. It is capable of providing real examples that more clearly express what we are searching for. This aligns with the scientific method, which

fundamentally relies on partial induction, without neglecting the analytical-critical method aimed at reconstructing and critiquing political thought.

Undoubtedly, Islamic history spans nearly fifteen centuries, a lengthy period, and Islam spread across vast regions of the ancient world: Asia, Africa, and Europe. Additionally, Muslims comprise various nations and tribes: *O manikind; we have created you male and female and made you nations and tribes so that might cpme to khow one another. Surerly the noblest of you in Allah ‘s Sight is the most pious. Allah is indeed is All-knowing, All-informed*' (Quran, 2002, p. 524) Without overlooking the emerging political parties, jurisprudential and theological schools, as well as Sufi orders, discussing a single, specific form of the state in Islam becomes nearly unacceptable and unreasonable. From a historical perspective, it would be a distortion and denial of established facts. Therefore, understanding the forms of states that ruled Muslims and their views on their relationship with Islam allows us to address the most important answers to the questions we raise. At the same time, it helps us understand the present and build the future.

It also provides us with an accurate and genuine understanding of Islamic political theory, which has been the subject of much debate and varying opinions, often with the intent of confining it to a predefined framework. However, life presents ever-evolving challenges that require solutions tailored to these daily realities.

2. The Philosophy of Governance in the Traditional Historical State

In his book Politics, while discussing the formation of the state, Aristotle stated: *"The state is the highest form of community and aims at the highest good… but the ultimate object of the state is the good life. The naturalness of the state is proved by the faculty of speech in man. In the order of Nature the state precedes the household and The individual. It is founded on a natural impulse, that towards political association"* (Aristotle, 1916, pp. 8-9). Undoubtedly, throughout human history, there have been persistent efforts, often driven by ambition and competition, and at other times by the instinct for survival and the need to confront various challenges, all aimed at achieving the goal Aristotle mentioned: the establishment of the state and the realization of political organization.

This makes these efforts sometimes similar due to the common nature of humanity, while in other cases, they differ based on the human components of this political organization, as well as factors like culture, geography, and the diverse experiences of people. Therefore, anyone studying the history of the human race will encounter various models of political organization that we might refer to as states, including the Greek model, the Roman model, the Persian model, the Chinese model, and others. This diversity reveals a significant range among these models, and we can say without hesitation that each of these models had different forms and manifestations. For instance, the Greek model took on various forms of governance, something that Aristotle himself pointed out when discussing different systems of government in Greece. Plato also addressed this earlier in his book The Republic (Plato, 1918). This observation can be extended to the other historical models we mentioned earlier, or even to those we have not yet mentioned.

Muslims across different regions and eras agree that the first political system established in Islam was the one formed personally by the Prophet Muhammad, known as the system of prophethood, which was followed by the system of the Rightly Guided Caliphs. Despite the perfection attributed to this system and its status as a true reference for Islamic governance, this period witnessed political disagreements among Muslims, as well as competition among prominent companions. The Quran sought to address this by channeling it towards the service of Islam and Muslims, expressing and encouraging it with: Whose seal is musk. over that, let the cometitors compete' (Quran, 2002, p. 614). What distinguishes this period? And how can it be viewed realistically, without the spirit of sanctity?

The prophetic system, led by the Prophet Muhammad, represents the ideal model of the Islamic golden age in both its religious and worldly aspects. Regardless of the doctrinal side, the philosophy of this period marked the beginning of the formation of the state in Islam. Despite what has been said about this era, it is certain that it achieved great success in uniting the Arabian Peninsula under a single religion and a single political system, with the leader being the religious figure himself. Despite the major challenges faced by the Prophet, he managed to establish both a state and a

religion simultaneously, relying on a political strategy and wise leadership that allowed him to win the minds and hearts of all people. This is highlighted in the Quranic verse: It was by a mercy from Allah that you dealt leiniently with them; for had you been cruel and hard-hearted; they would have dispersed around you ' (Quran, 2002, p. 74). Perhaps the most notable achievements of this period include: the establishment of the Prophet's Mosque, the Constitution of Medina, correspondence with world kings and prominent Arabs, and the unification of the Arab tribes. Additionally, he engaged in major battles that had a significant impact on humanity across different eras, after consolidating his authority and creating favorable conditions for the spread and dominance of Islam. In this context, we can refer to the following battles (Tabari, 1980, pp. 130-250):

−The Battle of Badr was fought against the Quraysh, where the Muslim army, led by the Prophet, achieved a decisive victory over the Quraysh and dealt them a significant lesson in military strategy. This battle paved the way for Muslims to appear publicly before the Arab tribes, which began to view the rising power with caution and considered various factors in their calculations.

−The Battle of Uhud was also fought against the Quraysh. However, this time the defeat was suffered by the Muslims, despite initially being victorious. This battle taught the Muslims a lesson, as their strength had led them to overconfidence.

−The Battle of the Trench was fought by the Muslims against a coalition of Arab tribes led by the Quraysh. It involved a siege of the city, which the Muslims were able to lift and overcome the attackers after they were dispersed due to political and natural factors. This battle enhanced the Muslims' status among the tribes, making them a formidable force under the Prophet's leadership. Subsequently, the Prophet was able to cleanse the city of the Jews, who had breached their treaties, in an effort to secure the internal front.

−The Conquest of Mecca was when the Muslims were able to enter Mecca, the capital of the Quraysh, and liberate it from idols. During this event, the Prophet's city was also brought under his authority, and its inhabitants embraced his religion. This conquest was a major legendary epic that revealed the Prophet's military genius, excellent leadership, and management skills. It also demonstrated his forbearance in pardoning the leaders of Quraysh who had previously fought him and oppressed his followers.

−The Battle of Hunayn was fought against a coalition of Arab tribes, and the Islamic army emerged victorious. This was followed by the siege and conquest of Ta'if. Subsequent to this conquest were other significant battles, including those of Mu'ta and Tabuk. In addition to the battles fought by the Prophet's state, it managed to establish treaties with its neighbors, the most notable being the Treaty of Hudaybiyyah with the Quraysh, to which allies of both sides joined. We can also discuss an important political act from the early days of the migration, which was the construction of the mosque as a base for leadership and a gathering place for Muslims. This was followed by the issuance of the Constitution of Medina, aimed at organizing the lives of his followers, their relations with one another, and their interactions with the Jews and the inhabitants of the city as a whole. Furthermore, after the Prophet achieved victory over the Arab tribes, he corresponded with the world's rulers and leaders of the time, inviting them to Islam, specifically addressing: the Byzantine Emperor, the Sassanian King Khosrow, and the Egyptian governor, the Muqawqas.

It is also important to note the Prophet's appointment of governors to the regions under his authority, enabling him to manage people's affairs more effectively and bring them closer to an administration that listened to their concerns. Undoubtedly, these political and religious practices carried out by the Prophet reveal the nature of the system of prophethood, which is based on divine selection in the doctrinal aspect and allegiance in the political aspect. Thus, we can say that this system was the most cohesive and acceptable among the Muslim systems.

Muslims agree that the political system that followed the Prophet's death was the Rashidun (Rightly Guided Caliphate) system. This system emerged during a challenging historical period and served as a transitional phase between the prophetic system and the monarchy, or what can be defined as a hereditary system. According to historical sources, the Prophet's death was a severe

shock to the Muslims. However, they quickly overcame it and promptly worked to appoint a successor to ensure the continuity of the state he established and to defend the religion he left behind.

This system faced both internal and external challenges, the effects of which are still felt today. Although it performed its role effectively, the differing views among Muslims about it have made it a subject of debate. Nevertheless, we can say that the most significant achievements of this system were represented in three key points: Eliminating the rebellion of the Arab tribes and protecting Islam from the major dangers that surrounded it following the Prophet's sudden death.

Continuing the process of expansion, spreading Islam beyond the Arabian Peninsula, defeating the Persian Empire, and expelling the Byzantine Empire from the Levant. Establishing allegiance as the sole means to attain power and consultation (shura) as the only method for governance. This political system represented Muslims in its time, and their hearts have longed for it even after many centuries since its fall. Their views on it have varied between those who revere it (the Sunnis) and those who denounce it (the Shiites). However, it has become the ideal model aspired to by most of them. At the head of this system were four important figures, which are worth listing as follows:

−Abu Bakr al-Siddiq was the first to lead the Muslims after the Prophet's death. In a short period, he succeeded in overcoming the large rebellions historically known as the Ridda (apostasy), reuniting the Arab tribes, and directing the victorious armies towards further expansion. Despite the objections and debates about his appointment and allegiance at the Saqifah of Banu Sa'ida, this method became the model for appointing leaders for a long time. Allegiance became an essential part of political practice in Islam. During his relatively brief rule, he continued the prophetic legacy by introducing mechanisms that allowed Muslims to engage in ijtihad (independent legal reasoning) and seek solutions to new problems not addressed in the previous era. This was a significant development, especially given the close proximity of the Muslim community to the prophetic era. Preserving the Prophet's Sunnah while addressing new issues, such as dealing with those who withheld zakat, was a notable achievement (Tabari, Les quatere permiers califes., 1981, pp. 11-28).

The second caliph was Umar ibn al-Khattab, who ruled for a full ten years. During his reign, he succeeded in redirecting the Muslim armies towards further conquests. Under his leadership, the Persian Empire was defeated, the Romans were expelled from the Levant after their defeat at Yarmouk and elsewhere, and Jerusalem was annexed to the state. This period was marked by stability and satisfaction with the ruler, as justice and solidarity prevailed among the people. However, it ended with the assassination of the caliph in a conspiracy orchestrated in Persia by a Magian named Abu Lu'lu'ah Firuz al-Nahawandi, who had pretended to be a Muslim. The governance approach of Abu Bakr continued, and new issues were addressed accordingly. We can say that this era was distinguished by the adoption of consultation (shura) as an effective and notable method for managing the affairs of the people (Tabari, Les quatere permiers califes., 1981, p. 255).

Afterwards, Uthman ibn Affan took over the authority for a long period compared to the other caliphs who ruled before or after him. Politically, we can say that his reign was characterized by two phases: the first was a period of satisfaction and harmony with his subjects, while the second was marked by unrest and conspiracies, ending with his martyrdom at the hands of a group of rebels against his rule.

From a military perspective, the process of expansion continued, reaching distant areas in the east and west. However, his manner of death opened doors to sedition that remain unresolved to this day (Tabari, Les quatere permiers califes., 1981, p. 319).

Religiously, this period saw a significant step in Islamic history with the compilation of the Quran into a single manuscript, known as the "Uthmanic Codex", which is still used by Muslims today. This monumental task was undertaken by a group of well-known, trustworthy companions after it was reported that people in various regions were making errors in some verses, especially as many of the memorizers had passed away.

The final phase of his rule was marked by tension and dissatisfaction, particularly due to his appointment of certain Umayyad advisers. This led to widespread discontent with some of his decisions, culminating in rebellion and ultimately his murder.

Ali ibn Abi Talib, the fourth of the rightly guided caliphs, had a brief reign characterized by the halt of further expansion due to the focus on internal affairs and attempts to resolve the discord caused by the assassination of his predecessor. However, the rebellion led by his opponents from various Quraysh clans, especially the Umayyads, prevented him from reuniting the Muslims. Instead, the rift between them widened, and his rule, along with the Rashidun caliphate, ended with his own assassination.

Undoubtedly, the Islamic Ummah during this historical period brought together believers of Islam from various ethnic backgrounds. The state in this phase unified the Arab tribes, addressed different forms of rebellion and discord, and laid the foundation for the Islamic political system. However, it faced tremors that ultimately led to its collapse.

This state encountered real challenges since its establishment during the Prophet's time and continued through his successors. Notably, some of these challenges include:

Military challenges manifested in attempts by neighboring entities to eliminate it and the battles fought to defend its existence: Badr, Uhud, the Conquest of Mecca, Mu'tah, the Wars of Apostasy, Qadisiyyah, and Yarmouk.

Social challenges arose from tribal diversity and deeply ingrained pre-Islamic values, as well as individual and tribal ambitions seeking glory and leadership, often at the expense of the community and doctrine. Despite the conflicts, betrayals, and assassinations during this crucial period, Muslims still view this era as the ideal model in Islamic political history, due to its proximity to the prophetic era, the connection of its leaders to the emergence of Islam, and the sacrifices they made for it.

We can summarize the main political features of this period in a number of key points:

- Adoption of the Pledge (Bay'ah) as the sole method for gaining power, while acknowledging its various forms and processes.
- Use of Shura (consultation) as a fundamental method for managing state affairs, avoiding unilateral decision-making.
- Expansion of the state’s territory, appointment of additional governors for regions, and their removal when necessary.
- Implementation of financial and economic reforms, including the establishment and development of the Bayt al-Mal (Treasury) to meet contemporary needs.
- Organizing the military institution, setting up systems to manage it, and addressing the needs and duties of its members and their families.
- Building relationships based on mutual interests with others, and signing treaties and agreements.
- Engaging with others through both peaceful and military means.
- Promoting Islam, and liberating peoples from oppression and servitude.
- Maintaining the rulers' simplicity, despite the power and increased revenues they possessed.

3. Philosophy of Governance in Major Sunni States

Sunni Islam, as a religious and political faction, has played a significant role in the governance of Muslims and in shaping the nature of the political systems it has embodied. However, from the outset, it is crucial to note that this group was formed by the vast majority of Muslims. This raises the question of whether it represented a unified model of governance or offered multiple diverse models. Addressing this question requires examining the systems it established and the forms of states it adopted.

Upon examining the political history of Sunni Islam specifically, it becomes clear that there was no complete consensus regarding the nature of the political systems that governed Muslims in its name. Among these systems were those led by Arab rulers in general, and specifically from the Quraysh tribe. This is evident from the Umayyad Caliphate, where the rulers were from the Quraysh tribe in general and the Umayyad clan specifically.

The Abbasid Caliphate, which succeeded the Umayyads, combined the Arab Quraysh element represented by the Abbasid caliphs with non-Arab ministers or rulers: Persians, Buyids, Turks, and Seljuks. On the other hand, the Ottoman Empire, another Sunni state, governed the Arab lands and other Muslim territories with a purely Turkish, non-Arab element.

Thus, we can say that the ethnic composition of those who ruled the Muslims in general varied as follows:

- Stage of Pure Arab Rule.
- Stage of Dual Rule, between Arabs and Other Ethnicities.
- Stage of Non-Arab Rule, i.e., Foreigners. We will now provide some information about these states and the stages mentioned as follows:

3.1. Philosophy of Arab Rule (The Umayyad State)

Following the fall of the Rashidun Caliphate, the Umayyad State emerged under the leadership of Muawiya ibn Abi Sufyan. This state managed to reunite the Muslims in one way or another and continued the spread of Islam both to the East and the West. They successfully conquered North Africa and Andalusia, and their armies reached as far as China, India, and the Caucasus.

Researchers often divide the rulers of this state according to the Umayyad families that ruled it, referring to the Sufyanid period and the Marwanid period, which are branches of the Umayyad family. The state was founded by Muawiya ibn Abi Sufyan after the assassination of the Rashidun Caliph Ali ibn Abi Talib and his agreement with Hasan ibn Ali. However, the state developed and took its full form later under Abdul Malik ibn Marwan and those who followed him. After ruling the Muslims for nearly a century and making many sacrifices, the Umayyad state – like the Rashidun Caliphate before it – eventually fell. This time, it was overthrown by the Abbasids during the reign of Marwan ibn Muhammad in the year 132 AH / 750 AD (Sharabi & Hadeel, 2010, p. 278).

The cunning of Muawiya ibn Abi Sufyan and his companion Amr ibn al-As played a significant role in the formation of the Umayyad State, aided by ambitious and adventurous figures such as Al-Mughira ibn Shu'ba and Ziyad ibn Abih. Wellhausen mentions in this context: "Among the governors of Iraq during Muawiya's time, alongside those previously mentioned, according to the narrations of Abu Ma'shar and al-Waqidi, Abdullah ibn Khalid ibn Asid governed Kufa in the year 53 AH, al-Dahhak ibn Qays al-Fihri in the year 55 AH, Abdul Rahman ibn Umm al-Hakam al-Thaqafi in the year 58 AH, Abdullah ibn Umar ibn Ilan in the year 54 AH, and Ubayd Allah ibn Ziyad in the year 55 AH. Ubayd Allah was harsher than his father on the Kharijites of Basra, to the point that even the moderate ones among them held a grudge against him" (Wellhausen, 1968, p. 127).

As for the Levant, it was under Muawiya's personal rule: "Muawiya was wise enough to maintain their enthusiasm and zeal, although by lineage he was closer to Qays than to others, and the tribal conflicts of that era had not yet taken the form of the malicious disputes between political parties" (Wellhausen, 1968, p. 127).

Muawiya's caliphate lasted for a full nineteen years, from 41 AH until his death in 60 AH. Mahmoud Shaker considers that Muawiya's rise to power restructured the Islamic state, ending chaos and conflict, and thwarting the enemies' hopes of regaining their lost positions. At the same time, "he directed the Muslim forces outward, where jihad resumed and conquests took place, particularly dashing the Romans' hopes of reclaiming the territories they had lost" (Shaker, 1991, p. 84). It can be affirmed that the regions the Umayyad armies targeted for conquest during Muawiya's rule were vast, both east and west.

After a series of alliances, battles, and much bloodshed, Muawiya passed power to his son Yazid, thereby shifting the method of succession from a consultative to a hereditary system. Despite the Umayyad state's achievements in expansion, political conflicts ultimately led to its downfall, following a series of revolts by their opponents.

According to some perspectives: "If Muawiya was the founder of the Umayyad rule and the one who set its policies, then Abd al-Malik ibn Marwan was the one who organized and structured it with its details, branches, and hierarchy. He was the statesman who established the Umayyad rule

on detailed, organized foundations" (Al-Ish, 1985, p. 227). Yusuf Al-Ish summarizes Abd al-Malik's theory of governance by stating: "Adherence to power and sovereignty, exclusivity, and autocracy. The caliph is the authority whose commands cannot be challenged or disputed, and if anyone opposes, the sword is at their neck" (Al-Ish, 1985, p. 288).

Most studies we referred to indicate that during this period, government records were translated into Arabic, and Iraq and the Levant were unified: "The people of the Levant decisively overcame the Hijaz during the era of Abd al-Malik, and it seemed that the Levant also dominated Iraq, as Iraq pledged allegiance to the Umayyad caliph. However, in reality, the Umayyad state did not fully control Iraq, as resentment against the Umayyads simmered beneath the surface. The tendencies and inclinations of Iraq only revealed themselves suddenly, with rebellion brewing in the hearts of the people, then bursting into flames when least expected" (Al-Ish, 1985, p. 210).

The Umayyad state was ruled by great men, such as Umar ibn Abd al-Aziz, who was nicknamed the "Fifth of the Rightly Guided Caliphs." Despite his reign being brief, lasting only two years, his impact on the people was significant. He was known for his justice, piety, and wise policies. He reorganized the treasury, stopped the practice of cursing Imam Ali ibn Abi Talib, halted the distribution of gifts to the Umayyads, and restored rights to the Alawites, Christians, and others. In short, he initiated a major reform movement (Al-Ish, 1985, p. 264). However, the conflicts between the Arab tribes, particularly the Qays and Yaman factions, weakened the state. The uprisings of non-Arabs, along with the Abbasid movement, ultimately led to the downfall of the Umayyad state. Although Abd al-Rahman al-Dakhil managed to establish an Umayyad state in al-Andalus, the Umayyad rule in the east ended dramatically and permanently during the reign of Marwan, known as "the Donkey," in the year 132 AH/750 CE.

Although the period during which they ruled the Muslims was extremely challenging—marked by internal and external difficulties, including sectarian, political, and ethnic conflicts, as well as the dangerous expansion efforts undertaken by the state on various fronts, both East and West—this ultimately worked in favor of the Umayyads despite the many political errors of their rule. They sought to present a model of governance that differed from the Rashidun model, or rather, a new model that responded to the new stage Muslims had reached due to their interaction with the peoples they conquered and the states they encountered. Therefore, we find them establishing new forms of governance, the most significant of which are:

The ruler assumes power through succession, followed by a formal pledge of allegiance, which can be done through legitimate or illegitimate means. Although the Umayyads recognized the pledge as a means of confirming and legitimizing their rule, it was largely a formal process.

‒The Umayyads borrowed administrative structures from the Persians and even the Romans, establishing offices and appointing chamberlains.

‒The ruler had absolute authority, appointing and dismissing governors and military leaders at will.

‒The Umayyads organized the treasury, postal system, Arabized the administrative offices, and minted coins.

‒They made the leadership exclusively Arab.

‒The Umayyads held the position of caliph exclusively within their family, excluding other Muslims from this role.

‒They divided the state into many provinces due to its vastness and appointed governors over them.

‒ Most of the territories conquered by Muslims, especially in Asia and Africa, were during the Umayyad period.

Thus, we can say that the Umayyads established a system of governance that was fundamentally different in form from the Rashidun model. They introduced new methods for selecting rulers and exercising authority, and they adopted the administrative systems of the Persians and Romans. This allowed them to make comprehensive changes to the state's systems, enabling a transition from the

simple Rashidun state, which governed the Arabs and part of the non-Arabs, to a modern, integrated state encompassing diverse nations and peoples.

3.2. Philosophy of Mixed Rule (The Abbasid State)

The Umayyad state lasted until the arrival of the Abbasids, who governed the Muslims for many centuries as the heirs of the Hashimites. According to Muhammad al-Khidr Bek, the idea that authority rightfully belonged to the descendants of Abbas ibn Abd al-Muttalib, rather than the descendants of Ali ibn Abi Talib, began to emerge after the death of Ali ibn al-Husayn. He explains this as follows: "The eldest son of Abbas was Ali ibn Abdullah ibn Abbas, from whom the Abbasids descended. He had left the Hijaz and settled in al-Humayma, which had been established by the Umayyads and where he was placed by Al-Walid ibn Abd al-Malik. The idea of transferring the caliphate to the descendants of Abbas began with this Ali. It is said that when Abu Hashim ibn Muhammad ibn Ali ibn Abi Talib was nearing death, he was residing in al-Humayma with his cousins and bequeathed his share of the caliphate to Ali and his children, and entrusted his guardianship to them. Thus, the Kaysanite Shiites sided with Ali ibn Abdullah ibn Abbas" (Bek, 2003, p. 15).

Muhammad ibn Ali ibn Abdullah ibn Abbas described the political divisions and the political allegiance map of the Muslim lands in his time with great precision. He said: "As for Kufa and its surrounding region, they are Shiites loyal to Ali and his children. As for Basra, it is Othmanic, adhering to the principle of restraint, saying: 'Be like Abdullah the murdered, not like Abdullah the murderer.' As for the Jazira, it is composed of Harurians, renegades, Bedouins like rough men, and Muslims with the morals of Christians. As for the people of Syria, they recognize only the family of Abu Sufyan and the obedience to the Banu Marwan, with entrenched enmity and accumulated ignorance. As for Mecca and Medina, they are dominated by Abu Bakr and Umar.

"But you should go to Khorasan, for there are many people there with visible strength and resilience. There are sound minds and empty hearts that have not been swayed by passions or divided by deceit. They are soldiers with bodies, frames, shoulders, and heads; with beards and mustaches, with powerful voices and grand languages emerging from repulsive throats. After this, I am optimistic about the east and the rising place of the world's lantern and the lamp of creation

The Umayyad rule lasted for a long period, but conflict once again escalated and took on new dimensions. The unrest did not subside, and acceptance of the Umayyads' legitimacy was never final but rather temporary, as indeed occurred. The conflict between Arab factions (Qaysi and Yemeni) intensified, as did the struggle between Arabs and Persians. The undeniable truth is that the revolution against the Umayyads never ceased.

The call for the Ahl al-Bayt returned with even greater strength and vigor, and these advocates, with the support of the Persians, succeeded in overthrowing the Umayyad state and establishing the Abbasid state. What distinguished this state, and what roles did it play in Islamic history?

The hereditary system established by Muawiya continued as the sole method of transferring power under the Abbasids, with authority passing from father to son or to the closest heir through the position of crown prince. However, this system was not free from conflicts and struggles; for example, a war erupted between the two sons of Harun al-Rashid: al-Amin and al-Ma'mun (Brockelmann, 1949, p. 110).

Although the caliph was an Arab, Qurashi, Hashimi from the Banu Abbas, four groups controlled the power, listed in order: the Persians, the Turks, the Buyids, and the Seljuks. It is worth noting that the establishment of the Abbasid state led to major massacres against the Umayyads; for example, the Umayyad caliph Marwan was killed, as was Sulayman ibn Hisham ibn Abd al-Malik (Kalisky, 1986, pp. 145-161).

We can say that the Abbasid era was when Islamic civilization was fully realized, due to its advancements in various fields of life.

‒The translation movement developed in various fields of arts, literature, science, and philosophy.

‒The development of Islamic theological and political sects (Mu'tazilites, Ash'arites, Murji'ites, Shi'ites, Khawarij).

–The emergence of major jurisprudential schools.

Despite all that has been said about this era, the tragic end of the Abbasid state at the hands of the Mongols, and the betrayals and massacres that accompanied it, was merely a logical outcome of the division among Muslims, the proliferation of sects and doctrines, and the inability of the Abbasid caliphs to manage the caliphate and the state effectively. Based on the above, we can summarize the nature of the philosophy of governance during this period, or rather under the Abbasids, as follows:

– At the top of the hierarchy of power is the ruler or caliph; He who held the powers and performed his duties to the fullest, and was sworn in through a formal oath (Iben, 2013, p. 416).

– The caliph is assisted in governing the state by ministers.

In addition to the above, there are judges and governors, as well as military leaders; each of these played a role in fulfilling their duties.

– Power continued to be hereditary under the Abbasids, confined to the House of Abbas and not extended beyond it. The oath of allegiance was similar in form to that of the Umayyads, unlike the practice during the Rashidun era.

– Shura (consultation) as a means of political practice was not binding on the ruler, even if he sought it.

– Abbasid caliphs shared power at various stages with military leaders, many of whom established their own emirates and were given the title of sultans. At times, the caliph in Baghdad had only nominal control over the capital, while the provinces were merely nominally under his authority.

– Sultans intervened in the appointment of caliphs, and even went so far as to kill or depose them as they wished.

With all that has been mentioned, iit can be said that there were similarities between the governance systems of the Abbasids and the Umayyads. However, there were significant changes in political organization due to new social dynamics and the evolving role of the state, transitioning into a global power that brought together the major ethnic groups of the time.

3.3. Philosophy of Foreign Rule (Ottoman Empire)

The last major Sunni state that unified the Muslims was the Ottoman Empire. It managed to extend Islam as far as the gates of Vienna, the capital of Austria, and defended the lands of Muslims in both the West and the East for many centuries. However, the empire also experienced decline after its balance of power shifted with both external and internal enemies. This shift allowed European countries to exploit the situation and begin dividing its territories. Consequently, the crown jewel of these territories, Algeria, fell into French hands in 1830.

The fall of its territories continued sequentially until the empire itself fell in 1923, at the hands of Mustafa Kemal Atatürk, after losing World War I. Concerning the origins of this state, Zain al-Abidin Shams al-Din Najm says: "The adoption of Islam by the Ottoman Turks had a clear impact on their lives. Islam became the official religious doctrine since Prince Osman, who was passionate about his religious belief and ruled with profound faith and simplicity in religion, adhering his rule to the counsel of Muslim jurists. He sought justice among his subjects. Additionally, Islam instilled in the Ottomans a sense of doctrinal unity and a fervent religious feeling, which ignited their hearts with a passionate desire to spread and defend Islam" (Najm, p. 26). Regarding the extent of this state, it included vast areas across the three major continents: Asia, Africa, and Europe: "Its conquests extended to the Black Sea and the Sea of Marmara, and the state and the nation were named after Osman" (Najm, p. 30). In this context, some historians believe that this state went through three major historical phases during its formation and development (Najm, pp. 34-35).

– Phase of Formation: This extends from the establishment of the emirate in Anatolia until the death of Sultan Bayezid II.

– Phase of Expansion in the Arab-Islamic World: This begins with the start of expansion into Europe during the reign of Suleiman the Magnificent and continues until the halt of the conquests.

The Ottoman Empire fell after its defeat in World War I, at the hands of Mustafa Kemal Atatürk, who announced the establishment of the Turkish Republic as a replacement for the Ottoman state. Regarding the nature of the ruling system, it can be summarized as follows (Brockelmann, 1949, pp. 218-289):

- At the Head of Power: The Sultan or Caliph holds all powers and appoints individuals to high positions within the state.
- Hereditary Authority: Power is hereditary, passing among the members of the Osman family, and there is usually both a Sultan and a Crown Prince.
- The Oath of Allegiance (Bay'ah): While present, it does not differ in value and status from that during the Abbasid and Umayyad periods, and it is not free.
- Directly after the Sultan came the Prime Minister, known as the Grand Vizier (Sadrazam), who held a prominent position.
- Sheikh al-Islam: He was responsible for matters related to religion and doctrine, among other things.
- Military Leaders: They played a significant role in establishing and expanding the state.
- Provinces: The state was divided into provinces with self-governance, including Algeria, which controlled the Mediterranean Sea and enjoyed autonomy in all matters, to the extent of forming a parallel state.
- Ottoman Administration: The Ottoman Empire focused its administration and power on the non-Arab element, specifically the Turks.

Thus, we can say that the great Sunni state that ruled the Islamic world, or at least large parts of it, was closely linked to Islam, defending it, striving to spread and protect it. How could it not be, as it was primarily a Muslim state, even though it encompassed various races and religions known at the time. This can be noted through examining the major Sunni states previously mentioned.

The term "Arab State" can be applied to the Rashidun and Umayyad periods, based on the composition of power; it was Arab in ethnicity, even though its citizens were Muslims of various nationalities.

- The Abbasid State: Represented the ethnic diversity of society, being Arab in its leadership but with non-Arab elements in its administration. Despite the caliph being an Arab Quraishite, those in control were from non-Arab nationalities.
- The Ottoman State: Was entirely non-Arab, with the Arab element under Ottoman control.

In addition to the above, other Sunni states emerged, but they were not as significant as the major states previously mentioned.

4. Philosophy of Rule in Major Shia States

When examining the political history of the Shia, we find that this group, throughout its long history, did not remain on the sidelines but was always active. They did not resign themselves to the loss of power by the Hashimites following Muawiya ibn Abi Sufyan's political victory after Hasan ibn Ali relinquished power. Instead, they continued their struggle to establish a state that reflected their political beliefs.

Thus, early on, they sought to revolutionize against the Umayyads, adopting various forms, some of which were overtly revolutionary, while others were secretive, based on the principle of taqiyya. Despite the major sacrifices they made and the severe blows they suffered, their strong will and their insistence on what they saw as their rightful claims led them to return stronger and more resolute after every setback.

The Iraqi thinker Jawad Ali, in his book The Expected Mahdi According to the Twelver Shia, discusses the political principles of the Shia, stating: "The fundamental principle that distinguishes Shia from other Muslims is the idea of Imamate, i.e., religious-political leadership. The Imamate and its holder are appointed solely by God through His Prophet. The authority of the Imam encompasses the entire earth, as he rules it without limits, because God has entrusted him with its affairs. Everything on it and above it, whether it is a mineral, a forest, or an animal, whether on land

or at sea, belongs to the Imam, and he is entitled to one-fifth of what people earn from their work" (Ali, 2007, p. 13).

According to Shia belief, Imamate is a fundamental principle of religion, akin to Prophethood. It is stated in the book Al-Kafi: "Imamate is the station of the Prophets and the inheritance of the Successors. Imamate is the vicegerency of God and the vicegerency of the Prophet. Imamate is the guide of religion, the system of Muslims, the welfare of the world, and the honor of the believers. Imamate is the foundation of growing Islam and its exalted branch. Through Imamate, the completeness of prayer, almsgiving, fasting, pilgrimage, and the distribution of booty and charity, the enforcement of legal penalties, and the protection of borders are achieved. The Imam makes lawful what God has made lawful and forbids what God has made forbidden, establishes the limits set by God, and defends the religion of God" (Subhi, 1991, p. 25).

According to historical records, Shia political influence was not confined to a specific area of the Islamic world. Instead, it extended both east and west, thus appearing in the Maghreb and the Mashriq, either simultaneously or at different times.

4.1. Philosophy of Governance in the Fatimid State

The Fatimid state represents an important chapter in Islamic political history in general and Shia history in particular. Regardless of the criticisms and discussions about it, it clearly embodied Shia political thought. Regarding its origins, it emerged in the Maghreb, where "the allegiance to 'Abd al-Rahman al-Mahdi was taken in Sijilmasa... Then he left Sijilmasa – after residing there for forty days – heading towards Ifriqiya with a grand procession of soldiers... When he approached Raqada, its people, and those of Kairouan, welcomed him. He then settled in one of the palaces of Raqada... and made it his capital... Thus, the Fatimid Caliphate was established in North Africa" (Mira sif Elkendi, pp. 372-402).

In the second phase, the leadership of this state moved to Egypt during the reign of al-Mu'izz li-Din Allah al-Fatimi, who sent his military commander, Jawhar al-Siqilli, to build the city of Cairo, including the Al-Azhar Mosque. Jawhar was able to integrate Egypt into the Fatimid realm: "Jawhar laid the foundation of the city he intended to build north of Fustat on the night of 17 Ramadan 358 AH, and on the following night, he laid the foundation of the palace he built for his master al-Mu'izz" (Sourour, p. 68).

The Fatimid state had political relations with the Abbasid state in Baghdad and was involved in a struggle for influence, particularly due to the differing sects: Sunni in Baghdad and Shia in Cairo, as well as the Abbasid and Fatimid claims to lineage.

4.2. Philosophy of Governance in the Safavid State:

The Safavid state is considered one of the largest Shia states in history. In terms of its lineage, studies have indicated that: "The Safavid family is one of the influential Sufi families, with followers spread across Iran and the Ottoman territories... This family can be considered the heir to the Shia Sabzavari movement. Despite its Sufism, it was known for its Shia inclinations and its tendency to intervene in politics.

All of this crystallized in the personality of Safi ad-Din, the leader of the family. Its brilliance and subsequent success in forming a strong political entity were indebted to the cultural and social conditions, where Sufism enjoyed sacredness in Iranian society, particularly in the period following the Mongol invasion of Iran. This situation allowed Sufism to become a political force capable of building a powerful entity and a great state" (Al-Sayyid, 2005, p. 22).

It is worth noting that with the emergence of this state and its adoption of the Shia political doctrine, a significant transformation occurred: "In the relationship between the jurist and the authority. The Safavids, who sought to distinguish themselves and assert their spiritual authority over the Sunni Ottoman state, established their model state on a religious basis that supported the political concepts of Shia doctrine and worked towards its objectives, most notably the establishment of a Shia state. This could only be achieved with the participation of the Imam's representative (the jurist), which brought the issue of the relationship between the jurist and the authority back with different dimensions" (Al-Nuaimi, 2010, pp. 22-23).

This state besieged the Ottomans and engaged in conflicts and wars with them at times, one of the most famous being the Battle of Chaldiran, which, according to historians, took place in 920 AH and ended with an Ottoman victory. However, the wars did not stop; on the contrary, the conflict continued for decades, although some periods included peace agreements (Al-Sayyid, 2005, p. 43).

However, this state faced internal divisions and conflicts between the various nationalities that comprised it. Additionally, "the war waged by scholars and jurists against Sufi thought destabilized this entity, which carried a contradiction against Islamic law" (Al-Sayyid, 2005, p. 287). The state fell after a rule lasting two hundred and thirty years.

From the above, we can say that the Shia, as a political faction, established several states throughout its political history, whether these states were Zaydi, Twelver, or Ismaili. These states sought to implement their vision of the political and religious system. Some succeeded in lasting for decades, even centuries, but eventually fell due to various factors, the most prominent of which is the Shia-Sunni conflict. This conflict continues to cause divisions, benefiting the real enemies of Muslims. Instead of agreeing that this dual conflict will not lead to the elimination of one side and the sweeping and final victory of the other, and even if such a victory were to occur, it would only be temporary, further widening the wound rather than healing it.

Conclusion

From the above, we can say that most Islamic political parties have established states, each reflecting the vision of their religious and political doctrine, attempting to bridge intellectual vision and political application. However, it is noticeable that despite the varying systems of government – Sunni, Shia, – these were all governed by political dynasties that inherited power, with a singular method of succession, and they failed to recreate the original experience known during the era of the Rashidun Caliphs.

This leads us to note that most of the conflicts that emerged among them were fueled by power struggles and a desire for leadership, relying on verbal and jurisprudential arguments to justify their political visions. Here, we are faced with political systems that are similar in form but different in essence.

References

1. Aristotle'. (1916). *Aristotle's politics.* (b. Jowett, trans.) Oxford: Clarendon Press.
2. Brockelmann, C. (1949). *Histoire des peuples des états islamiques depuis les origines jusqua nos jours.* Payot.
3. Kalisky, R. (1968). *l'origne et l'essor du monde arabe.* Marabout.
4. Khaldoun, I. (2013). *El muqaddima.* (W. m. slane, Trad.). Berti edition.
5. Plato. (2018). *The Republic* (3rd printing ed.). (G. R. I, Ed., & T. G. H, Trans.). University Printing House Cambridge CB2 8BS.
6. Quran. (2002). *An interpetation of the Quran* (2 ed., Vol. 1). (M. Fakhery, Trans.). Garnet Publishing Limited.
7. Rinn, L. (1900). *Le Royaume d'Alger sous le dernier dey.* Typogrraphie adolphe jourdan.
8. Tolmin, F. (1952). *Les grands philosophes de l'orient.* (G.warinnghien, Trad.) Payot.
9. Tabari. (1981). *Les quatere permiers califes.* (H. Zotenberg, Trad.). Sindbad.
10. Tabari. (1980). *Mohammed;sceou des prophétes extrait de lachronique de tabari* (éd. seconde édiction). (H. Zotenberg, Trad.). Sindbad.
11. Vaux, C. D. (1984). *Les penseurs de l'slam* (Vol. 5). Librairie orientaliste paul geuthner.

Received: 05.08.2024
Revised: 12.09.2024
Accepted: 12.10.2024
Published: 30.11.2024

أحمد محمد صبحي. (1991). *الإمامة عند الشيعة الإثني عشرية، تحليل فلسفي للعقيدة*. بيروت: دار النهضة العربية.
أيمن الياسيني. (1990). *الدين والدولة في المملكة العربية السعودية*. بيروت، لبنان: دار الساقي.
زين الدين عمر بن الوردي. (دت). *تتمة المختصر في أخبار البشر(تاريخ ابن الوردي)*. بيروت، لبنان: دار المعرفة.
زين العابدين شمس الدين نجم. *تاريخ الدولة العثمانية*. عمان، الأردن: دار المسيرة.
سلطان محمد النعيمي. (2010). *الفكر السياسي الإيراني (جذوره، روافده، آثره)، دراسة تحليلية في ضوء المصادر الفارسية* (الإصدار الثانية). مركز الإمارات للبحوث والدراسات الإستراتيجية.
عبد المنعم الهاشمي. (2002). *الخلافة الأموية*. بيروت، الأردن، لبنان: دار ابن حزم.
كمال السيد. (2005). *نشؤ وسقوط الدولة الصفوية* (الإصدار الأولى). إيران: مكتبة فدك.
محمد الخضر بك. (2003). *محاضرات في تاريخ الأمم الإسلامية، الدولة العباسية*. مؤسسة المختار للنشر والتوزيع.
محمود شاكر. (1991). *التاريخ الإسلامي، الخلفاء الراشدون والعهد الأموي*. بيروت، دمشق، عمان.: المكتب الإسلامي.
يوسف العش. (1985). *الدولة الأموية، والأحداث التي سبقتها ومهدات لها ابتدأ من فتنة عثمان* (الإصدار الثانية). دمشق: دار الفكر.
يوليوس فلهاوزن. (1968). *تاريخ الدولة العربية من ظهور الإسلام إلى نهاية الدولة الأاموية*. (محمد عبد الهادي أبوريدة، المترجمون) القاهرة: لجنة التأليف والترجمةوالنشر.
ميرة سيف الكندي، و عوض محمد مؤنس. (2022). العوامل الداخلية والخارجية لسقوط الخلافة الفاطمية(567ه-1171م). (جامعة الشارقة، المحرر) *مجلة جامعة الشارقة للعلوم الإنسانية* ، *19* (3)، 372-402.

ملخص البحث:

تناقش هذه الورقة مسألة مهمة في الفلسفة السياسية،فرغم تاريخانيتها فإن لها امتدادات راهنية، مما يعطيها أهمية وقيمة، لا تسقط بالتقادم، سواء من جهة البحث العلمي، أو حتى من ناحية تأثيرها على حياة المسلمين، سواء في الماضي والحاضر وحتى في المستقبل. ونقصد بها الأشكال أو التجليات التي اتخذتها الدولة في منظار العقل السياسي تنظيرا وتمثلا، بدأ من الدولة النبوية، مرورا بمختلف تجليات الدولة التقليدية في عنصريها : السني والشيعي.

ذلك أن تأثيراتها الخطيرة ، في حياة المسلمين، تتطلب إعادة فهمها، فهما يتوافق مع روح العصر من جهة، وحقائق الإسلام وتجاربه السياسية من جهة أخرى،وهو ما يقود للتساؤل حول طبيعة هذه الدولة ووظيفتها، بعيدا عن التصورات المثالية، التي لا توجد إلا في عقول أصحابها، وليس في منظور العقل السياسي الإسلامي، الذي تكون عبر محطات تاريخية مهمة، مستعينا بتجارب ذاتية، وأخرى خارجية.

لذا فإن هذه الدراسة تسعى لطرح تساؤل رئيس يتعلق بالكيفية التي تجلت بها هذه الدولة في العقل السياسي ، وعلاقة ذلك بمرجعيتها الأساسية المتمثلة في الإسلام، ومدى توافقها مع التجارب البشرية سواء تلك التي سبقتها أو عاصرتها.

الكلمات الدالة : التجليات، الدولة في الإسلام ،التقليدي، الوظيفية.

https://doi.org/10.36719/2706-6185/41/51-57

Günəş Məmmədova
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
dissertant
gunes.ehmedova.89@mail.ru

Günter Qrassın həyat və yaradıcılığı

Xülasə

Məqalə XIX əsrdə yaşamış Nobel mükafatı laureatı Günter Qrassın həyat və yaradıcılığını ümumi şəkildə əks etdirir. Məqalə yazılarkən müxtəlif xarici mənbələrə istinad edilmiş, yazıçının müxtəlif dillərə tərcümə olunmuş əsərlərinin əsas mövzu və ideyası haqqında qısa şəkildə məlumatlar verilmişdir.

Günter Qrassın keşməkeşli həyat araşdırılarkən müasirlərinin onunla bağlı xatirələrinə, həmçinin həmin dövrdə baş vermiş siyasi hadisələrin onun yaradıcılığına nə dərəcədə təsir etdiyi əsaslandırılmışdır

Günter Qrass Almaniya tarixində təkcə yazıçı kimi xatırlanmır. Onun cəmiyyətdə qazandığı ictmai siyasi mövqeyi təhlil etmək üçün həmin dövrdə baş verən siyasi hadisələrin təhlili, Almaniyanın müharibə zamanı yaşadığı ziddiyətli hadisələrin onun yaradıcılığına təsiri müxtəlif aspektlərdən araşdırılır.

Qrassın əsərlərinin bütün dünyada birmənalı qarşılanmaması onun digər xarici ölkələrdə baş vermiş hadisələrə fərqli prizmalardan yanaşması ilə bağlıdır. Məqalədə İsrailin, ADR-in, həmçinin Şərqi və Qərbi Almaniyanın Günter Qrassa qarşı münasibəti obyektiv şəkildə əks olunmuş və səbəbləri göstərilmişdir.

Məqalədə həmçinin Qrassın nəyə görə bütün dünyada bu qədər sevilməsi, onun yaradıcılığının öz ölkəsinin hüdudlarını aşıb dünya şöhrəti qazanmasının səbəbləri araşdırılmışdır.

Məqalə giriş, əsas hissə və nəticədən ibarətdir. Giriş hissədə yazıçının doğulduğu ölkə, həmin dövrdə baş verən hadisələr, əsas hissədə yazıçının əsərlərinin onun ictimai-siyasi mövqeyini nə dərəcədə əks etdirdiyi məsələlər, nəticə hissədə isə Qrassın beynəlxalq səviyyədə qiymətləndirilməsi və aldığı mükafatlar, onun vəfatı ilə bağlı faktlar öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *Günter Qrass, Almaniya, dünya müharibəsi, tarix, uğur*

Gunash Mammadova
Azerbaijan National Academy of Sciences
Dissertation student
gunes.ehmedova.89@mail.ru

The Life and Work of Gunter Grass

Abstract

The article generally reflects the life and work of Nobel laureate Gunter Grass, who lived in the 19th century. When writing the article various foreign sources were referred to, and brief information was given about the main theme and idea of the writers works translated into different languages.

While investigating the turbulent life of Gunter Grass, it is justified to what extent the memories of his contemporaries related to him, as well as the political events that took place at that time influenced his creativity.

Gunter Grass is remembered in German history not only as a writer. In order to analyze the public political position he gained in the society, the analysis of the political events that took place in that period, the impact of the conflicting events experienced by Germany during the war on his creativity are examined from various aspects.

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

The fact that Grasses works are not universally accepted is due to his approach to the events that took place in other foreign countries from different perspectives,

In the article, the attitude of Israel, the ADR, as well as East and West Germany towards Gunter Grass is objectively reflected and the reasons are indicated.

The article also examines why Grass so loved all over the world, the reasons why his creativity went beyond the borders of his country and gained world fame.

The article consists of introduction, main and conclusion part. In the introductory part, the country where the writer was born, the events that took place during that period, in the main part the issues of how far the writers works reflect his social and political position and in the final part, the evaluation of Grass at the international level and the awards he received, as well as the facts about his death

Keywords: *Gunter Grass, Germany, the world war, history, successs*

Giriş

Alman ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri, Nobel mükafatına layiq görülmüş yazıçı, heykəltəraş, rəssam Günter Qrassın həyat və yaradıcılığı daim tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Yazıçının əsərləri müxtəlif dillərə tərcümə olunub çap olunmuş və böyük oxucu kütləsi qazanmışdır. Onun əsərlərinin dünya şöhrəti qazanmasının əsas səbəbi yazıçının yaradıcılığında üstünlük təşkil edən insanın daxili hisslərinin dərin şəkildə əks etdirilməsidir. Qrassın dünya ədəbiyyatına gətirdiyi müxtəlif mövzular digər yazıçılar üçün də ilham mənbəyi olmuşdur (Günter, 2002).

Tədqiqat

Günter Qrass 1927-ci ildə oktyabrın 16-da Azad Dansiqdə anadan olmuşdur. Valideynləri Langfuhrun Qdansk ətrafında bir ərzaq mağazasına sahib idi. Qrass ibtidai və orta məktəbi Qdanskdakı Conradinum məktəbində oxumuşdur. O, həmişə uşaqlığının sosial mühitini öz yaradıcılığının mənbəyi kimi görürdü. Qdanskdakı bir çox ailələr kimi onun da ailə tərkibi fərqli idi. Atası alman əsilli, anası isə kaşub əsilli idi. Dansiq bölgəsindəki alman-polşa etnik qarışığında kaşublar öz dili və mədəniyyəti olan qədim slavyan kənd tayfası idi. Anasının valideynləri Qdanskın cənub-qərbindəki Karthaus ətrafındakı ərazidən gəliblər və sonra almanca danışmağa başlayıblar (Günter, 2010).

Qrass Kaşub dilini heç vaxt öyrənməsə də, bir çox əsərlərində bu xalqın mədəniyyətindən və polyak dilindən istifadə edir. Onun Visla çayının ağzındakı itirilmiş vətəninə və əfsanələrinə ədəbi müraciəti onun hekayələrinə bir növ Şərq ekzotizmi verir.

Qrass katolik inancında böyüdü. Atası Willy Qrass (1899-1979) lüteran, anası Helene (1898-1954) katolik idi. Danzig-Langfuhrdakı şəhərətrafı mühit, 1930-cu illərdə insanların anti-faşistləşməsi və gəncliyin sıxıcı həyat şəraiti sonralar Qrass üçün mənəvi gücə çevrildi. Özündən üç yaş kiçik olan bacısı Uoltraud ilə o, valideynlərinin ikiotaqlı mənzilində böyüyüb boya-başa çatdı.

Gəncliyinin bir çox avtobioqrafik təfərrüatları, onun əsərlərində, xüsusilə Danzig trilogiyasında öz əksini tapmışdır. Hitler hakimiyyətə gələndə onun beş, Üçüncü Reyx məğlub olanda isə onun onun on yeddi yaşı var idi. Danzig 1920-ci ildən sonra Millətlər Liqası tərəfindən Azad Şəhər elan edilsə də, 1939-cu ildə Alman Reyxinə zorla birləşdirildi (Günter, 2010).

O hələ uşaq ikən rəssam olmaq istəyirdi. Anasının kitablar xəzinəsi, musiqi və teatra olan həvəsi onu daha da ruhlandırırdı. Lakin II Dünya müharibəsi bütün gücü ilə onun həyat istiqamətini dəyişdirdi. Eyni zamanda bu müharibə onun yaradıcılığının əsasını təşkil edən bir təcrübə oldu. Hələ 15 yaşında olarkən, o, Kriegs Marinenin sualtı dəstəsində könüllü olaraq ailəsindən çox uzaqlarda xidmət etməyə başladı. 17 yaşında Waffen SS nin Panzer diviziyasına çağırıldı. Müharibənin sonunda Qrass əsir düşəndə amerikalılara özünü Waffen SS-nin üzvü kimi təqdim etdi (Günter, 2011).

Müharibədən sonra Qrass əvvəlcə təsərrüfat işçisi və Hildesheim yaxınlığındakı kalium mədənində fəhlə olaraq çörək pulu qazanırdı. Daş ustası kimi şagirdlikdən sonra Qrass 1948-56-cı illərdə heykəltəşlıq və qrafika üzrə təhsil alıb.

Bu müddət ərzində Qrass Ştutqart və Berlində ilk heykəltəraşlıq və qrafika sərgiləri ilə özünü heykəltəraş kimi təqdim etdi. 1957-59-cu illərdə Qrass həyat yoldaşı Anna ilə Parisdə yaşayırdı. O, bir müddət heykəltəraşlığı tərk etmiş, ancaq sonrakı illərdə yenidən təsviri sənətlə məşğul olmağa başlamışdır. O, həyatı boyu kitablarının üz qabığını özü tərtib edib və bir çoxunun illustrasiyası öz təxəyyülünün məhsuludur.

Günter Qrassın ilk evliliyi 1954-cü ildə İsveçrəli rəqqasə Anna Margareta Schwarz ilə olub. Onunla 1956-1959-cu illərdə Parisdə, daha sonra Berlində yaşayıb. Bu evlilikdən onun üç oğlu və bir qızı dünyaya gəlib. 1979-cu ildə Qrassın ikinci evliliyi orqan ifaçısı Ute Qrunert ilə oldu. 1995-ci ildə Günter Qrass onunla birlikdə Lübekə köçdü (Günter, 2012).

Günter Qrass “Dansiq trilogiyası” ilə özünü nəslinin aparıcı yazıçılarından kimi tanıtdı. “Tənəkə təbil” (1959), “Pişik və siçan” (1961), “İt illəri” (1963) romanları bu trilogiyanın əsasını təşkil edir. Bu əsərlər vasitəsilə o nəinki məharətli yazıçı kimi bacarığını nümayiş etdirdi, həm də özünün siyasi reputasiyasını yaratmış oldu.

“Tənəkə təbil” əsəri Günter Qrassın 1959-cu ildə yazdığı Dansiq trilogiyasının ilk kitabıdır. Hekayə 1952-1954-cu ildə ruhi xəstəxanada yatarkən özünün nəql etdiyi Oskar Matzerathın həyatı ətrafında cərəyan edir. 1924-cü ildə anadan olan Oskar 3 yaşından etibarən heç vaxt böyüməmək qərarına gəlir. O, II Dünya müharibəsinin başlanğıcını və II Dünya müharibəsini yaşayarkən uşaq kimi qalır. Oskar uşaq kimi mürəkkəb bir fiqurdur, lakin günahsız deyil, həssas və toxunulmaz, üç fut hündürlüyündə, yetkin beynə malik, intelektual cəhətdən inkişaf etmiş, ancaq əxlaqi cəhətdən zəif bir insandır. O, nağarasından bu hekayəni danışmaq üçün istifadə edir (Günter, 2016).

Əsər ictimaiyyətə təqdim olunduqdan sonra ilkin reaksiyalar çox qarışıq idi. Bəzi tənqidçilər onu küfr və pornoqrafik əsər adlandırırdılar. Hətta bu səbəbdən Günter Qrassa qarşı qanuni tədbirlər görüldü. Lakin bütün bunlara baxmayaraq əsər qısa müddətdə şöhrət qazandı və təxminən 20 il sonra məşhur rejissor Völker Şlöndörf tərəfindən eyniadlı süjet əsasında film çəkildi. O, ilk alman filmi kimi Oskar mükafatına layiq görülmüşdür. Bundan əlavə, bu filmə “Kann qızıl palma budağı” mükafatı da verilir.

“Pişik və siçan” əsəri 1961 ci ildə nəşr olunmuşdur. Hadisələri nəql edən Pilenz məktəb yoldaşı Mahkley və onların münasibəti haqqında dərindən düşünməyə başlayır. Birinci şəxsdən danışan Pilenz 1959-cu ildə Dansiqdəki müharibə illərini xatırlayır (Günter, 2022).

Avropa İkinci Dünya müharibəsinin qaranlığına qərq olduğu bir vaxtda bir qrup yeniyetmə Danziq limanında günlərini boş keçirirdi. Lakin müharibənin şiddəti genişləndikcə gənclərin taleyi tarixin bu dəhşətli dövrünün şərtləri ilə kəsişirdi. Pilenz Mahlke və başqalarını pişik vasitəsilə böyük Adəmin almasından xəbərdar etdiyinə və bununla da fəlakətli bir inkişafa səbəb olduğuna görə, Yoahim Mahlkenin hekayəsini danışmağa borclu olduğunu hiss edir. Müharibə başlayanda Yoahem Mahlke artıq 14 yaşına çatmışdı. Onun atası qatar sürücüsü idi və bir qəzada dünyasını dəyişmişdi. Ona anası və böyük bacısı baxırdı. Onlar Mahlkeni xəstə və zəif olduğu üçün məktəbə bir il gec göndərmişdilər. Eyni səbəbdən o gimnastika dərslərindən də azad edilib. Sonra o, sürətli şəkildə üzməyi öyrəndi və qrup yoldaşlarından bir il əvvəl minaaxtaran gəmiyə qoşuldu. Tezliklə o, təkcə ən sürətli üzgüçü deyil, həm də ən dözümlü dalğıc oldu. Digərləri günəşin altında yatıb dincəldiyi halda o, gəmidən müxtəlif əşyalar çıxartmağa çalışırdı. Onun tapdığı ən önəmli əşyalardan biri də gümüş Məryəm medalyonu idi. Onu öz boynuna asdı. Digər əşya isə suyun altındakı əşyaları açmaq üçün istifadə olunan tornavida idi. Bir müddət sonra Mahlke oğru kimi qələmə verildi, orta məktəbi bitirdikdən sonra hərbi təlim düşərgəsinə sənədləri göndərildi.

Hadisələri nəql edən Pilenzin qardaşı Klaus cəbhədə həlak oldu.Atası Yunanıstandan çöl poçtu vasitəsilə məktub göndərərkən, anası əxlaqsız həyatını yaşamağa davam edirdi. Yalnız bir neçə il sonra Plenz və Mahlke görüşdü. Bu dəfə Mahlke boynuna oğurlanmış xaç deyil, igidliyinə görə mükafatlandırılıdığı dəmir xaç taxmışdı. O zamanlar sualtı qayıq komandiri kimi Konrodinin auditoriyasında mühazirə oxumaq istəyirdi. Lakin baş müəllim ona əvvəlki davranışlarına görə icazə verməyəcəyini söylədi. Mahlke müəlliminin tələsinə düşərək ona sillə vurdu (Günter, 2015).

Səylərinə və müharibə qəhrəmanı kimi tanınmasına baxmayaraq o, cəmiyyətdə özünə mövqe qazana bilmirdi. Sonuncu dəfə o, məzuniyyətini çox uzatdı və cəbhədəki bölməsinə qayıtmamağa qərar verdi. O,batmış minaaxtaran gəmidə öz kabinəsində gizlənmək istəyirdi. Plenz onu ərzaqla

təmin etməyə çalışırdı. Ancaq Mahlke ancaq yetişməmiş qarğıdalı yeyirdi və bu onda ağır mədə sancılarına səbəb olurdu. Dağıntılar arasında itən Mahlkeni bir də heç kim görə bilmədi.

15 yaşında Hitler Gəncliyinə, 17 yaşında Nasist Ordusuna qoşulan və ya qoşulmağa məcbur olan Günter Qrassın keçmişinin kölgəsi həm romanın hekayəçisi Pilenzdə, həm də Mahlkedə təcəssüm tapır. Ədəbiyyat tarixinin ən unudulmaz metaforalarından biri olan cəmiyyət və fərd arasındakı pişik-siçan oyunu vasitəsilə müharibə zamanı insanların kim və nəyə çevrilməli olduğu sual altına alınır.

"İt illəri" əsərində yazıçı oxucularına İkinci dünya müharibəsindən əvvəl, müharibə zamanı və sonrasında alman mentalitetinin panoramik mənzərəsini təqdim edir. Danzig trilogiyasının üçüncü kitabı olan bu əsər, "Tənəkə təbil" və "Pişik və Siçan"dan sonra üç fərqli şəxs tərəfindən nəql edilən üç hissədən ibarət romandır. Romanın mərkəzində Danziq şəhərinin partiya rəhbərliyinin Hitlerə 42 illik yubileyi münasibətilə hədiyyə etdiyi alman çoban itinin hekayəsi dayanır (Günter, 2017).

Birinci rəvayətdə 1917-27-ci illərdə Vistula çayı ətrafındakı torpaq və insanlar təqdim olunur – Brauxelin xatirəsi. Burada əsas iştirakçılar təqdim olunur: müqəvva düzəldən yəhudi tacir oğlu Eddi Amsel və dəyirmançının oğlu Valter Matern. Brauxelin xatirələri vasitəsilə oxucu öyrənir ki, Eddinin atası özünü alman icmasına tam inteqrasiya etmiş varlı yəhudi tacir olub. O, kilsəyə gedirdi, xorda mahnı oxuyurdu və hətta Birinci Dünya müharibəsində Almaniya üçün döyüşdü və öldü. Bu inteqrasiyanı nəzərə alaraq, Brauxel Alfred Amselin yəhudi olub-olmadığını öz-özünə düşünməyə başlayır.

Romanın 1927-1945-ci illəri əhatə edən ikinci hissəsi Harri Liebenau'nun Tulla Pokriefkeyə yazdığı sevgi məktubları vasitəsilə təsvir edilir. Solğun qız olan Tulla hiyləgər, qəddar və amansız kimi təsvir edilmişdir. Onun vasitəsilə oxucu alman çoban iti Harrasla tanış olur, onun balası Prinz Hitlerin ad günü hədiyyəsi olur. Romanın bu hissəsində Grass, Nasist Partiyasının nüfuz qazanması ilə yəhudilərin getdikcə daha çox təqib edildiyini göstərir.

Romanın 1946-56-cı illəri əhatə edən üçüncü və son hissəsində Prinz hərbi əsir düşərgəsinə yollanır və burada bu son hissəni danışan Uolterlə rastlaşır. Sərbəst buraxıldıqdan sonra Uolter kommunistlərə rəğbəti olduğuna görə ona əzab verənlərin hamısından qisas almaq istəyir. Berlində onu keçmiş kalium mədəninə aparan Brauxel (Eddi) ilə tanış olur. Burada, yerin dərinliklərində Walter görür ki, Brauxel indi mexaniki canavarlara çevrilən müqəvvalar yaratmışdır. Bəşər timsalında yaradılmış bu canavarlar insanın hər bir duyğusunu, düşüncəsini, hərəkətini, o cümlədən hər bir arzu və deqradasiyanı ifadə edə bilir. İki kişi ayrılmağa hazırlaşanda Brauxel Prinz-i mühafizə etmək üçün mədənin girişinə bağlayır. Walter bu hərəkətə etiraz etmir, çünki Brauxel Prinzdə indi yeni ustadını tapdığını başa düşür (Heinrich, Günter, 2017).

Dansig trilogiyasının tamamlanması Qrass üçün bir qurtuluş idi.Artıq başqa mövzulara müraciət etməyin vaxtı çatmışdı. Yazıçı "Mənin yüzilliyim" əsərini yazmağa başlayanda Almaniyada siyasi qarışıqlıq hökm sürürdü və federal seçki kampaniyası zamanı idi. Adanauerin müxalifət namizədi William Brandta qarşı böhtan xarakterli bəyanatları artmağa başlamışdı. Bundan qəzəblənən Günter Qrass Brandt siyasi çıxışlar yazmaqda kömək etməyə başladı və bununla da uzunmüddətli əməkdaşlıq və dostluq münabətləri quruldu. 1961-ci ilin avqustunda Berlin divarı tikildikdən dərhal sonra o, Anna Seqersə açıq məktub yazaraq ondan zorakılığa qarşı etiraz etməsini xahiş etdi. O, cəmiyyəti sosializm və kommunizm xülyası ilə məharətlə gizlənən diktaturanın təsirindən qurtarmağa çalışırdı. O, Voldştrix Şnurre ilə birlikdə ADR Yazıçılar Assosiasiyasına da müraciət etdi.

Müharibədən sonrakı dövrdə artıq stimullaşdırılan SPD-nin siyasi məqsədləri onun marağına uyğun idi. 1960 cı illərdə getdikcə daha çox ictimaiyyət tərəfindən təmsil olunan partiya artıq mühüm öhdəliklər qazanmağa başladı. Qrass yalnız SPD-nin əhalinin böyük bir hissəsini ayağa qaldıra biləcəyinə inanıb ölkəsinə müraciət etdi. 1965-1973-cü illər arasında Brandt Almaniyada demokratik sosializmə ümidi gücləndirdiyi zaman, cari-siyasi vəzifələr ön plana çıxdı.

Qrass SPD-nin üzvü olmasa da, 1965-ci il seçki kampaniyasında Federativ Respublikanın bir çox şəhərlərində onlar üçün Siegfried Lenz, Paul Schalick və Hanz Werner ilə birlikdə kampaniyalar təşkil etmişdi. Onun yüzlərlə tədbirdə, açıq məktublarda, esselərdə, qəzet məqalələrində sənədləşdirilən ictiimai öhdəliyi bir alman yazıçısı üçün o dövrə qədər görünməmiş

hadisə idi. Qrass inanırdı ki, yazıçının yeri elə yaşadığı cəmiyyətin daxilindədir. Buna görə də geniş siyasi təsir göstərə bilmiş və demokratik xalq maarifinə mühüm töhfə vermişdir. Həmişə SPD-yə yaxın olan Qrass öz müstəqil siyasi mövqeyində mütərəqqi ideyalarını təmsil edirdi.

Xüsusilə 1960-cı illərdə bir alman yazıçısı üçün qeyri-adi siyasi öhdəliyi ilə Qrass Federativ Cümhuruyyətdə mühüm şəxsiyyətə çevrildi. 1967-ci ilin yanvarında Qrass Oder Neisse sərhədinin tanınmasını tələb etdi. Bu dövrdəki əsərlərinin çoxu ziyalıların məsuliyyətindən bəhs edir. 1960-cı illərdə Qrass, həmçinin Berlində fəal sol liberal ziyalıya çevrildi. O, 1969-cu ildə federal seçki zamanı yaşadıqlarını övladlarına həsr etdiyi "İlbizin Gündəliyindən" (1972) əsərində qeyd edib.

1972-ci ildən sonra Qrass bir neçə il siyasi ictimaiyyətdən uzaqlaşdı. Lakin şeir, rəsm və heykəltəraşlıq sərgiləri ilə öz şöhrətini qoruyub saxlayırdı.

1977-ci ildə çap olunmuş "Der Butt" ("Qalxanbalığı") romanı ilə yazıçı dünya ədəbiyyatında beynəlxalq nüfüz qazandı. Kitabın əsas mövzusu Qrimm qardaşlarının "Balıqçı və arvadı" nağılına əsaslanır və cinslərin mübarizəsindən danışılır. Əsər anti-feminist roman kimi oxunub və romandakı sehrli balıq kişi patriarxatını və zəfəri təmsil edir.

Bunun ardınca 1980-ci ildə "Başlar və ya almanlar ölür" adlı mübahisəli kitabı çapdan çıxdı. Sonrakı illərdə yazıçı litoqrafiya və heykəltəraşlıqla daha çox məşğul oldu. 1986-cı ildə onun ətraf mühitin qorunması və sülh hərəkatını dəstəklədiyinin təsdiqi olan nəsr əsəri "Die Rattin" (Siçovul") əsəri çap olundu.

Onun kitabları 1980-ci ilə qədər ADR-də qadağan edilmişdi. Qrass yalnız 1982-ci ildə sosial-libersal koalisiyanın dağılmasından sonra SPD-nin üzvü oldu. On il sonra həmin partiya qondarma sığınacaq kompromisini təsdiqlədiyi üçün Qrass ayrılmalı olur. Etiraz olaraq bir partiyanı tərk etmək Qrass üçün yeni deyildi. Yazıçı həm də abort məsələsində yepiskoplarını sərt mövqeyinə görə 1974-cü ildə Katolik kilsəsindən ayrılmışdı.

2002-ci ildə yazdığı "İm Krebsgang" ("Yengəç gəzintisi") əsəri ilə yazıçı dünya ədəbiyyatının ön sıralarına qayıtdı. "İm Krebsgang" əsərinin əsas mövzusu 1945-ci ildə Baltik dənizində əsasən, qadın və uşaq olmaqla 9000-ə yaxın alman qaçqının siyasi Vilhelm Gustloff adlı Rusiya sualtı qayığında batmasıdır. Bu fəlakət Titanikin batmasından 4 dəfə daha çox insan həyatına bais olur, lakin müharibədən sonra ictimaiyyətdə az xatırlandı (Totes, 1990).

Bu əsər çox cəsarətli kitabdır. Silah gücü ilə Polşa və Çexoslavakiyada köklü alman icmalarını tərk etmək məcburiyyətində qalan milyonlarca alman mülki vətəndaşı bu gəmiyə doldurulmuşdu. Bu hadisə İkinci Dünya müharibəsinin unudulmuş bəlasına çevrilmişdi. Gustlov haqqında film 50-ci illərdə ortaya çıxdı, ancaq tezliklə unuduldu. Qrassın arqumenti ondan ibarət idi ki, bütün almanlar xüsusən liberal solçular alman tarixində baş verən hadisələrə daha həssas və diqqətlə yanaşmalıdılar.

Qəribədir, Brandtın 70-ci illərin əvvəllərində Polşa, Çexoslavakiya ilə imzaladığı müqavilələrdən sonra bu hadisə tamamən unuduldu. Dövlətlərarasə münasibətlər nə qədər yaxşılaşsa da, Şərqi Avropada almanların başına gələnləri müzakirə etmək bir o qədər çətinləşdi.

Əsərin adından da göründüyü kimi, yazıçı məsələlərə birbaşa yanaşmır. Povestin əsas mövzu və ideyası gəminin batması deyil. Əsərdə hadisələr 3 nəslin fonunda inkişaf etdirilir. "Nəticə" hissəsində anası faciədən sağ çıxan 50 yaşlı jurnalistin gəmidə eyni fəlakəti yaşayıb sağ qalanlardan çox gec olmadan müsahibə almaq üçün tələsməsidir.

Bu əsər Qrassın müharibə mövzusunda ilk əsəri deyildi. Sadəcə olaraq, yazıçı tarixi amneziya məsələsinə özündən əvvəlki yazıçılardan fərqli olaraq, daha ciddi və sərt yanaşırdı. Qrass iddia edirdi ki, faşist dövrünü məktəblərdə və alman mediasında düzgün tədris etmirlər (Volker, 1987).

1982-ci ildə Borndakı sosial-liberal koalisiyanın dağılmasından sonra Qrass SPD-nin üzvü oldu və getdikcə daha çox sülh hərəkatında iştirak etməyə başladı. O, yazıçıların, sənətçilərin və alimlərin 1983-cü ildə Federativ Respublikada "Perşinq-2" raketlərinin yerləşdirilməsinə görə insanları hərbi xidmətdən imtina etməyə çağırdığı "Heilbronn manifestini" imzaladı. 1987-ci ildə Şlerviq Holşteyn ştatında keçirilən seçkilərdə SPD-nin əsas namizədi Bjorn Engdomu açıq şəkildə dəstəklədi.

1990-cu ildə yenidən birləşmə aktual mövzuya çevrildikdə, Qrass yenidən siyasi xəbərdarlıq rolunu öz üzərinə götürdü. Onilliklər ərzində almanlar yenidən birləşməyə söz vermişdilər. Ancaq yenə də bunun baş verəcəyinə heç vaxt inanmırdılar.

İslahatçı Sovet lideri Mixail Qorbaçov yeniliklərə yaşıl işıq yandıranda və Şərqi Almaniya hakimiyyəti minlərlə küçə etirazçısının təzyiqi altında Berlin divarını yıxanda insanlar birliyə səs vermək fürsətindən istifadə etdilər. Lakin Qrass buna qarşı çıxdı və bunun əvəzinə tədricən birlikdə böyüyəcək Federalist alman millətini müdafiə etdi. Onun 1992-ci ildə yazdığı “Qiyamət peyğəmbərləri” əsəri də bu məsələri də əks etdirir. 1993 cü ildə Qrass sosial demokratların sığınacaq siyasətinə etiraz olaraq SPD-dən istefa verdi (Volker, 1987).

90-cı illərə qədər Qrass çox məşhur idi. O, bir simvola çevrilmişdi və həmişə də öz əqidəsinə kifayət qədər əmin idi. Həmin dövrdə öz mövqeyini əsaslandırmaq üçün “Geniş tarla” romanını yazdı. Hekayə daha çox Şərqi Almaniya problemlərini ümumiləşdirir. Əsəron əsas personajları Fontan və Hoftallerdir. Süjetin başlanğıc nöqtəsi və mərkəzi Berlindir. Roman 5 hissəyə bölünür. Hər hissə də başlıqlarla 5 fəsildən ibarətdir. “Divar ağacdələnlərində” adlı birinci fəsildən sonra “Biraz şanslı”ya qədər romanın beş hissəsində 37 fəsil var. Əsas məkan Berlin olmasına baxmayaraq, bəzən Potsdam, Neuri, bəzən Hiddensee və Lutasiyadakı kömür mədənlərində baş vermiş hadisələri də əks edilir. Bu əsər ümumilikdə, Qrassın Almaniya ilə bağlı düşüncələrinin, təhlillərinin məcmusudur. Əsər həm tarixi, həm də müasir romandır. Tarixin təkrarlanması ideyası Grassın əsas gizli mesajıdır. Onun alman birliyinə şübhəsi qismən Şərqi almanlara xam müqavilənin verildiyini hiss etməsindən irəli gəlirdi. Qrassın Şərqi Almaniya rejiminə simpatiyası yox idi. Birləşmədən əvvəlki illərdə o, yazıçılarla görüşmək üçün mütəmadi olaraq Şərqi Almaniyaya səfər edirdi.

Qrassın anti-imperializmi tez-tez ABŞ-a, Vyetnama, daha sonra isə Mərkəzi Amerikaya yönəldi. O, 1982-ci ildə Reyqan administrasiyası tərəfindən silahlanmış və maliyyələşdirilmiş üsyançılar Sardinista hökumətini devirməyə çalışarkən Nikaraquaya səfər etmişdi.

2012-ci ildə o, İsraili İranı bombalamaqda günahlandırdırıb bunu bütün dünyada sülh üçün təhlükə hesab edirdi. “Söylənməlidir” adlı şeirini də bu mövzuya həsr edib. Şeirdə həmçinin Almaniya hökümətinin İsrailə nüvə silahları daşıyan sualtı qayıqları satdığı üçün müharibə cinayətlərinə şərik olduğu fikri də səsləndirilir. İsrail hököməti ona həmin ölkəyə giriş qadağası qoyur. Qrass bunu Myama və Şərqi Almaniya hökümətlərinin ona qarşı münasibəti ilə eyni dəyərləndirirdi.

Onun nüfuzu Kommunist hakimiyyəti orqanlarının ona qadağa qoymasını çətinləşdiridi. O, Polşa-Almaniya münasibətlərindəki gərginliyi aradan qaldırmaq üçün Polşaya səfər edən İlk Qərbi Almanlardan idi (Willy, Günter, 2013).

Lakin 1990-cı ildən sonra Qərbi Almanların Şərqi Almaniya rejimi ilə, o cümlədən məktəb müəllimlərinin və universitet professorlarının nasistlərlə müqayisədə daha amansız olduğunu düşünürdü. Qərbi Almaniyanın bütün nöqsanlarını Şərqi Almaniyanın üzərinə qoyulması onu həmişə narahat edirdi.

Qrass beynəlxalq borcların aradan qaldırılmasından tutmuş ətraf mühitin çirklənməsinə qədər də bir çox qlobal problemlərin həllində də öz mövqeyini nümayiş etdirmişdi. O, 2003- cü ildə ABŞ-ın İraqa qarşı apardığı müharibəyə kampaniyaya qoşuldu.

12 avqust 2006-cı ildə “Soğanın qabığını soymaq” adlı bioqrafik əsərinin nəşrindən bir müddət əvvəl Qrass FAZ-a müsahibəsində ilk dəfə 17 yaşında Waffen SS-ə çağırılıdığını açıq şəkildə etiraf etdi. O, 1944 cü ildə “Frundsberg” diviziyasında tank atıcısı kimi xidmətə başladığını, ancaq hərbi cinayətlərdə iştirak etmədiyini qeyd edir. Bu gec etiraf Qrassın dürüstlüyü və etibarlılığı üçün təhlükə idi. Almaniyada və beynəlxalq miqyasda qızğın emosional mübahisələr başlandı. Bu arada “Soğanın qabığını soymaq” bestseller siyahısına yüksəldi. Ədəbiyyatşünaslar isə kitabın özü ilə bağlı fikir ayrılığına düşmüşdülər.

1999-cu il 30 sentyabrda İsveç Akademiyasının katibi Horace Engdahi Günter Qrassın Nobel mükafatına layiq görüldüyünü elan etdi. Nobel mükafatından başqa Qrass uzunmüddətli yaradıcılığı dönəmində saysız-hesabsız mükafatlar, o cümlədən “Alman tənqidçiləri” (1960), “Georg Büxner” (1965), “Fontan və Tomas Mann” mükafatı aldı. 1999 cu ildə Qrass İspaniyanın “Avstriya

şahzadəsi" mükafatını aldı. O həmçinin Harvard Universiteti, Polşanın Poznan şəhərindəki Adam Mikiquecz Universiteti və Berlin Azad Universitetindən fəxri doktorluq dərəcəsi alıb.

Grass Heinrich Böll və Siegfried Lenz ilə birlikdə 1979-cu ildə Federal Xidmət xaçından imtina etdi. Bir astreoidə Qrassın adı verildi. 1993-cü ildə isə fəxri vətəndaşlıq və Qdansk Universitetinin fəxri doktoru adını aldı.

Qrass 87 yaşında ağciyər infeksiyasından 13 aprel 2015-ci ildə Lübekdə xəstəxanada dünyasını dəyişir. O , 1995-ci ildən yaşadığı Lübekdən 15 mil cənubda, aprelin 29-da Behlendorfda xüsusi ailə mərasimində dəfn edilib.

Amerikalı yazıçı Con İrvinq mayın 10-da Lübek Teatrında Grassın anım mərasimində əsas mədhiyyəni söylədi. İştirak edənlər arasında Almaniya prezidenti Yoahim Qauk, keçmiş kansler Gerhard Şröder, federal mədəniyyət komissarı Monika Qrütters, kinorejissor Volker Şlöndorf və Qdansk şəhərinin meri Pavel Adamoviç də var idi.

Nəticə

Günter Qrass yalnız Alman ədəbiyyatının deyil, həmçinin dünya ədəbiyyatının nadir incisi idi. Onun yaradıcılığı heç bir zaman tarixin kölgəsində qala bilməz. Əsərlərində müraciət etdiyi mövzular bütün dövrlər üçün aktual mövzudur. Deyərdim ki, dünya ədəbiyyatında Qrass qədər insanın daxili aləminə nüfuz etmiş yazıçılar çoxluq təşkil etmir. Onun həm bədii, həm də siyasi fəaliyyəti insanların özünü düzgün dərk etməsinə və doğru yolda getməsinə istiqamət verirdi. Yazıçı həmçinin tarixi hadisələrin və proseslərin mahiyyətini açmaqla da insanların oyanmasına çalışırdı. Qrassın əsərləri tərəqqiyə aparan, insanın özünü dərindən dərk etməsinə sövq edən ideyalarla zəngindir. Bu ideyalar nəinki XX əsr oxucularının, həmçinin bütün dövrlərdə yaşayan insanlar üçün mənəvi psixoloji amilə çevrilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Günter, G. (2002). *İm Krabsgang*. Hamburg.
2. Günter, G. (2010). *Der Butt, gelesen von Günter Qrass*. Göttingen.
3. Günter, G. (2010*). Qrimms Wörter*. Göttingen.
4. Günter, G. (2011). *Beim hauten der Zwiebel*. Göttingen.
5. Günter, G. (2012). *Eintagsfliegen*. Göttingen.
6. Günter, G. (2016). *Gesprache 1958-2015.* Göttingen.
7. Günter, G. (2022). *Figurenstehen.* Göttingen.
8. Günter, Q. (2015). *Vonne Endlichkait*. Göttingen.
9. Günter, Q. (2017). *Grimms Wörter* Göttingen.
10. Heinrich, D., & Günter, G. (2017). *Ein Sprach im Herbst*. Göttingen.
11. Totes, H. (1990). *Ein Nachruf.* Göttingen.
12. Volker, N. (1987). *Werke in zehn banden*. Darmstadt.
13. Willy, B., & Günter, G. (2013). *Der Briefwechsel*. Göttingen.

Daxil oldu: 04.09.2024
Baxışa göndərildi: 22.10.2024
Təsdiq edildi: 08.11.2024
Çap olundu: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/41/58-62

Cavid Abdullayev
Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu
doktorant
javidnarimansoy@gmail.com

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə "ASAN xidmət"-in inkişafı perspektivləri

Xülasə

Bu məqalədə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə "ASAN xidmət" mərkəzlərinin inkişaf perspektivləri, müasir innovativ xidmət yanaşmalarının tətbiqi, rəqəmsal həllərin istifadəsi və intellektual infrastrukturun qurulması məsələləri kompleks şəkildə araşdırılmışdır. Əsas diqqət dövlət xidmətlərinin elektronlaşması, vətəndaşların müraciət prosedurlarının sadələşdirilməsi və dövlət-vətəndaş münasibətlərində yeni standartların yaradılması üzərində cəmlənmişdir. Qarabağ regionunda ağıllı texnologiyalar, o cümlədən "Smart Parking", "Ağıllı tullantı qutuları", "Ağıllı işıq dirəkləri" və "İntellektual kamera" kimi həllərin tətbiqi nümunələri təhlil olunmuşdur. Elektron xidmətlərin əraziyə gətirilməsi prosesində səs və üz tanıma sistemləri, biometrik cihazlar və QR-kod oxuyucular kimi texnologiyaların istifadəsi ilə xidmətlərin daha çevik və əlçatan olması məsələsi vurğulanmışdır. Kommunal problemlərdən təhlükəsizlik məsələlərinə qədər müxtəlif sahələrdə bu yanaşmanın üstünlükləri və tətbiq perspektivləri qiymətləndirilmişdir. Məqalədə rəqəmsal texnologiyaların regional idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və iqtisadi potensialın artırılması baxımından əhəmiyyəti müxtəlif nəzəri və praktik metodlardan istifadə edilməklə geniş izah edilmişdir. Nəticə olaraq, bu modellərin tətbiqi regionun dayanıqlı inkişafını təmin etməklə yanaşı, vətəndaşların həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və dövlət xidmətlərinin optimallaşdırılmasına mühüm töhfə verir.

Açar sözlər: *ASAN xidmət, işğaldan azad edilmiş ərazilər, intellektual infrastruktur, rəqəmsal texnologiyalar, smart xidmətlər*

Javid Abdullayev
Institute of Economics of the Ministry of Science and Education
Ph. D. student
javidnarimansoy@gmail.com

Prospects For the Development of "ASAN Service" in the Liberated Territories

Abstract

This article assessed the development prospects of "ASAN service" centers in the liberated territories, with significant emphasis on the application of modern innovative approaches to service delivery, the use of digital solutions, and establishing intelligent infrastructure. First of all, this means the digitalization of government services and simplification of citizen service procedures, setting new standards in government-citizen relations. It reviews the application of smart technologies in the Karabakh region, showing such solutions as "Smart Parking," "Smart Waste Bins," "Smart Light Poles", and "Intellectual Cameras". Special attention was paid to developing electronic services in the region through the use of such technologies as Voice and Facial Recognition System, biometric devices, and QR code scanners that make access to services outcomes more available and easy. It debates the advantages that this approach can bring in dealing with utility management problems, security, and other concerns, and its implementation prospects. The article has discussed the role of digital technologies in the improvement of regional governance and enhancement of economic potential in an extensive manner by applying variants of theoretical and practical methodologies. It is underlined that these models finally contribute to the sustainable

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

regional development, improvement of the quality of life of citizens, and optimization of government services.

Keywords: *ASAN service, territories liberated from occupation, intellectual infrastructure, digital technologies, smart services.*

Giriş

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə yeni xidmət növlərinin və formalarının tətbiqi dedikdə, ilk növbədə innovativ yanaşmaların və müasir texnologiyaların həmin regionlarda tətbiqi nəzərdə tutulur. Xidmət innovasiyaları anlayışı, xidmət sektorunun müasir iqtisadiyyatda artan önəmini və bu sektorun inkişafında rəqəmsal həllərin xüsusi çəkisinin yüksəlməsini əks etdirir. Müasir müştərilərin, xüsusilə də texnologiyanın həyatın bütün sahələrinə inteqrasiya olunduğu rəqəmsal dövrdə, maksimum rahatlıq və sadəlik gözləntiləri olduğu müşahidə edilir. Məsələn, bir toxunuşla həyata keçirilən ödəniş sistemləri, xidmət innovasiyalarının ən bariz nümunəsi kimi təqdim edilə bilər. Bu kimi texnoloji həllərin tətbiqi, müasir xidmətlərə olan tələbin dinamik olaraq artmasına səbəb olmuş və azad olunmuş ərazilərdə də bu cür innovativ həllərə olan ehtiyacı artırmışdır (Günay, 2022).

Tədqiqat

Cəmiyyətin həyatında internetin rolunun sürətlə genişlənməsi ilə dövlət qurumları bu dəyişikliklərə uyğunlaşmaq və fəaliyyətlərini müasir texnologiyalarla inteqrasiya etmək məcburiyyətindədir. Elektron hökumət təşəbbüsləri həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf mərhələsində olan ölkələr üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə sürətlə inkişaf edən dövlətlərdə bu proqramlar, infrastrukturun təkmilləşdirilməsinə və kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsinə ciddi təsir göstərmişdir. E-hökumət həlləri, dövlət idarələri arasında sənəd və məlumat mübadiləsini daha çevik və effektiv hala gətirməklə yanaşı, məlumatların vahid platformada saxlanılmasını təmin edir. Bununla yanaşı, bu yanaşma həm idarəetmədə şəffaflığı artırır, həm də resursların daha məhsuldar istifadəsinə imkan yaradır (Əsədov, Əsədov, 2017).

Buna görə də işğaldan azad edilmiş ərazilərdə qurulacaq hər hansı xidmət sahəsinin mütləq şəkildə müasir innovativ standartlara cavab verməsi zəruridir. Bu yanaşma yalnız xarici investorların həmin regiona marağını artırmaqla kifayətlənməyəcək, eyni zamanda yaradılan müəssisələrin daha dayanıqlı, uğurlu və gəlirli fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradacaqdır. Azərbaycanda bu istiqamətdə həyata keçirilən ən uğurlu təşəbbüslərdən biri, şübhəsiz ki, “ASAN xidmət” modelidir. Bu innovativ konsepsiya Prezident İlham Əliyevin 2012-ci il 13 iyul tarixində imzaladığı 685 nömrəli Fərman əsasında yaradılmışdır. “ASAN xidmət” mərkəzləri, dövlət qurumlarının göstərdiyi xidmətləri vahid bir çərçivədə koordinasiya etməklə vətəndaşlara daha səmərəli şəkildə təqdim olunmasını təmin edən unikal bir struktur kimi fəaliyyət göstərir (Hacıyeva, 2013).

Bu mərkəzlər, dövlət qurumları tərəfindən həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərə təqdim olunan müxtəlif xidmətləri bir araya gətirərək onların daha sürətli, rahat və effektiv şəkildə əldə edilməsini təmin edir. “ASAN xidmət” mərkəzləri, eyni zamanda xidmətlərin elektron formada təqdim olunmasını dəstəkləyərək istifadəçilərə məhsuldar və funksional həllər təqdim edir. Bu mərkəzlər, dövlət xidmətləri sahəsində innovativ yanaşmanın bariz nümunəsi olmaqla yanaşı, dövlətin vətəndaşların artan tələblərinə çevik və effektiv cavab verə bilməsi üçün tətbiq etdiyi qabaqcıl bir modeldir.

Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnal. 2024 / Cild: 6 Sayı: 11 / 58-62 ISSN: 2706-6185
Ancient Land International Scientific Journal. 2024 / Volume: 6 Issue: 11 / 58-62 e-ISSN: 2709-4197

Qrafik 1

"ASAN xidmət" mərkəzlərinə illər üzrə müraciət sayı

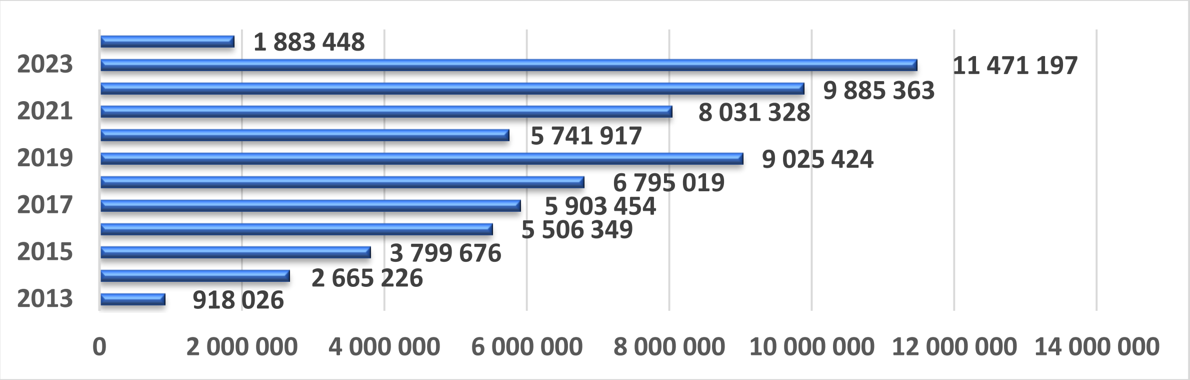

Mənbə: *http://99.https//vxsida.gov.az/statistics/*

"ASAN xidmət" mərkəzlərinin yaradılmasının əsas məqsədi, dövlət qulluqçularının fəaliyyətində vətəndaş məmnuniyyətinə yönəlmiş yeni strategiyanın tətbiqini təmin etməkdir. Bu mərkəzlər, vətəndaşlarla dövlət qurumları arasında münasibətlərin tamamilə yeni standartlara uyğunlaşdırılmasına imkan verir. "ASAN xidmət" mərkəzləri, prosedurların sürətləndirilməsini, vətəndaşlar üçün daha rahat və əlçatan xidmətlərin təqdim edilməsini təşkil edən bir platforma rolunu oynayır. Eyni zamanda, bu mərkəzlər, dövlət orqanlarının ictimaiyyətlə qarşılıqlı əlaqələrini daha sistemli və məhsuldar şəkildə qurmasına şərait yaradır. Bu müasir xidmət modelinin effektivliyini sübut etməsinin nəticəsidir ki, hazırda "ASAN xidmət" mərkəzlərinin ölkə daxilində sayı artıq 30-a çatmışdır.

Qrafik 2

"ASAN xidmət" mərkəzlərinin illər üzrə sayı

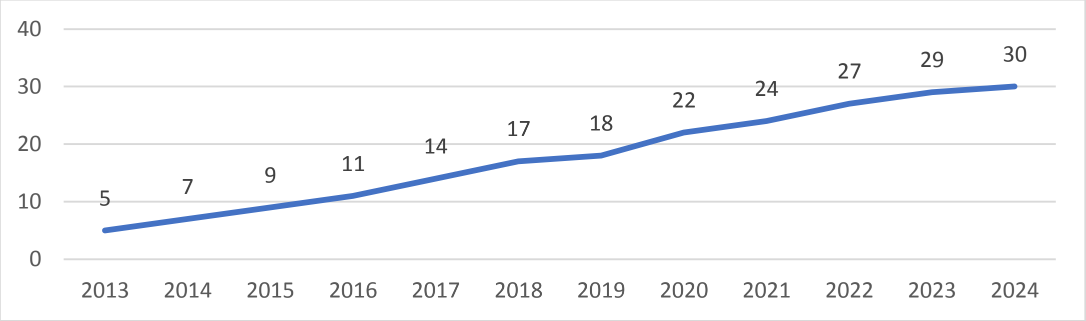

Mənbə: *http://99.https//vxsida.gov.az/statistics/*

İşğaldan azad edilmiş şəhər və rayonlarda yeni "ASAN xidmət" mərkəzlərinin yaradılması zamanı smart texnologiyaların və rəqəmsal həllərin geniş tətbiqi planlaşdırılır. Proaktiv xidmətlərin təqdim edilməsi, xidmət köşkləri və müxtəlif elektron cihazlar vasitəsilə vətəndaşların tələbatına daha uyğun həllərin təklif olunmasını təmin edəcək. Rəqəmsal köşklərə səs tanıma texnologiyaları, üz tanıma sistemləri, biometrik skanerlər, elektron imza paneli, plastik kart oxuyucular və QR-kod skanerlərin inteqrasiyası vasitəsilə xidmətlərin daha əlçatan və sürətli şəkildə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Bu yanaşma, vətəndaşlara maksimum rahatlıq və operativlik təmin edəcək (Musayev, 2021).

Qarabağ bölgəsində bu sistemin tətbiqi, kommunal xidmətlər, nəqliyyat və yol problemləri, infrastrukturun idarə olunması və kanalizasiya məsələləri kimi sahələrdəki çətinliklərin effektiv həllini nəzərdə tutur (Müzəffərli, İsmayılov, 2010). Bundan əlavə, təhlükəli materialların, partlayıcı maddələrin, silah qalıqlarının və minaların mövcudluğu ilə bağlı vətəndaş şikayətlərinin operativ şəkildə aşkar edilməsi və idarə olunması üçün də bu sistemin istifadəsi planlaşdırılır. Belə

məlumatlar elektron xəritə texnologiyaları vasitəsilə aidiyyəti dövlət qurumlarına ötürüləcəkdir. Bu yanaşma, dövlət orqanlarının vətəndaş müraciətlərini daha çevik və şəffaf bir şəkildə qiymətləndirməsinə və nəticələri izləməsinə imkan yaradır.

Qarabağ regionunda intellektual infrastruktur komponentlərinin tətbiqi, regional idarəetmənin səmərəli şəkildə qurulmasında və əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir (Müzəffərli və b., 2023). Əvvəllər "ASAN xidmət" mərkəzlərində nümayiş etdirilən və sınaqdan keçirilmiş intellektual mühitin xüsusi komponentlərinin tətbiqi, bölgə əhalisinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına və iqtisadi resurslara qənaət edilməsinə səbəb olacaqdır.

"Smart Parking" təşəbbüsü, park yerlərinin idarə olunmasında innovativ yanaşma təqdim edir. Bu sistem, məlumat ötürücüləri, sensorlar və digər texnoloji avadanlıqları bir araya gətirir. Park yerlərinə yerləşdirilmiş sensorlar, mövcud yerlərin doluluq vəziyyətinə dair məlumatları toplayır və bu məlumatları mərkəzi sistemə göndərir. Mobil tətbiq vasitəsilə istifadəçilər park yerlərinin mövcudluğu barədə məlumat əldə edə və bu yerləri əvvəlcədən rezervasiya edə bilirlər.

"Ağıllı tullantı qutuları" layihəsi, tullantı idarəçiliyində müasir texnologiyalardan istifadəni nəzərdə tutur. Bu qutular, yanğın təhlükəsini aşkar edə və tullantıların doluluq səviyyəsini izləmək üçün sensorlardan istifadə edir. Sensorlar, tullantıların doluluğunu real vaxt rejimində izləyərək mərkəzi idarəetmə sisteminə xəbərdarlıq göndərir. Yanğın halında isə sistem dərhal məlumat ötürərək vaxtında müdaxilə etməyə imkan verir. Bu sistem, tullantı toplama marşrutlarının optimallaşdırılmasına və ətraf mühitin təmizliyinin artırılmasına xidmət edir.

"Ağıllı işıq dirəkləri" enerjiyə qənaət edən və çevik idarəetmə imkanları təmin edən müasir işıqlandırma texnologiyalarıdır. Bu dirəklər, ətraf mühitin işıqlandırma ehtiyacına uyğun olaraq işıq səviyyəsini avtomatik tənzimləyir. Eyni zamanda, havanın çirklənməsi və rütubət səviyyəsini ölçə bilir və bu məlumatları monitorlarda əks etdirə bilir.

"İntellektual kamera" sistemləri isə təhlükəsizlik və nəzarət sahəsində süni intellekt texnologiyalarını tətbiq edir. Bu kameralar, icazəsiz giriş, oğurluq, qanunsuz parklanma, zibilləmə kimi halları müəyyən edir və real vaxt rejimində təhlükələri təhlil edərək aidiyyəti qurumlara xəbərdarlıq göndərir. Eyni zamanda, yardım ehtiyacı olan şəxslərin və ya digər fövqəladə vəziyyətlərin aşkarlanması zamanı dərhal müdaxilə edilməsi üçün şərait yaradır.

Nəticə

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə xidmət sektorunun inkişafı, müasir texnologiyaların tətbiqi və intellektual infrastrukturun qurulması ilə əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasını və regional idarəetmənin optimallaşdırılmasını təmin edir. "ASAN xidmət" modelinin bu ərazilərdə tətbiqi, dövlət-vətəndaş münasibətlərinin yeni mərhələyə yüksəldilməsini və xidmətlərin daha səmərəli, şəffaf şəkildə təqdim olunmasını reallaşdıracaqdır. Rəqəmsal texnologiyaların, o cümlədən smart köşklər, səs və üz tanıma sistemləri, biometrik cihazlar və digər həllərin tətbiqi, xidmətlərin sürətini və əlçatanlığını artıracaqdır. Ekoloji cəhətdən səmərəli həllər, o cümlədən ağıllı işıq dirəkləri və tullantı idarəetmə sistemləri, regionun davamlı inkişafına mühüm töhfə verəcəkdir. Ümumilikdə, bu yanaşmalar həm iqtisadi resurslara qənaət etməyi, həm də müasir standartlara uyğun xidmətlər vasitəsilə regional inkişafı təmin etməyi hədəfləyir.

Məqalə çərçivəsində aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

1. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə rəqəmsal həllərin tətbiqi daha da genişləndirilməli, xüsusilə smart şəhər texnologiyalarına fokuslanılmalıdır;
2. Regionda ekoloji problemlərin qarşısının alınması üçün ağıllı tullantı sistemləri və enerjiyə qənaət edən həllər daha geniş tətbiq edilməlidir;
3. "ASAN xidmət" mərkəzlərinin fəaliyyətində vətəndaşların tələbatına daha çevik cavab verə biləcək fərdiləşdirilmiş xidmətlər tətbiq olunmalıdır;
4. İntellektual nəzarət sistemlərinin, xüsusən süni intellektə əsaslanan kameraların genişləndirilməsi ilə ictimai təhlükəsizlik səviyyəsi artırılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, J. M. (2024). Formation of a favorable business environment in the service sector in the liberated territories. *İqtisadi artım və ictimai rifah*, 1, 70-80.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi. http://99.https//vxsida.gov.az/statistics/
3. Əsədov, A. M., Əsədov, Ə. M. (2017). *Elektron xidmətlərin təşkili: reallıqlar və perspektivlər*. Dərs vəsaiti. Avropa nəşriyyatı.
4. Günay, Q. (2022). *Yeni Qarabağnamə: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarinda post-konflikt quruculuğu*. "AzPrint" nəşriyyatı.
5. Hacıyeva, L. A. (2013). *Xidmət sahələrinin marketinqi*. Biznes Universiteti nəşriyyatı.
6. Musayev, A. F. (2021). *Qlobal iqtisadi çağırışlar: Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində sosial-iqtisadi inkişafın əsas istiqamətləri*. Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları.
7. Müzəffərli, N., İsmayılov, E. (2010). *Azərbaycanın post-konflikt ərazilərinin bərpası: konseptual əsaslar*. Qafqaz nəşriyyat evi.
8. Müzəffərli, N., Musayev, A., Muradov, A., Qənbərov, F., Zeybalov, M., Əhmədov, B. (2023). *Post-konflikt ərazilər: iqtisadi potensial və müqayisəli üstünlüklər*. Qafqaz nəşriyyat evi.

Daxil oldu: 16.09.2024
Baxışa göndərildi: 23.10.2024
Təsdiq edildi: 01.11.2024
Çap olundu: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/41/63-69

Pərvanə Məmmədova
Gəncə Dövlət Universiteti
dissertant
mammedovaparvane@gmail.com

Türk dünyası və Azərbaycan diasporu

Xülasə

Müstəqillik illərində ciddi inkişaf yolu keçən Azərbaycan diasporunun qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də digər xalqların diaspor təşkilatları ilə əlaqələr qurmaq, birgə əməkdaşlıq nəticəsində fəaliyyət göstərdiyi ölkələrdə öz mövqelərini möhkəmləndirmək idi. Bu sırada Azərbaycan diasporunun türkdilli respublikaların diaspor təşkilatları ilə əməkdaşlığı mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Xüsusilə Azərbaycan diasporu türk diasporu ilə əlaqələrə üstünlük verir, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq inkişaf etdirilirdi. Azərbaycan diasporunun türk diasporu, eləcə də türkdilli ölkələrin diaspor təşkilatları ilə əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi ümummilli lider Heydər Əliyevin zamanında daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verdi. 1993-cü ildə xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə qayıdan ümummilli lider xarici siyasət sahəsində dünya dövlətləri ilə əməkdaşlıq sırasında türkdilli respublikalara xüsusi önəm verirdi. Heydər Əliyevin Azərbaycanın dünyaya inteqrasiyasının strateji istiqamətlərini müəyyənləşdirərkən ölkəmizin türk dünyası, türkdilli ölkələrlə münasibətinə xüsusi yer ayrılmışdı. Bu baxımdan Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin keyfiyyətcə yeni məcrada qurulması prioritet önəm kəsb edirdi.

Ümummilli liderin hakimiyyəti illərində təkcə Türkiyə deyil, eləcə də digər türkdilli respublikalarla Azərbaycan arasında ikitərəfli əlaqələr inkişaf etdirildi, yüksək səviyyəli dövlətlərarası münasibətlər quruldu. Heydər Əliyevin ayrı-ayrı türkdilli respublikalara səfəri zamanı həmin ölkələrdəki soydaşlarımızla görüşməsi bu respublikalardakı Azərbaycan diasporunun inkişaf etməsinə, orada yaşayan azərbaycanlıların mövqelərinin möhkəmlənməsinə şərait yaradırdı.

Açar sözlər: *türk xalqları, Azərbaycan-Türk dövlətlərinin münasibətləri, diaspora, Azərbaycan diasporu*

Parvana Mammadova
Ganja State University
dissertation student
mammedovaparvane@gmail.com

Turkish World and Azerbaijan Diaspor

Abstract

One of the main tasks facing the Azerbaijani diaspora, which underwent serious development during the years of independence, was to establish relations with the diaspora organizations of other nations and strengthen their positions in the countries where they operate as a result of joint cooperation. At the same time, the cooperation of the Azerbaijani diaspora with the diaspora organizations of Turkic-speaking republics was of great importance. In particular, the Azerbaijani diaspora preferred relations with the Turkish diaspora, mutually beneficial cooperation was being developed. The development of the relations of the Azerbaijani diaspora with the Turkish diaspora, as well as the diaspora organizations of Turkic-speaking countries, became more prominent during the time of national leader Heydar Aliyev. The national leader, who returned to power in 1993 at the insistence of the people, gave special importance to the Turkic-speaking republics in the field of foreign policy cooperation with the countries of the world. When Heydar Aliyev defined the strategic directions of Azerbaijan's integration into the world, a special place was reserved for our country's relationship with the Turkic world and Turkic-speaking countries. From this point of

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

view, the establishment of Azerbaijan-Turkey relations in a qualitatively new channel was of priority importance.

During the reign of the national leader, bilateral relations were developed not only between Turkey, but also between other Turkic-speaking republics and Azerbaijan, and high-level interstate relations were established. Heydar Aliyev's meeting with our compatriots in those countries during his visit to individual Turkic-speaking republics created conditions for the development of the Azerbaijani diaspora in these republics and the strengthening of the positions of the Azerbaijanis living there.

Keywords: *Turkic peoples, Azerbaijan-Turkish relations, diaspora, Azerbaijani diaspora*

Giriş

Xarici siyasətin düzgün müəyyənləşdirilməsi Azərbaycan üçün həm ötən dövrlərdə, həm də indi müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, ölkəmiz öz milli maraqlarını, regionda aparıcı dövlət statusunu qorumaqla yanaşı, Qərb, islam ölkələri, türk dünyası və Müstəqil Dövlətlər Birliyinin siyasi iqtisadi-mədəni məkanları ilə qarşılıqlı faydalı münasibətlər qurur, beynəlxalq əməkdaşlığı və bərabərhüquqlu tərəfdaşlıq əlaqələrini genişləndirir (Ekspress, 2018, s. 10).

Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəldiyi dövrdən etibarən, Azərbaycan dövləti Avropa və Amerika qitəsindəki dövlətlərlə əməkdaşlığa önəm verməklə yanaşı, türkdilli ölkələrlə dostluq münasibətlətini qoruyub saxlanılmasını diqqət mərkəzində saxlamışdı.

XX əsrdən etibarən türkçülük ideyalarının meydana çıxması türk xalqlarının tarixində yeni bir mərhələnin əsasını qoymuşdur. Ötən əsrin əvvəllərindən başlayaraq Osmanlı İmperiyasında vüsət alan, daha sonra Azərbaycana və Mərkəzi Asiyaya yayılan türkçülük hərəkatı türklərin yenidən dünyanın siyasi səhnəsinə çıxmalarına imkan yaratmışdır.

Tədqiqat

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra Türkiyə ilə əlaqələr xeyli dərəcədə zəifləsə də, mədəni, iqtisadi və humanitar sahədə əlaqələr qismən də olsa qorunub saxlanılmışdır. 1969-cu ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra bütün digər sahələrdə olduğu kimi xarici əlaqələr sahəsində də, Azərbaycan ciddi nailiyyətlərə imza atmağa müvəffəq olmuşdur. Belə ki, 70-ci illərdə Azərbaycan Türk dünyası ilə iqtisadi, mədəni və elmi-texniki sahədə əlaqələr yarada bilmiş və onları inkişaf etdirməyə nail olmuşdur. Ulu öndər Heydər Əliyev sovet rəhbərliyinin Türk dünyası ilə bağlı siyasətinə xüsusi həssaslıqla yanaşmış, Azərbaycanın türkologiya sahəsində ən qabaqcıl mərkəzə çevrilməsinə çalışmışdır. Hakimiyyəti illərində Heydər Əliyev SSRİ ərazisindəki türk xalqlarının milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması üçün daim onlar arasında mədəni əlaqələrin inkişafına səy göstərmiş, hər bir türk xalqının sahib olduğu dəyərlərə xüsusi diqqətlə yanaşmışdır (Azərbaycan-Türkiyə: bir millət, iki dövlət vahid diaspor, 2007, s. 120).

Tarixi dostluq, qarşılıqlı etimad, səmimi münasibətlər, yüksək səviyyəli əməkdaşlıq əsasında qurulan Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri daim möhkəmlənməkdədir. Xalqlarımızın eyni soykökünə, dilə, dinə, mədəniyyətə və bir çox digər qarşılıqlı bağlara malik olması bu iki ölkəni həmişə bir-birinə doğma edib, sevincli, kədərli günlərdə də biri digərinin yanında olub. Azərbaycanın mərhum prezidenti Heydər Əliyevin "bir millət, iki dövlət" olaraq xarakterizə etdiyi Azərbaycan-Türkiyə dövlətləri arasındakı münasibətlər bu gün hər iki ölkə rəhbərliyi tərəfindən həyata keçirilən düzgün, məqsədyönlü siyasətin məntiqi nəticəsi olaraq daha yüksək səviyyəyə çatmaqda, bir sıra sahələr üzrə isə keyfiyyətcə yeni müstəviyə keçməkdədir. Azərbaycan və Türkiyə arasında əlaqələrin belə səviyyədə inkişafı təkcə bu dövlətlərin yox, həm də regionun ümumi tərəqqisinə, sabitliyin bərqərar olmasına mühüm töhfələr verir. Eyni zamanda türk dünyasının daha sıx şəkildə bir araya gəlməsini bu gün şərtləndirən ən mühüm amillərdən biri də Azərbaycan və Türkiyənin münasibətlərinin inkişafından keçir. Prezident İlham Əliyev bununla bağlı dəfələrlə bildirmişdir: "Türkiyə-Azərbaycan əlaqələri, eyni zamanda bütün türk dünyası üçün də mühüm rol oynayır. Biz türk dünyasının birləşməsi, türkdilli dövlətlər arasında əlaqələrin inkişafı üçün birgə səylər göstəririk" (Hürriyyət, 2019, s. 12).

Heydər Əliyev Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının 1994-2001-ci illərdə keçirilmiş 6 sammitinin hamısında (18-19 oktyabr 1994-cü il – İstanbul, 28 avqust 1995-ci il – Bişkek, 21

oktyabr 1996-cı il − Daşkənd, 9-10 iyun 1998-ci il − Astana, 8 aprel 2000-ci il − Bakı, 26-27 aprel 2001-ci il − İstanbul) iştirak etmişdir və bu əməkdaşlıq formatında Azərbaycanın fəal, təşəbbüskar mövqeyi hər zaman öndə olmuşdur. Bu gün Azərbaycanın Mərkəzi Asiyadakı türk respublikaları ilə münasibətlərinə, həmin respublikaların Türkiyə ilə əməkdaşlıq mənzərəsinə, ortada olan iqtisadi layihələrə nəzər salsaq, onların hamısında Azərbaycanın təşəbbüslərini, Heydər Əliyevin müəllifliyini qeyd edə bilərik. 1998-ci ildə «Böyük İpək yolu» layihəsinə (Avropa-Asiya nəqliyyat dəhlizi) Bakıda, Azərbaycanın ev sahibliyi ilə start verilməsi, 1999-cu ildə Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Azərbaycan və Türkiyənin iştirakı ilə Şərq-Qərb enerji dəhlizi üzrə tarixi İstanbul anlaşmalarının əldə olunması məhz Heydər Əliyevin liderliyinin nəticəsi idi. Türk dövlətlərinin mədəni inteqrasiyasının mühüm təməli olan TÜRKSOY təşkilatının formalaşması, bu formatda bir çox layihələrin reallaşması da Azərbaycanın fəal rolu sayəsində mümkün olub. «Türkdilli dövlətlər dünyanın çox mühüm coğrafi-strateji bir regionunda yerləşirlər. Onlar əlverişli mövqeyə, zəngin təbii ehtiyatlara, yüksək intellektual potensialı olan insan resurslarına malikdirlər. Əminəm ki, yeni əsr dövlətlərimiz üçün sabitlik, dinamik inkişaf, konstruktiv dialoq, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq və rifah əsri olacaqdır. Bütün bunlara biz əldə etdiyimiz tarixi nailiyyətlərin − milli azadlığımız, dövlət müstəqilliyimiz və müştərək iş birliyimizin daha da möhkəmləndirilməsi nəticəsində nail olacağıq» − deyə Heydər Əliyev Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçılarının Zirvə Toplantısında bəyan etmişdi (Əliyev, 2009, s. 82).

Azərbaycan Respublikası xarici siyasətdə, diplomatiyada Türkdilli dövlətlərlə əlaqələrə önəm verdiyi kimi, həmin ölkələrdə Azərbaycan diasporunun formalaşmasına və diaspor quruculuğu işinin yüksəksəldilməsinə xüsusi diqqət yetirir.

Dünyanın müxtəlif yerlərində məskunlaşmış azərbaycanlıların mütəşəkkil diaspor kimi formalaşması, lobbi quruculuğu sahəsində Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu isə, əslində, respublikamızda aparılan dövlət siyasətində ümummilli mənafelərin reallaşdırılması deməkdir. Azərbaycan Respublikası dünya azərbaycanlıları tərəfindən milli-tarixi təkamülün bəhrəsi, milli mənliyin rəmzi, tarixi Vətən anlayışının inikası kimi qəbul edilmişdir (Azərbaycan Diasporu: böyük yolun başlanğıcı, 2006, s. 22).

1993-ci ildə respublikamızın müstəqilliyinin başı üzərini ağır təhlükə aldığı bir vaxtda Azərbaycanın rəhbərliyini, son dərəcə çətin bir şəraitdə belə məsuliyyətli vəzifəni öz üzərinə götürən Heydər Əliyev qısa müddət ərzində nəinki ölkəmizi bu böhrandan çıxarmağa nail oldu, həm də xaricdəki soydaşlarımızla əlaqələrin genişlənməsi, Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmlənməsində diasporun qüvvəsindən lazımi səviyyədə istifadə olunması sahəsində böyük uğurlar qazandı. Azərbaycan prezidenti diasporun formalaşmasına iki aspektdən təsir göstərir. Birinci, o, xarici ölkələrdə rəsmi səfərlərdə olduğu vaxt dövlət başçıları, rəsmi dairələr, eləcə də soydaşlarımızla görüşdüyü zaman ölkəmiz haqqında geniş mə lumat verir, erməni təcavüzkarlarının əsl simasını ifşa edir, böyük siyasi uzaqgörənliklə və məqsədyönlü fəaliyyəti ilə informasiya blokadasını yarıb müstəqil respublikamızın mövcud vəziyyəti barədə dolğun və obyektiv təsəvvür yaradır. Onun bu səfərləri həmin ölkələrdə diasporun inkişafı üçün real zəmin hazırlayır, soydaşlarımıza qarşı formalaşmış mənfi münasibət alt-üst olur ki, bu da xaricdəki azərbycanlıların geniş fəaliyyət göstərməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. İkincisi, möhtərəm prezidentimiz xaricdəki soydaşlarımız, habelə ölkəmizə gəlmiş diaspor nümayəndələri ilə görüşlərində onlar qarşısında son dərəcə vacib, elə aktual problemlər qaldırır ki, onları yerinə yetirmədən diasporun fəaliyyətini lazımi səviyyədə qurmaq olmaz (Həbiboğlu, 2001, s. 10).

Azərbaycan Respublikası xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasətini həyata keçirərkən beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsiplərinə, o cümlədən insan hüquq və azadlıqlarına hörmət və digər dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsiplərinə əsaslanır. Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasəti Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Milli qanunvericiliyində qeyd olunduğu kimi, "Azərbaycan Respublikası onun vətəndaşı olan və onun ərazisindən kənarda müvəqqəti və ya daimi yaşayan azərbaycanlıların hüquqi müdafiəsinə təminat verir və onlara hamilik edir". Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan və onun ərazisindən kənarda müvəqqəti və ya daimi yaşayan azərbay-

canlılar Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşları ilə bərabər hüquqlara malikdir və bərabər vəzifələr daşıyırlar (Axundova, 2016, s. 15).

Dünya azərbaycanlılarının hal-hazırda 10 milyondan çoxu Azərbaycandan kənarda yaşayır. Dünyanın 70-dən çox ölkəsində, yəni 5 qitədə məskunlaşan soydaşlarımızın iqtisadi, sosial-siyasi və mədəni fəaliyyəti mühacirət etdikləri ölkələrdə mövcud olan şərait və mənəvi dəyələr kimi müxtəlifdir.

Avrasiya türk xalqlarının öz vətənlərindən başqa, digər Asiya ölkələrində məskunlaşması, onların etno-diferensiasiyası və etno-inteqrasiyası da daxil olmaqla, kifayət qədər mürəkkəb proses olmuşdur. Eyni zamanda müəyyən tarixi-siyasi səbəblərlə şərtlənən bu prosesdə onların Asiyada diasporlaşması, əsasən, iki istiqamətdə baş vermişdir: 1. Avrasiyanın türk dövlətləri və imperiyaları daxilində yaşayan türk xalqları bir-birlərinin ölkələrində məskunlaşmışlar; 2. Türk xalqları Asiyanın digər (qeyri-türk) dövlətlərində məskunlaşmış, öz tarixi diaspor ərazilərini yaratmış, yaxud sonradan fərdi və kompakt halda həmin ölkələrə köç etmişlər (Feyziyev, 2017, s. 218).

1980-ci illərin sonu 1990-cı illərin əvvəllərində həmvətənlərimizin Mərkəzi Asiyaya olan miqrasiyasının əsas səbəbi işsizlik və iqtisadi problemlərlə bağlı idi. Belə ki, SSRİ-nin süqutu və yeni müstəqillik qazanmış ölkəmizin iqtisadiyyatının bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşdırılması üçün "keçid dövrü" başlamışdır. Bu zaman ölkəmizdə olan köhnə iş yerlərinin bir çoxunun bağlanması, yenilərinin isə hələ açılmaması nəticəsində ölkəmizdə işsizlik problemi kəskin səviyyəyə qalxmışdır. İş tapmaq üçün dünyanın müxtəlif yerlərinə müxtəlif sayda köç etmiş həmvətənlərimizin bir hissəsi də Mərkəzi Asiyada məskunlaşmışlar.

Beləliklə, tarixi faktlar sübut edir ki, müxtəlif dövrlərdə azərbaycanlılar dövrün ictimai-siyasi hadisələri ilə bağlı bu və ya başqa səbəblərdən vətənlərindən kənarda yaşamaq məcburiyyətində qalmışlar. Bu gün həmin həmvətənlərimiz Azərbaycan diasporunun aparıcı qüvvələrinə çevriliblər. Müasir dövrdə diaspor amilinin beynəlxalq aləmdə xalq diplomatiyasının subyekti statusu qazanmasını nəzərə alsaq bu həmvətənlərimizin xalqımız, dövlətçiliyimiz üçün nə dərəcədə qiymətli olduğu aydın olar (Cəfərova, 2019, s. 60).

2001-ci ilin noyabr ayının 9-10-da Bakı şəhərində Dünya azərbaycanlılarının I Qurultayının keçirilməsi Azərbaycan diaspor tarixində ən önəmli hadisələrdən birinə çevrildi. "Bu gün keçirilən qurultay xaricdə yaşayan soydaşlarımızın daha da həmrəy olması, təşkilatlanması üçün yeni bir mərhələnin başlanğıcıdır" – deyə onun əhəmiyyətini xüsusi vurğulayan ümummilli lider Heydər Əliyev öz nitqində dünya azərbaycanlıları ilə əlaqələri təmin edən dövlət qurumunun yaradılmasına ehtiyac duyulduğunu da bildirmişdir: "Mən qurultayın sonunda belə nəticəyə gəldim ki, həqiqətən Azərbaycanda diaspor ilə iş üçün xüsusi bir dövlət orqanı yaradılmalıdır. Qurultayda Mərkəzi Asiya respublikaları də daxil olmaqla 49 xarici ölkədən 593 nümayəndə və 388 nəfər qonaq iştirak etmişdir. Bu nümayəndələr və qonaqlar yaşadıqları ölkələrin ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatının müxtəlif sahələrində fəal iştirak edən, Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması işinə daim dəstək verən tanınmış alimlər və ziyalılar, iş adamları, müxtəlif ölkələrin parlament üzvləri, siyasi və ictimai xadimlər idilər (Cəfərova, 2019, s. 70).

İyun ayının 6-da Antalyada keçirilən Dünya Azərbaycanlı Ziyalılarının Forumu çərçivəsində Türkiyə Azərbaycan Dərnəkləri Federasiyasının növbəti toplantısı keçirilmişdir. Toplantıda təşkilatın strukturlarının yaradılması və Azərbaycan icmalarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı məsələlər müzakirə edilmişdir (Dünya Azərbaycanlılarının II Qurultayından keçən dövr ərzində diaspor quruculuğu sahəsində görülmüş işlərlə bağlı məlumat, 2008, s. 11).

2006-cı il sentyabr ayının 13-də Türkiyənin İstanbul şəhərində İstanbul Azərbaycanlılarının Kültür və Dayanışma Dərnəyinin II konfransı keçirilmişdir. Toplantıda qurumun ötən müddət ərzindəki fəaliyyətinə qiymət verilmiş və qarşıda duran vəzifələrlə bağlı fikir mübadiləsi aparılmışdır. 2006-cı ilin noyabr ayında Türkiyədə təsis edilmiş Türkiyə-Azərbaycan Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri «erməni soyqırım» iddiaları ilə bağlı elmi-praktik konfranslar təşkil elmək, bu iddiaların reallıqdan tamamilə uzaq olduğunu sübut edən elmi araşdırmaların nəticələri barədə dünya ictimaiyyətini məlumatlandırmaqdan ibarətdir. Mərkəzin nəzdində ayrı-ayrı sahələr üzrə fəaliyyət göstərən bölmələrin qurulması da nəzərdə tutulmuşdur. Mərkəz Azərbaycanla Türkiyə arasında münasibətlərin inkişafına da töhfə verməyə çalışacaq, iki

qardaş ölkənin dostluq və əməkdaşlıq əlaqələrinin dərinləşməsinə xidmət edən tədbirlər təşkil edəcəkdir. 2006-cı ilin dekabr ayında Türkiyənin İzmit şəhərində bu ölkənin 14 vilayətində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Evi Dərnəklərinin toplantısı keçirilmişdir. Tədbirin keçirilməsində məqsəd bu dərnəklərin Azərbaycan Evi Mədəniyyət Dərnəkləri Federasiyası (AEMDF) adı altında birləşməsini təşkil etmək olmuşdur. Toplantı iştirakçıları bu təşəbbüsü dəstəklədiklərini yekdilliklə bildirmiş və qurumun təsis olunmasını məqsədəuyğun hesab etmişlər (Dünya Azərbaycanlılarının II Qurultayından keçən dövr ərzində diaspor quruculuğu sahəsində görülmüş işlərlə bağlı məlumat, 2008, s. 16).

Türk icmalarının rəhbərləri ilə görüşlər zamanı erməni diasporunun Azərbaycan və Türkiyə əleyhinə apardığı təbliğat kampaniyasının qarşısının alınması yolları da müzakirə olunmuşdur. Bildirilmişdir ki, ermənilərin sözdə soyqırım iddialarının tarixi əsaslardan məhrum olduğunu sübut etmək, habelə bu ölkənin Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasəti yürütdüyünü göstərmək üçün diasporlar arasında əlaqələrin gücləndirilməsinə ciddi ehtiyac var.

2006-cı ilin iyun ayının 7-də Türkiyə Respublikasının Antalya şəhərində Azərbaycan və türk icmalarının birgə fəaliyyət strategiyasının hazırlanmasına həsr olunmuş konfrans keçirilmişdir. Konfransda dünyanın müxtəlif ölkələrində fəaliyyət göstərən Azərbaycan və Türk diaspor təşkilatı rəhbərləri, Azərbaycanın aparıcı qəzet, televiziya şirkətlərinin rəhbər və nümayəndələri iştirak etmişlər. Bundan başqa, konfransa xaricdə yaşayan tanınmış azərbaycanlı ziyalılar, mədəniyyət və incəsənət xadimləri, Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Respublikasının dövlət və hökumət nümayəndələri, Azərbaycan və Türkiyə parlamentinin üzvləri, hər iki ölkədə fəaliyyət göstərən ictimai birliklərin, qeyri-hökumət təşkilatlarının rəhbərləri, kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələri dəvət edilmişdir. Müzakirələr zamanı qeyd olunmuşdur ki, Azərbaycan və Türk xalqlarının dərin tarixi, mədəni köklərə malik qardaşlığı bütün sahələrdə yaxından əməkdaşlıq etməyə, ən çətin və mürəkkəb məqamlarda birgə fəaliyyət göstərməyə imkan verir. Dünyanın «qloballaşma» adlı mürəkkəb bir mərhələyə daxil olduğu, mədəniyyətlərarası dialoqun tarixi zərurətə çevrildiyi, beynəlxalq münasibətlər sistemində yeni nizamın yarandığı bir vaxtda Azərbaycan və Türk xalqlarının bir-birinə daha sıx yaxınlaşması mühüm əhəmiyyət kəsb edir (Dünya Azərbaycanlılarının II Qurultayından keçən dövr ərzində diaspor quruculuğu sahəsində görülmüş işlərlə bağlı məlumat, 2008, s. 35).

İndiki dövrdə dövlətlərdən daha çox qeyri-hökumət təşkilatlarının apardığı təbliğatın inandırıcı olması və daha ciddi nəticələr verə bilir. Bu baxımdan Avropa, Rusiya və ABŞ-dakı Azərbaycan və Türkiyə diaspor qurumlarının fəaliyyətlərinin istiqamətləndirilməsi və koordinasiya edilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Hər iki ölkənin dünyada fəaliyyət göstərən diaspor nümayəndələrinin sayı təxminən 10 milyon nəfərdir. Bu, olduqca ciddi rəqəmdir. Onlar doğru şəkildə təşkilatlansa, istənilən müvəffəqiyyəti əldə etmək mümkün ola bilər. Bu diaspor qurumlarının fəaliyyəti mövsümi olmamalıdır; müntəzəm şəkildə həyata keçirilən fəaliyyətlə nəticəyə çatmaq daha asan olar. Amma bu diaspor qurumları, ümumiyyətlə, qondarma erməni soyqırımının gündəmə gəldiyi 24 aprel və Xocalı soyqırımının gündəmə gəldiyi 26 fevral tarixlərində daha gərgin fəaliyyət göstərir, sonra isə arxa planda qalırlar. Şübhəsiz, müntəzəm olmayan təbliğat işləri istənilən nəticəni verməyəcək (Mərkəzi Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri son 20 ildə: uğurlar və imkanlar, 2011, s. 143).

SSRİ-nin dağılması ərəfəsində, onun tərkibində olan respublikaların liderləri öz ölkələrini bürümüş iqtisadi və siyasi böhranı aradan qaldırmaq məqsədilə Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti Nursultan Nazarbayevin dəvəti ilə 1991-ci ilin oktyabr ayında Almatı şəhərinə toplaşaraq SSRİ-nin dağılmasını gözləmədən öz gələcək inkişaflarını müzakirə etmişlər. 1991-ci il 30 sentyabr-2 oktyabr tarixlərində Azərbaycan Respublikası nümayəndə heyətinin Qazaxıstana rəsmi səfərinin yekunu olaraq oktyabr ayının 1-də "Azərbaycan SSR ilə Qazaxıstan SSR arasında dostluq, əməkdaşlıq və mehriban qonşuluq haqqında" müqavilə imzalanmışdır (Cəfərova, 2019, s. 88)

Astana şəhərində Qazaxıstan Azərbaycanlılarının Mədəni Mərkəzləri İttifaqı fəaliyyət göstərir. Bu ittifaq böyük bir qurum olmaqla yanaşı həm də Koordinasiya mərkəzidir. Burada 12 diaspor təşkilatı birləşmişdir. Qazaxıstanda Azərbaycan diasporunun nəzdində Bazar günü məktəbi fəaliyyət göstərir Məktəbdə əsasən üç fənn geniş tədris olunur: Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, Folklor, Tarix və mədəniyyət. Məktəbdə iki sinif fəaliyyət göstərir. Ümumilikdə Astana şəhərində

ayrı-ayrı xalqlara məxsus olan 11 bazar günü məktəbi fəaliyyət göstərir. Hər il bu məktəblər arasında bilik bayramları çərçivəsində elmi yarışlar keçirilir. Bu yarışlarda çox aktiv iştirak edən Azərbaycan bazar günü məktəbi 3 dəfə qələbə əldə edərək mükafatlandırılmışlar. Qazaxıstanda Azərbaycan diasporunun nəzdində fəaliyyət göstərən Qadınlar cəmiyyəti 1996-cı ildə təsis olunmuşdur. Bu cəmiyyətin üzvü olan qadınlar ictimai tədbirlərdə yaxından iştirak etməklə yanaşı, Azərbaycan mətbəxini, milli kulinariyamızı da yeri gəldikcə yüksək səviyyədə təbliğ edirlər. Belə ki, hər il Novruz bayramı Qazaxıstanda da dövlət səviyyəsində keçirilir. Qazaxıstan Respublikasında Azərbaycan diasporu əsasən mədəni və ictimai fəaliyyətlə məşğul olur. Hüquq, iqtisadiyyat, ictimai işlər, elmi və digər sahələrdə çalışan soydaşlarımızın müəyyən hissəsi öz peşəsi üzrə təkminləşərək, mühüm vəzifələr tutmuşlar (Cəfərova, 2019, s. 98).

1997-ci ilin iyun ayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Özbəkistan Respublikasında rəsmi səfərdə olmuşdur. Bu səfər zamanı aparılan ikitərəfli danışıqlar və imzalanmış müqavilələr müstəqil suveren dövlətlərin və iki dost, qardaş xalqın əməkdaşlığına, münasibətlərinin inkişafına yeni bir mərhələ kimi daxil olmuşdur, eyni zamanda siyasi və sosial-iqtisadi, mədəni münasibətlərin qarşılıqlı etimad şəraitində möhkəmləndirilməsinə xüsusi təkan vermişdir. Özbəkistan Respublikasının qanunlarına uyğun olaraq oradakı həmvətənlərimiz özlərinin bir neçə ictimai, milli-mədəni təşkilatlarını yaratmışlar. Buradakı soydaşlarımızın ağsaqqallar şurası, qadınlar cəmiyyəti, gənclər təşkilatı və digər ictimai qurumları var. Özbəkistanda bir neçə Azərbaycan mədəniyyət mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Onlardan ən birincisi, 1989-cu ildə Daşkənddə fəaliyyətə başlayan "Qardaşlıq" Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi olmuşdur. Mərkəzin əsas məqsədi bir diaspor təşkilatı olaraq Özbəkistanda yaşayan soydaşlarımız arasında sıx əlaqələr yaratmaq, onları Azərbaycanda baş verən hadisələrlə yaxından tanış etmək, milli mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanılmasına çalışmaq, Azərbaycan Respublikasının və Özbəkistan Respublikasının xalqları arasında dostluq əlaqələrini möhkəmləndirməkdir (Cəfərova, 2019, s. 113).

3 oktyabr 2009-cu ildə Naxçıvan şəhərində imzalanan Naxçıvan müqaviləsi ilə Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan və Qırğızıstan arasında Türk Dövlətləri Təşkilatı adlı beynəlxalq təşkilat qurulmuşdur. Bu əməkdaşlıq şurasının qurulması fikri ilk dəfə 2006-cı ildə Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayev tərəfindən təklif edilmişdir. Özbəkistan 30 aprel 2018-ci ildə qatılma niyyətinin olduğunu açıqlamış və 4 sentyabr 2019-cu ildə üzv olmuşdur.

2022-ci il martın 28-də Türkiyənin Bursa şəhərində Türk Dövlətləri Təşkilatının II Diaspor Forumunun açılış mərasimi keçirilib. TDT ilə əməkdaşlıq çərçivəsində ötən müddət ərzində diasporlar arasında konkret fəaliyyətin həyata keçirildiyi, Azərbaycanın diaspor siyasəti, Şuşa Bəyannaməsinin tələbləri, 2021-ci ilin noyabrında Nyu-York şəhərindəki "Türk Evi"ndə türk dövlətləri diasporlarının birgə fəaliyyətinin müzakirə edildiyi, Azərbaycan və türk diasporları arasındakı əlaqələrin möhkəmlənməsi, kommunikasiyaların təkmilləşdirilməsi üçün həyata keçirilən tədbirlərin öz bəhrəsini verdiyi, panel iclasının türk dövlətləri diasporlarının gələcək fəaliyyət üçün davamlı və həmrəy addımlar atmaq naminə yeni imkanlar açacağı nəzərə çatdırılıb.

Forumun akademik sessiyası "TDT-yə üzv olan ölkələrin diasporlarının tarixi prosesi", QHT-lər sessiyası "Diasporda QHT-lərin bacarıqlarının artırılması – çağırışlar" mövzularına həsr edilib. Bu istiqamətdə aparılan panel müzakirələri türk dünyasının elm xadimləri və QHT nümayəndələrinin iştirakı ilə davam edib (Türk Dövlətləri Təşkilatının II Diaspor Forumu baş tutub, 2022).

2023-cü il 15 sentyabrda İstanbulda Dünya Türk Biznes Şurasının (DTİK) 10-cu Qurultayının açılış mərasimi çərçivəsində "Türk Dövlətləri Təşkilatı ilə 5 Dövlət 1 Diaspor" sessiyası təşkil edilib. Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv olan ölkələrin rəsmilərinin, biznes dairələri və beynəlxalq təşkilatların nümayəndələrinin qatıldığı tədbirdə iqtisadi əməkdaşlıq, təşkilata üzv ölkələrin diaspor təşkilatları arasında tərəfdaşlığın genişləndirilməsi, birgə investisiya imkanları barədə müzakirə aparılıb ("Türk Dövlətləri Təşkilatı ilə 5 Dövlət 1 Diaspor" sessiyası keçirilib, 2023).

Yeri gəlmişkən, bir məqamı da qeyd edək ki, son illərdə, xüsusilə Azərbaycanın Qarabağdakı zəfərindən sonra Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv ölkələr arasında əlaqələr və əməkdaşlıq daha da güclənib və bu, yüksələn xətlə inkişaf edir. Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında rəşadətli Azərbaycan Ordusunun Vətən müharibəsi zamanı qazandığı parlaq zəfər sayəsində tarixən var olan türk birliyinin etnosiyasi coğrafiyası da bərpa edildi.

Son illər Prezident İlham Əliyevin Mərkəzi Asiya ölkələrinə ardıcıl səfərləri, həmçinin bu regiondakı ölkələrin dövlət başçılarının Azərbaycana səfərləri dərinləşən əlaqələrin göstəricisidir. Bu səfərlər zamanı imzalanan sənədlər ölkələr arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün vacib rol oynayır.

Türkdilli ölkələr təkcə siyasi, iqtisadi deyil, digər sahələrdə də güclərini birləşdiriblər. İşğaldan azad olunan Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun mədəni irsinin bərpa olunması istiqamətində türkdilli ölkələr Azərbaycana dəstəklərini göstərirlər. Bu qardaşlıq dəstəyinin daha bir nümunəsi isə Şuşa şəhərinin 2023-cü il üçün türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı seçilməsidir. İşğaldan azad olunmuş Azərbaycan ərazilərində Türkiyə şirkətlərinin podratçı kimi bir çox infrastruktur layihəsində fəal iştirakı, Füzuli rayonunda Özbəkistan tərəfindən məktəbin, həmçinin Qazaxıstan tərəfindən yaradıcılıq mərkəzinin inşa olunması da türkdilli xalqların arasında olan qardaşlığın göstəricisidir (Türk dünyası birliyinə Azərbaycanın töhfəsi).

Nəticə

Azərbaycan həmişə türk dünyasının sıx birləşməsinə öz töhfəsini verib və bundan sonra da türk dünyasının birliyi amallarına sadiq qalacaq. Ölkəmizin türk dövlətlərinin birgəliyində, əməkdaşlığında özünəməxsus və aparıcı rolu var. Prezident İlham Əliyevin şəxsi səyləri nəticəsində bu gün türk birliyi ən yüksək əməkdaşlıq zirvəsinə qalxıb, türk dövlətləri dünyada baş verən bütün qlobal siyasi proseslərə, eləcə də təbii böhranlara qarşı birgə mübarizə aparırlar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Diasporla İş Üzrə Dövlət Komitəsi. (2008). *“Dünya Azərbaycanlılarının II Qurultayından keçən dövr ərzində diaspor quruculuğu sahəsində görülmüş işlərlə bağı məlumat”.*
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi. (2011). Azərbaycan-Türkiyə Əlaqələri Son 20 ildə: Uğurlar və imkanlar (Məqalələr toplusu).
3. Axundova, J. (2016). *Müxtəlif ölkələrdə diaspor və ictimai-mədəni diplomatiya*. Elm və təhsil.
4. Cavanşir, Ə. F. (2017). *Türk Dünyasi: 5 kitabda. İkinci kitab: Türk xalqları*. Mütərcim.
5. Cəfərova, R. (2019). *Mərkəzi Asiya respublikalarında Azərbaycan diasporunun təşəkkülü və fəaliyyəti tarixi*. “Turxan” NPB.
6. *Ekspress*. (2018, 1 avqust). № 137, 10.
7. Əliyev, Z. (2009). *Türkdilli xalqların diasporları*. Adiloğlu.
8. Həbiboğlu, V. (2001). *Heydər Əliyev və Azərbaycan diasporu*. Qartal.
9. *Hürriyyət*. (2019, 13-14 iyun). № 104, 12.
10. Xarici ölkələrdə yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsi. (2006). *Azərbaycan Diasporu: böyük yolun başlanğıcı*. Çaşıoğlu.
11. Xarici ölkələrdə yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsi. (2007). *Azərbaycan-Türkiyə: bir millət, iki dövlət vahid diaspor*. Çaşıoğlu.
12. *Türk dünyası birliyinə Azərbaycanın töhfəsi*. https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/turk-dunyasi-birliyine-azerbaycanin-tohfesi-1679004579
13. *"Türk Dövlətləri Təşkilatı ilə 5 Dövlət 1 Diaspor” sessiyası keçirilib.* (2023, 15 sentyabr). https://apa.az/maliyye/turk-dovletleri-teskilati-ile-5-dovlet-1-diaspor-sessiyasi-kecirilib-foto-785905
14. *Türk Dövlətləri Təşkilatının II Diaspor Forumu baş tutub*. (2022). https://diaspor.gov.az/xeberler2020/x4091.php

Daxil oldu: 09.09.2024
Baxışa göndərildi: 25.09.2024
Təsdiq edildi: 18.10.2024
Çap olundu: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/41/70-73

Aysel Əsədova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
ayselesedova111@gmail.com

Dilin biologiyası haqqında nəzəriyyələr

Xülasə

Bu tədqiqat, dilin biologiyası haqqında əsas nəzəriyyələri və onların insan beynində dilin formalaşması və inkişafı ilə əlaqəsini müzakirə edir. Dilin biologiyası, dilin insan beynində necə formalaşdığı və işlədildiyi ilə bağlı fundamental suallara cavab axtaran bir elmi sahədir. Bu mövzu, dilin yalnız sosial və mədəni bir fenomen olmadığını, eyni zamanda bioloji bir proses olduğunu ortaya qoyur. Dilin biologiyası, dil qabiliyyətinin genetik və nevroloji əsaslarını araşdıraraq, insanın kommunikasiya sisteminin necə inkişaf etdiyini başa düşməyə imkan tanıyır. Son illərdə aparılan tədqiqatlar, dilin beyindəki struktur və funksiyalarını daha dərindən anlamağa kömək etmişdir. Noam Çomski tərəfindən irəli sürülən universal qrammatika nəzəriyyəsi, dilin bioloji olaraq beynin bir hissəsi olduğunu irəlilədərək, bu sahədəki araşdırmalara yeni bir perspektiv gətirmişdir.

Açar sözlər: *dilin biologiyası, beyin və dil, dilin inkişafı, universal qrammatka nəzəriyyəsi, genetik və nevroloji əsalar*

Aysel Asadova
Nakhchivan State University
ayselesedova111@gmail.com

Theories About the Biology of Language

Abstract

This research discusses the main theories of language biology and their connection to how language is formed and developed in the human brain. Language biology is a scientific field that seeks answers to fundamental questions about how language is shaped and used within the human brain. This topic reveals that language is not only a social and cultural phenomenon but also a biological process. By examining the genetic and neurological foundations of language ability, language biology allows for an understanding of how human communication systems develop. Recent studies have helped deepen our understanding of the brain's structures and functions related to language. The theory of universal grammar, advanced by Noam Chomsky, introduces a new perspective to this field, suggesting that language is biologically embedded within the brain.

Keywords: *language biology, brain and language, language development, universal grammar theory, genetic and neurological foundations*

Giriş

Dilin biologiyası, dilin insan beynində necə formalaşdığı və işlədildiyi ilə bağlı fundamental suallara cavab axtaran elmi bir sahədir. Bu mövzu, dilin təkcə sosial və mədəni bir fenomen olmadığını, eyni zamanda bioloji bir proses olduğunu ortaya qoyur. Dilin biologiyası, dil qabiliyyətinin genetik və nevroloji əsaslarını araşdıraraq, insanın kommunikasiya sisteminin necə inkişaf etdiyini başa düşməyə imkan tanıyır. Bu sahə, dilin təkamül tarixi, insan beyni ilə dil arasındakı qarşılıqlı əlaqə və genetik amillərin dilin formalaşmasındakı rolu haqqında geniş müzakirələr doğurur.

Tədqiqat

Son illərdə, dilin biologiyası sahəsində aparılan tədqiqatlar, dilin beyindəki struktur və funksiyalarını daha dərindən anlamağa imkan tanımışdır. Noam Çomski tərəfindən irəli sürülən universal qrammatika nəzəriyyəsi, dilin bioloji olaraq beynin bir hissəsi olduğunu iddia edərək, bu

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

sahədəki araşdırmalara yeni bir perspektiv gətirmişdir. Eyni zamanda sosial-interaktionist nəzəriyyəsi, dilin öyrənilməsində sosial mühitin rolunu vurğulayır və bu sahədəki tədqiqatların genişlənməsinə səbəb olur. Bu tədqiqat işində dilin biologiyası haqqında əsas nəzəriyyələr müzakirə ediləcək, onların fərqli aspektləri və bir-biri ilə əlaqələri təhlil olunacaq. Dilin bioloji mexanizmlərinin öyrənilməsi, təkcə dilçilik sahəsində deyil, həm də psixologiya, nevrologiya və genetik tədqiqatlar sahələrində yeni imkanlar açır. Nəticədə, bu tədqiqatlar, dilin daha dərindən anlaşılmasına və insan kommunikasiya qabiliyyətinin inkişafına yönəldilmişdir.

Universal qrammatika nəzəriyyəsi

Universal qrammatika nəzəriyyəsi, müasir dilçilikdə Noam Çomski tərəfindən irəli sürülmüş bir konsepsiya olaraq, insan dilinin bioloji və kognitiv əsaslarını anlamağa yönəlmiş fundamental bir yanaşmadır. Bu nəzəriyyə, insanlara xas olan dil qabiliyyətinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Çomski, dilin yalnız bir sosial fenomen deyil, eyni zamanda insanların beynində yerləşən bir sistem olduğunu vurğulayır. Universal qrammatikanın əsas iddiası, bütün dillərin arxasında ortaq olan strukturların və qanunların mövcudluğudur (Chomsky, 1965).

Universal qrammatikanın mərkəzi düşüncəsi, insan beyninin dil qabiliyyətinin genetik olaraq kodlaşdırılmış olmasıdır. Bu o deməkdir ki, insan beynində dil öyrənmək və istifadə etmək üçün müəyyən bir mexanizm mövcuddur. Uşaqlar, doğuşdan sahib olduqları bu bioloji dil qabiliyyəti sayəsində ətraf mühitdən eşitdikləri dili analiz edərək, dilin qrammatik strukturlarını və qaydalarını öyrənirlər. Bu proses, universal qrammatikanın mövcudluğunu və insanların dil öyrənmə mexanizminin təbii bir qabiliyyət olduğunu təsdiq edir. Uşaqların dili öyrənmə sürəti, onların təbiətindəki bu bioloji proqramın nəticəsidir (Dehaene, 2009).

Universal qrammatika, dilin yalnız struktural aspektlərini deyil, həm də dilin sosial və mədəni kontekstlərini də nəzərə alır. Bu nəzəriyyə, dilin müasir tədqiqatları çərçivəsində dil pozğunluqları və afaziya kimi vəziyyətlərin başa düşülməsində də mühüm rol oynayır. Bu pozğunluqlar, insanların dil qabiliyyətini pozan xəstəliklərdir və universal qrammatikanın tələbləri ilə ziddiyyət təşkil edə bilər. Belə hallarda, dilin bioloji mexanizmlərinin pozulması, dilin normal fəaliyyətinin başa düşülməsində dəyərli məlumatlar təqdim edir. Nəzəriyyənin bir digər əhəmiyyətli tədqiqat sahəsi, müxtəlif dillərin struktural bənzərliklərini və fərqliliklərini araşdırmaqdır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar, dil ailələri arasındakı ortaq elementlərin və qrammatik strukturların müəyyən edilməsinə yönəlmişdir. Bu, dilin universal aspektlərinin və spesifik regional xüsusiyyətlərin başa düşülməsinə kömək edir.

Universal qrammatika nəzəriyyəsinin tətbiqi aspektləri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu nəzəriyyə, dilin tədrisi və öyrənilməsi ilə bağlı yeni yanaşmaların inkişafına səbəb olmuşdur. Müxtəlif dillərin öyrənilməsində universal prinsiplərin tətbiqi, dil öyrənmə metodlarının daha effektiv şəkildə hazırlanmasına imkan tanıyır. Eyni zamanda, universal qrammatika, dilin süni intellekt və robot texnologiyaları sahələrində tətbiqi üçün yeni imkanlar yaradır. İnsan beyninin dil emalı prinsiplərinin öyrənilməsi, daha inkişaf etmiş dil texnologiyalarının yaradılmasına gətirib çıxarır (Hauser, Chomsky, & Fitch, 2002).

Neurobiologiya nəzəriyyəsi

Neurobiologiya nəzəriyyəsi, dilin insan beynində necə formalaşdığını, işlədiyini və insanın dil qabiliyyətini necə inkişaf etdirdiyini araşdıran bir yanaşmadır. Bu nəzəriyyə, dilin biologiya və nevrologiya sahələri ilə sıx bağlı olduğunu vurğulayır, dilin təkcə sosial və mədəni fenomen olmadığını, eyni zamanda beynin strukturlarının və funksiyalarının dilin inkişafında və istifadəsində əhəmiyyətli rol oynadığını göstərir. Neurobiologiya, dilin neurofizioloji əsaslarını, dilin beyindəki emal mexanizmlərini və dil pozğunluqlarının bioloji köklərini öyrənmək məqsədini güdür.

Neurobiologiya nəzəriyyəsi, dilin beyindəki spesifik strukturlar vasitəsilə emal edildiyini irəliləyir. Araşdırmalar, beynin sol yarımkürəsinin dilin emalında mərkəzi rol oynadığını göstərir. Broca və Wernicke bölgələri, dilin istehsalı və anlaşılırlığı ilə bağlı olan iki əsas bölgədir. Broca bölgəsi, dilin nitq formasının yaradılmasında, Wernicke bölgəsi isə dilin anlamında mühimdir. Bu bölgələrin funksiyaları, beynin dil qabiliyyətinin inkişafında və istifadəsində necə çalışdığını başa düşməyə kömək edir. Neurobiologiya nəzəriyyəsinin tədqiqatları, müxtəlif metodlar və texnologiyalar vasitəsilə aparılır. Beyin görüntüləmə metodları, məsələn, funksional maqnit rezonans

görüntüləmə (fMRI) və elektroensefalogram (EEG), dilin beyindəki emal proseslərini real vaxtda izləməyə imkan tanıyır. Bu metodlar, dil öyrənmə və istifadə zamanı beynin hansı bölgələrinin aktivləşdiyini və bu proseslərin necə baş verdiyini anlamağa kömək edir. Bu yanaşma, dilin neurobioloji əsaslarını daha dərindən öyrənməyə imkan yaradır (Friederici, 2009, pp. 303-312).

Neurobiologiya nəzəriyyəsi, dil pozğunluqlarının, məsələn, afaziya, disleksiya və digər dil xəstəliklərinin bioloji əsaslarını araşdırır. Bu pozğunluqlar, beynin spesifik bölgələrindəki zədələnmə və ya inkişaf pozğunluqları nəticəsində meydana gələ bilər. Neurobioloji tədqiqatlar, bu xəstəliklərin diaqnozu və müalicəsi üçün yeni yanaşmaların inkişafına səbəb olur. Eyni zamanda, bu sahədəki tədqiqatlar, dilin beyin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan genetik faktorları və nevroplastikliyi də öyrənir. Neurobiologiya nəzəriyyəsinin tapıntıları, dil tədrisi və öyrənilməsində yeni yanaşmaların yaranmasına imkan tanıyır. Məsələn, dilin öyrənilməsi prosesinin daha effektiv şəkildə təşkil edilməsi üçün beynin necə işlədiyini nəzərə alan metodlar inkişaf etdirilir. Neurobiologiyanın bilikləri, dil öyrənənlərin daha yaxşı nəticələr əldə etmələrinə kömək edən strategiyaların tətbiqini asanlaşdırır. Bununla yanaşı, süni intellekt sahəsindəki tədqiqatlar, insan beyninin dil emalı prinsiplərinin təqlid olunmasına yönəlib (Pinker, 1994).

Təkamül nəzəriyyəsi

Təkamül nəzəriyyəsi, dilin inkişafının və dil qabiliyyətinin insanların təkamül prosesində necə formalaşdığını araşdıran bir yanaşmadır. Bu nəzəriyyə, insanların dil qabiliyyətinin biologiyası, psixologiyası və sosial konteksti ilə birgə təkamül edərək inkişaf etdiyini iddia edir. Təkamül nəzəriyyəsi, dilin yalnız müasir insanlar arasında yayılmadığını, həmçinin insanın əcdadları arasında da var olduğunu və onların kommunikasiya sistemlərinin dilin inkişafına təsir etdiyini vurğulayır (Tomasello, 2003).

Təkamül nəzəriyyəsi, dilin insan növünün inkişafında mühüm rol oynadığını göstərir. İnsanların sosial həyatı və mürəkkəb münasibətləri dilin yaranmasına və inkişafına zəmin yaratmışdır. Dil, insanların qruplar halında yaşamalarını asanlaşdıran, əməkdaşlıq etmələrini təmin edən və mədəni bilikləri nəsildən-nəsilə ötürməyə imkan tanıyan bir vasitədir. Tədqiqatlar, insanların dil qabiliyyətinin digər primatlarla müqayisədə daha inkişaf etmiş olduğunu və bunun insanın təkamül prosesinin bir hissəsi olduğunu sübut edir.

Təkamül nəzəriyyəsinin bir aspekti, dilin inkişafının insanın sosial tələbləri ilə sıx bağlı olduğunu göstərir. İctimai mühitdəki dəyişikliklər, insanların kommunikasiya ehtiyaclarını artırmışdır. Mürəkkəb sosial strukturlar, insanların bir-biri ilə daha effektiv ünsiyyət qurmağı tələb edir. Bu, dilin daha mürəkkəb formasının meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Dilin inkişafı, insanların sosial münasibətlərini təşkil etmək, təcrübələri bölüşmək və mədəniyyətləri qorumaq üçün vacib olmuşdur (Vygotsky, 1986).

Təkamül nəzəriyyəsi, dil qabiliyyətinin genetik və nevroloji aspektlərini də özündə əks etdirir. Tədqiqatlar, müəyyən genlərin dil qabiliyyətinin inkişafında və nevroloji strukturların dil emalında mühüm rol oynadığını göstərir. İnsan beyninin təkamülü, dilin inkişafını mümkün edən dəyişiklikləri əhatə edir. Beynin spesifik bölgələrinin dilin emalı üçün adaptasiya edilməsi, dil qabiliyyətinin təkamül prosesinin bir hissəsi kimi qəbul edilir.

Təkamül nəzəriyyəsi, dilin mədəniyyət ilə necə bağlı olduğunu da vurğulayır. Mədəniyyət, dilin inkişafında əhəmiyyətli bir amil olmuşdur. Fərqli mədəni mühitlər, müxtəlif dil formalarının yaranmasına və inkişafına yol açmışdır. Dil, mədəniyyətin ötürülməsi və qorunmasında əsas vasitədir. İnsanların mədəni dəyərlərini, inanclarını və ənənələrini ifadə etmələri üçün dilə ehtiyacı vardır. Bu, təkamül prosesinin dilin formalaşmasında mədəniyyətin rolunu necə əks etdirdiyini göstərir (Lieberman, 2000).

Nəticə

Dilin biologiyasının öyrənilməsi, təkcə akademik mühitlər üçün deyil, həm də cəmiyyətin dil bacarıqlarının inkişafı və kommunikasiya texnologiyalarının irəliləməsi üçün fundamental bir əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahə, insanın kommunikasiya qabiliyyətinin təkamülü, dilin öyrənilməsi və istifadəsi ilə bağlı fundamental suallara cavab verir. Dil biologiyasının tədqiqi, dilin insan beynində necə formalaşdığını və emal edildiyini anlamağa kömək edir. Eyni zamanda bu sahə, dil

pozğunluqlarının araşdırılması, müalicəsi və dil öyrənmə metodlarının inkişafı üçün də əhəmiyyətlidir. Müasir dövrdə, dilin biologiyasının öyrənilməsi, süni intellekt texnologiyalarının inkişafında mühüm rol oynayır. İnsan dilinin emalı mexanizmləri, bu texnologiyaların yaradılmasında təməl prinsipləri təqdim edir. Məsələn, təbii dil emalı sistemləri, dilin insan beynindəki emal prinsiplərini simulyasiya edərək, daha dəqiq və təsirli nəticələr əldə etməyə imkan tanıyır. Bununla yanaşı, dil biologiyası, müxtəlif sahələrdə, o cümlədən psixologiya, nevrologiya və süni intellektin inkişafında da əhəmiyyətli təsir göstərir. Dil biologiyasının öyrənilməsi, həmçinin beynəlxalq tədqiqat layihələrini stimullaşdırır. Bu layihələr, müxtəlif mədəniyyətlərdən olan tədqiqatçıların birgə əməkdaşlığına əsaslanaraq, dilin müxtəlif aspektlərini daha geniş bir kontekstdə araşdırmağa imkan yaradır. Nəticədə, dilin biologiyası, beynəlxalq səviyyədə elmi əməkdaşlıq və mübadilə üçün də bir platforma təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Chomsky, N. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. MIT Press.
2. Dehaene, S. (2009). *Reading in the Brain: The New Science of How We Read*. Viking.
3. Friederici, A. D. (2009). Pathways to language: Fiber tracts in the human brain. *Nature Reviews Neuroscience*, 10(4), 303-312.
4. Hauser, M. D., Chomsky, N., & Fitch, W. T. (2002). The faculty of language: What is it, who has it, and how did it evolve? *Science*, 298(5598), 1569-1579.
5. Lieberman, P. (2000). *Human Language and Our Reptilian Brain: The Subcortical Bases of Speech, Syntax, and Thought*. Harvard University Press.
6. Pinker, S. (1994). *The Language Instinct: How the Mind Creates Language*. William Morrow.
7. Tomasello, M. (2003). *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition*. Harvard University Press.
8. Vygotsky, L. S. (1986). *Thought and Language*. MIT Press.

Daxil oldu: 04.09.2024
Baxışa göndərildi: 09.10.2024
Təsdiq edildi: 20.11.2024
Çap olundu: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/41/74-77

İsmayıl Zeynalov
Naxçıvan Dövlət Universiteti
ismayil.zeynalov@gmail.com
https://orcid.org/0009-0005-0368-0835

Zəmanəmizin qlobal problemləri: bəşəriyyəti daha çox narahat edən məsələlərdən biri olan ekoloji problem

Xülasə

Müasir dövrün qlobal problemləri sırasında ekoloji problem mühüm yer tutur. Bu problemlərin əsas mahiyyəti insan taleyinin qorunmasıdır. Ekoloji problem ətraf mühitin, havanın, suyun, torpağın çirklənməsi, zərərli istehsal tullantılarının hidrosferə – okeanlara, dənizlərə, çaylara və göllərə axıdılması, planetin yaşıl örtüyünün tədricən azalması deməkdir. Ona görə də ekoloji problemin həlli XXI əsrin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biridir.

Məqalədə ekoloji problemin həlli istiqamətində Azərbaycanda və Naxçıvan Muxtar Respublikasında həyata keçirilən tədbirlər məhz bu baxımdan öz əksini tapıb.

Açar sözlər: *ekologiya, problem, xalq, uğurlu həyat, Azərbaycan, Naxçıvan*

Ismayil Zeynalov
Nakhchivan State University
ismayil.zeynalov@gmail.com
https://orcid.org/0009-0005-0368-0835

Global Problems of Our Time: Environmental Problem Which is one of Humanity's Most Concerned Issues

Abstract

Among the global problems of the modern era, the ecological problem occupies an important place. The main essence of these problems is the protection of human destiny. Ecological problem means the pollution of the environment, air, water, soil, discharge of harmful production waste into the hydrosphere, oceans, seas, rivers and lakes, and the gradual reduction of the green cover of the planet. Therefore, solving the environmental problem is one of the most important and important issues facing the XXI century.

It is from this point of view that the measures taken in Azerbaijan and its Nakhchivan Autonomous Republic in the direction of solving the environmental problem are reflected in the article.

Keywords: *ecology, problem, people, successful life, Azerbaijan, Nakhchivan*

Giriş

Müasir dövrün qlobal problemləri arasında ekoloji problem mühüm yer tutur. Bu problemlərin əsas məğzi insan taleyinin mühafizə edilməsindən ibarətdir. Ekoloji problem dedikdə, ətraf mühitin, havanın, suyun, torpağın çirkləndirilməsini, zərərli istehsal tullantılarının hidrosferə – okeanlara, dənizlərə, çaylara, göllərə axıdılması və planetin yaşıl örtüyünün getdikcə azalması başa düşülür. Ona görə də ekoloji problemin həll olunması XXI əsrdə qarşıda duran ən vacib və mühüm məsələlərdən biridir. Məhz bu baxımdan, məqalədə ekoloji problemin həlli istiqamətində Azərbaycanda, eləcə də Naxçıvan Muxtar Respublikasında görülən tədbirlər öz əksini tapır.

Tədqiqat

Qeyd etmək lazımdır ki, həmişə olduğu kimi, hazırkı dövrdə də bəşəriyyəti daha çox narahat edən məsələlərdən biri ekoloji problemdir. İndi ekoloji təhlükə o qədər böyük və genişdir ki, onu tam əsasla nüvə müharibəsi təhlükəsi ilə eyni sıraya qoymaq olar. “Ekologiya” termini daha geniş

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

mәna daşıyır, lakin insan cәmiyyәti ilә tәbiәt arasındakı qarşılıqlı tәsir öyrәnildikdә ekoloji yanaşmaya böyük üstünlük verilir (Uşaq kitabxanalarında ekoloji tәrbiyә ilә bağlı biliklәrin gәnc kitabxanaçılara, oxuculara çatdırılması mәqsәdilә mәrkәzi kitabxanaların uşaq şöbәlәri, MKS-in şәhәr, qәsәbә, kәnd kitabxana filialları üçün hazırlanmış metodik vәsait, 2018, s. 15). Ekoloji problem dedikdә, әtraf mühitin, havanın, suyun, torpağın çirklәndirilmәsini, insanların tәbiәtә qarşı insafsızlığını vә qәddarlığını, onun qanunauyğunluqlarına tәcavüz edәnlәri, onları pozmağa çalışanları vә s. başa düşürük.

Ekologiyada baş verәn әn ciddi dәyişikliklәrdәn biri müxtәlif istehsal tullantılarının hidrosferә – okeanlara, dәnizlәrә, çaylara, göllәrә, yeraltı sulara axıdılmasıdır. "Mәlumat üçün bildirәk ki, planetimizdә olan suyun hәcmi 1.4-1.6 milyard kubkilometrә bәrabәrdir. Onun 94 %-i dünya okeanlarında, müәyyәn hissәsi isә buzlaqlarda vә atmosferdәdir. Birinci növbәdә, lazım olan içmәli su bütün hidrosferin ancaq 2 %-ni tәşkil edir. Bu da sәnaye tullantıları vә digәr zәrәrli maddәlәrlә çirklәndirilir. Bәzi sәnayesi inkişaf etmiş ölkәlәrdә çay sularının 25 %-ә qәdәri çirklәndirilir. Planetimizdә 2 milyard adam içmәli su mәnbәlәrinә malik deyillәr" ("Elm vә Hәyat" jurnalı, 1990, s. 317-318).

Hәmçinin dünyanın bir çox yerlәrindә, xüsusәn Asiya, Afrika vә Latın Amerikasında әhali suyun keyfiyyәtindәn әziyyәt çәkir. Çirkli sudan istifadә üzündәn bu bölgәlәrdә xәstәliklәr çoxalmışdır. Bu mәnada, bütün xәstәliklәrin 5/4 hissәsi bölgәlәrin payına düşür.

Ekoloji cәhәtdәn dünya okeanlarının vәziyyәti dә bu mәnada daha acınacaqlıdır. Onar haqlı olaraq su axıtma çuxuru adlandırılır. Çünki bütün su axıntıları әvvәl axır okeanlarda toplanır. O, planetin ciyәri rolunu oynayır. Buna görә dә onu çirklәndirmәk çox tәhlükәlidir.

"Ekoloji tarazlığın pozulmasına planetimizin yaşıl örtüyünün getdikcә azalması da güclü tәsir göstәrir. Müәyyәn sәbәblәr – quraqlıq, yanğınlar, tufanlar, daşqınlar, enerji çatışmazlığı, meşәlәrә qәddarcasına münasibәt yeni meşәlәr salınmasına diqqәt yetirmәmәk meşәlәrin vә ağacların qırılıb şәhәrlәr salınması vә ya binalar tikilmәsi vә s. meşәlәrin getdikcә mәhv olmasına doğru aparır" ("Elm vә Hәyat" jurnalı, 1990, s. 318).

Elmi-texniki inqilab vә onun nәticәlәri insanların sәhhәtinә, yaşayış tәrzinә vә psixologiyasına tәsir göstәrir. 1986-ci ildә Çernobılda atom elektrik stansiyasının 4-cü enerji blokunda baş verәn qәza buna misal ola bilәr. Qәza nәticәsindә keçmiş SSRİ-nin 17 milyon әhali yaşayan 11 vilayәti zәrәr çәkmişdir. Qәza on minlәrlә insanın ölümünә, yaralanmasına vә әlil olmasına sәbәb olmuşdur. Ekoloji vәziyyәtin pislәşmәsi tәhlükәli xәstәliklәrin meydana gәlmәsinә sәbәb olmuşdur.

Qlobal problemlәr Azәrbaycanda da özünü göstәrir. ETİ şәraitindә yararlı torpaqların sıradan çıxması aşınma nәticәsindә yararsız torpaqların artması Azәrbaycanda da ekoloji tarazlığa ciddi tәsir göstәrmişdir. Son 70 ildә Azәrbaycanda adambaşına düşәn yararlı torpaq sahәsinin hәcmi 2.5 dәfәdәn çox azalmışdır.

Azәrbaycanın әvәzsiz sәrvәti olan Xәzәrin ekoloji vәziyyәti narahatlıq doğurur. Xәzәrin әsl neftçıxarma meydançasına çevrilmәsi buraya Rusiyadan, Ermәnistandan, Gürcüstandan, İrandan çirkab vә zәhәrli tullantıların axıdılması Xәzәrdә ekoloji tarazlığı tamamilә pozmuşdur ("Şәrq qapısı" qәzeti, 2006, s. 28-29).

Vaxtilә Sovet mәrkәzi iradәsi ilә, xüsusәn SSRİ kimya sәnaye naziri ermәni A. Kostandyanın tәşәbbüsü ilә Sumqayıtın kimya şәhәrinә çevrilmәsi Xәzәrin ekologiyasına mәnfi tәsir göstәrmişdir. Sumqayıt Azәrbaycanın ölüm zonasına çevrilmişdir. Azәrbaycanda әtraf mühitin ekologiyasının pislәşmәsinә Rusiyanın Azәrbaycan әrazisindәki Qәbәlә RLS-nin böyük tәsiri vardır. Stansiyanın yerlәşdiyi zonada vә onun әtrafinda meşәlәr, torpaqlar, çәmәnliklәr sıradan çıxmış vә radiasiyanın tәsiri ilә tәhlükәli xәstәliklәr artmış, ölü vә xәstә körpәlәr dünyaya gәlmәyә başlamışdır.

Ermәnistan vә Gürcüstan әrazisindәn axıb gәlәn Araz vә Kür çaylarının gәtirdiyi zәhәrli maddәlәr vә çirkablar Azәrbaycanın ekologiyasını daim korlayır. Azәrbaycanda ekologiyanın pislәşmәsinә Dağlıq Qarabağla әlaqәdar Azәrbaycan-Ermәnistan müharibәsinin dә böyük tәsiri olmuşdur. Ermәnilәr tәrәfindәn Qәrbi Azәrbaycandan qovulanlarla yanaşı, Ermәnistan silahlı qüvvәlәri tәrәfindәn işğal edilmiş әrazilәrdә hәr şey dağıdılmışdır. Odur ki müstәqil şәraitdә hәlә dә davam edәn çәtinliklәrin aradan qaldırılması üçün daima mübarizә aparılmışdır (Mәmmәdov, Mәmmәdov, 2004, s. 357).

Hər bir dövləti öz xalqının, millətinin, nəhayət, bəşəriyyətin taleyi, mövcudluğu maraqlandırırsa, öncə öz ərazisində, vətənində ətraf mühitin qayğısına qalmalıdır. Bunun üçün nəinki həyati əhəmiyyəti olan qanun və qərarlar qəbul edilməli, həm də həmin qanunların yerlərdə icrasının hamılıqla yerinə yetirilməsinə ciddi əməl edilməlidir. Bu mənada, Azərbaycan dövlətinin qurucusu ümummilli lider Heydər Əliyev ekoloji problemin həlli istiqamətində çox işlər görmüşdür. Heydər Əliyevin istər Azərbaycanda 1969-1982-ci illər hakimiyyətinin birinci dövründə, istərsə də hakimiyyətinin 1993-2003-cü illər ikinci dövründə sosial islahatların mühüm tərkib hissəsindən biri olan ekologiya ilə bağlı məsələləri daim diqqət mərkəzində saxlamış, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması istiqamətində iri layihələrin uğurla həyata keçirilməsinə nail olmuşdur. Ulu öndər Heydər Əliyev "mövcud ekoloji problemlərin həll edilməsi üçün dövlətimizin Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi ərafında beynəlxalq təşkilatlarla, o cümlədən BMT-nin İnkişaf, ətraf mühit, qlobal ekoloji təşkilatlarla əlaqələrin genişləndirilməsinə" xüsusi önəm vermişdir ("Şərq qapısı" qəzeti, 2005, s. 2).

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin dövründə olduğu kimi, hazırda da ekoloji problemlə bağlı məsələlər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilir. Ölkəmizdə ekoloji vəziyyətin sağlamlaşdırılması istiqamətində bölgələrdə müvafiq dövlət proqramları çərçivəsində ardıcıl işlər görülür. Bu baxımdan, Naxçıvan Muxtar Respublikasında ekoloji problemlərin həlli istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər və görülən işlər diqqətəlayiqdir. Muxtar respublikada 1995-ci ildən başlayaraq, ekołoji problemlərin həlli istiqamətində ardıcıl olaraq bir çox işlər görülmüşdür. İlk növbədə muxtar respublikada əhalinin ekoloji cəhətdən içməli su ilə təminatının yaxşılaşdırılması üzrə Ali Məclisin sərəncamı əsasında təmiz suya ehtiyacı olan şəhər əhalisini, istərsə də ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrində bir çox işlər həyata keçirilmişdir. "Şəhərin su təminatını Naxçıvan çayında dren üsulu ilə həyata keçirilmiş və əhalinin suya ehtiyacı olan bir çox yaşayış məntəqələrində subartezian quyuları qazılıb xalqın istifadəsinə verilmişdir. Bəzi kəndlər içməli su ilə təmin olunmasında modul tipli sutəmizləyici qurğular quraşdırılmışdır ("Azərbaycan" qəzeti, 2010, s. 2).

Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair 2006-2010-cu illər üçün kompleks tədbirlər planının icrası ilə əlaqədar Heydər Əliyev adına Beynəlxalq Hava limanı ətrafında "Ashabi-Kəhf" yolu istiqamətində, Naxçıvan − Sədərək magistral yolu kənarlarında yaşıllaşdırma işləri aparılmışdır ki, bunlar eklogiyanın sağlamlaşmasında mühüm rol oynamaqdadır. Ali Məclisin "Magistral avtomobil yollarının mühafizə zolaqlarının yaşıllaşdırılması haqqında" Sərəncamının icrası ilə əlaqədar Naxçıvan − Şahbuz, Naxçıvan − Şərur, Naxçıvan − Ordubad magistral yollarının estetik görünüşləri xeyli yaxşılaşmışdır. Bu magistral yollarda 500 mindən artıq ağac əkilmişdir. Muxtar respublikanın rayon və kəndlərində 1995-ci ildən 2009-cu ilə qədər 3 milyondan çox ağac əkilmiş və ətraf mühit yaşıllaşdırılmışdır (Korobkin, Peredelski, 2013, s. 2).

Həmçinin muxtar respublikanın flora və faunasının mühafizəsi üzrə ciddi tədbirlər həyata keçirilir və nəzarət artırılır. 1995-2009-cu illərdə xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri şəbəkəsi genişləndirilmişdir.

Ölkəmizdə ekoloji vəziyyətin tənzimlənməsində mühüm əhəmiyyət daşıyan bu sənəd, eyni zamanda ekoloji təbliğat və ekoloji maarifləndirməni, bu sahədə görüləcək işlərin geniş əhali kütləsinə çatdırılmasını tələb edir (Alışova, Səfərəliyeva, 2009, s. 7).

2009-cu il iyun ayında muxtar respublika ərazisində "Arpaçay Dövlət təbiət yasaqlığı, Şahbuz rayon Batabat yaylağında heyvanat aləminin mühafizasi ilə bağlı Qoruq elan edilməsi respublikada fauna və floranın sağlamlaşmasına ciddi təsir göstərmişdir. 2005-2009-cu illərdə yardımçı təsərrüfat sahəsi üzrə xeyli işlər görülmüşdür. Təbii ət, meyvə, qoz, fındıq, bal tədarük edilmişdir. Respublikada yanğın əleyhinə vaxtaşırı profilaktik tədbirlər aparılır. Bundan başqa, iri həcmli investisiya tələb edən regional əhəmiyyətli layihələr ekspertizasına xüsusi diqqət yetirilmiş, onların respublikanın iqtisadi inkişafında əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, ekoloji və sosial qiymətləndirmələri aparılmış və muxtar respublikada "Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin ətraf mühitin mühafizəsi sahəsindəki çoxşaxəli fəaliyyətində ictimaiyyətin məlumatlandırılması və maarifləndirilməsi işi əsas istiqamətlərdən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir" (Korobkin, Peredelski, 2013, s. 12).

1995-2009-cu illərdə ekoloji maariflənməyə xidmət edən müxtəlif kütləvi tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, ölkədə ekoloji mühitin sağlamlaşdırılması sahəsində misilsiz xidməti olan ümummilli lider Heydər Əliyevin doğum günü münasibətilə 1970-ci ildən etibarən həyata keçirdiyi yaşıllaşdırma, ətraf mühitin mühafizəsi və təbii sərvətlərdən istifadəetmə siyasətinin daha geniş təbliğ olunması, onların qorunub saxlanmasını təmin etmək məqsədilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin tələbələri arasında "Ətraf mühitin indiki və gələcək nəsillər naminə mühafizəsi" adlı məruzə ilə çıxışlar təşkil edilmiş və hər dəfə maraqla qarşılanmışdır. İnsanlar təbiətin zəngin təbii sərvətlərindən bol-bol istifadə edir, ondan çox şey alırlar. Bunun müqabilində isə insanlar təbiətə olduqca az şey bəxş edirlər (Korobkin, Peredelski, 2013, s. 28).

Nəticə

Ekoloji təqvim günlərində (Yer günü, Ətraf mühit günü, Dəniz günü və s.) qəzet və jurnallarda məqalələr dərc olunmuş, televiziya və radio kanallarında çıxışlar edilmiş, respublikanın yaşayış məntəqələrində təmizlik və abadlıq işləri aparılmış, iməcliklər təşkil olunmuşdur. Həmçinin Naxçıvan Dövlət Universitetinin müəllimləri ekoloji mövzularda dəyirmi masa arxasında söhbətlər aparmış və regionlarda əhali arasında "Havanı təmiz saxlayaq", "Kəndlərin zibillənməsi", "Tullantıların zərəri" kimi mövzular ilə çıxış etmişlər. Hər il olduğu kimi, ölkədə ekoloji vəziyyətin sağlamlaşdırılması, təbiətdən davamlı istifadə ideyalarının yayılması və əhalinin məlumatlandırılması məqsədilə müəllimlər 5 iyun "Ümumdünya ətraf mühit günü" ərəfəsində ekoloji mövzuda radio və televiziya verilişlərində tələbələr arasında da məruzə ilə çıxışlar təşkil etmişlər. Beləliklə, muxtar respublikada mütəmadi olaraq əhali arasında ekoloji maarifləndirmə işi aparılmışdır. Son illər ölkəmizdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası ekoloji problemlərin operativ yoluna qoyulmasına, ətraf mühitin mühafizəsi istiqamətində ardıcıl və səmərəli tədbirlərin görülməsinə əlverişli şərait yaratmışdır. Dövlət başçısı, eləcə də Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, UNESCO və ISESCO-nun xoşməramlı səfiri, Milli Məclisin deputatı Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü və dəstəyi ilə reallaşdırılan layihələr Azərbaycanda ekoloji problemlərin həyata keçirilməsini sürətləndirir. Məhz elə buna görə də, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2010-cu ili "Ekologiya ili" elan etmişdir ("Şərq qapısı" qəzeti, 2007, s. 2). 2010-cu ilin "Ekologiya ili" elan edilməsi, ölkə vətəndaşlarının, dövlət qurumlarının, hüquq-mühafizə orqanlarının, kütləvi informasiya vasitələrinin qarşısına mühüm vəzifələr qoymuşdur. Bu işdə Naxçıvan rəhbərliyi ətrafında sıx birləşən zəhmətkeşlərin də üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

Ədəbiyyat

1. "*Azərbaycan" qəzeti*. (2010, 1 yanvar).
2. *"Elm və Həyat" jurnalı*. (1990). 3, 28-29.
3. Korobkin, V. İ., Peredelski, L. V. (2013). *Ekologiya* (dərslik) (rus dilindən tərcümə). "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı.
4. Məmmadov, İ., Məmmədov, Ç. (2004). *Siyasi tarix*.
5. *"Şərq qapısı" qəzeti*. (2006, 23 dekabr).
6. *"Şərq qapısı" qəzeti.* (2007, 17 yanvar).
7. Tahirov, K. (ixtisas red.), Alışova, N. (tərt.), Səfərəliyeva, G. (red.). *Ekologiya və kitabxanaların qarşısında duran vəzifələr.* (2009). M. F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası.
8. *Uşaq kitabxanalarında ekoloji tərbiyə ilə bağlı biliklərin gənc kitabxanaçılara, oxuculara çatdırılması məqsədilə mərkəzi kitabxanaların uşaq şöbələri*. MKS-in şəhər, qəsəbə, kənd kitabxana filialları üçün hazırlanmış metodik vəsait. (2018).

Daxil oldu: 27.08.2024
Baxışa göndərildi: 12.09.2024
Təsdiq edildi: 04.10.2024
Çap olundu: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/41/78-83

Günel Mustafayeva
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Ədliyyə Akademiyası
mustafayevagunel90@gmail.com

Ətraf mühit hüququ: dayanıqlı inkişafın hüquqi çərçivəsi

Xülasə

"Ətraf mühit hüququ: dayanıqlı inkişafın hüquqi çərçivəsi" məqaləsində ətraf mühit hüququnun əhəmiyyətini və insan fəaliyyətinin ekosistemlərə təsirini tənzimləyən hüquqi çərçivəni müzakirə edilir. Ətraf mühit hüququ, ekosistemlərin mühafizəsi və insanın təbiətlə qarşılıqlı əlaqələrinin tənzimlənməsi məqsədini güdür. Bu sahənin inkişafı, qlobal miqyasda 1972-ci ildə Stokholm Konfransında təsdiqlənmiş prinsiplərlə başlayır. Məqalədə çirklənmə, təbii resursların idarə edilməsi, biomüxtəlifliyin qorunması və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə kimi əsas sahələr araşdırılır. Eyni zamanda beynəlxalq konvensiyalar, o cümlədən Ramsar və UNESCO Dünya İrsi Konvensiyaları, ətraf mühitin mühafizəsi üçün əsas hüquqi bazanı formalaşdırır.

Məqalə həmçinin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və Ətraf Mühitin Mühafizəsi qanununda ətraf mühit hüquqlarının tanınmasını və mühafizəsinin əhəmiyyətini vurğulayır. Dövlətin ekoloji tarazlığın qorunması, resursların səmərəli istifadəsi və vətəndaşların hüquqlarının təmin olunması məqsədilə həyata keçirdiyi tədbirlər də izah edilir.

Açar sözlər: *ətraf mühit hüququ, ekosistemlərin mühafizəsi, təbii resurslar, Stokholm Bəyannaməsi, dayanıqlı inkişaf*

Gunel Mustafayeva
The Academy of Justice of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan
mustafayevagunel90@gmail.com

Environmental Law: The Legal Framework for Sustainable Development

Abstract

In the article "Environmental Law: The Legal Framework for Sustainable Development," the importance of environmental law and the legal framework regulating the impact of human activities on ecosystems is discussed. Environmental law aims to protect ecosystems and regulate the interactions between humans and nature. The development of this field began with the principles established at the Stockholm Conference in 1972 on a global scale. The article examines key areas such as pollution, natural resource management, biodiversity conservation, and combating climate change. Additionally, international conventions, including the Ramsar Convention and the UNESCO World Heritage Convention, form the legal basis for environmental protection.

The article also highlights the recognition of environmental rights in the Constitution of the Republic of Azerbaijan and the importance of their protection under the Law on Environmental Protection. It explains the measures taken by the state to ensure ecological balance, efficient use of resources, and the protection of citizens' rights.

Keywords: *environmental law, ecosystem protection, natural resources, Stockholm Declaration, sustainable development*

Giriş

Ətraf mühit hüququ, insan fəaliyyətinin ekosistemlərə təsirini tənzimləyən və mühafizə etməyə yönəlmiş kompleks bir hüquq sahəsidir. Ətraf mühit hüququ yalnız ekosistemlərin qorunmasına deyil, həm də insanın onlarla qarşılıqlı əlaqələrinin tənzimlənməsinə yönəlib, inkişaf ehtiyacını ətraf mühitin qorunması zərurəti ilə tarazlayır (Birnie, Boyle, Redgwell, 2009, p. 56). Hüquqi kontekstdə ətraf mühit, hava, su, torpaq və canlı orqanizmləri əhatə edən fiziki, kimyəvi və bioloji sistemlərin

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

cəmini ifadə edir. Bununla yanaşı, insan fəaliyyətləri nəticəsində yaranan mədəni və süni mühit də ətraf mühit anlayışının bir hissəsidir. Bu sahənin tənzimləmələri, insanın ekosistemlə olan qarşılıqlı əlaqələrini hüquqi normativlər əsasında müəyyən edir. Ətraf mühit hüququ, resursların dayanıqlı istifadəsini, çirklənmənin azaldılmasını və biomüxtəlifliyin qorunmasını əhatə edən qanunları özündə birləşdirir. Qlobal miqyasda, 1972-ci ildə Stokholmda keçirilmiş Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Ətraf Mühiti üzrə Konfransı, beynəlxalq ətraf mühit hüququnun əsasını qoymuş və ətraf mühitin qorunması üçün mühüm prinsipləri müəyyən etmişdir. Bu məqalədə ətraf mühit hüququnun məqsədləri, əsas tənzimləmə mexanizmləri və beynəlxalq hüquq çərçivəsindəki rolu daha ətraflı araşdırılacaq, eləcə də cəmiyyətin ekosistemlərə qarşı məsuliyyətini artırmağa yönəlmiş hüquqi normalar müzakirə olunacaq.

Tədqiqat

Ətraf mühit hüququ insan fəaliyyətinin ətraf mühitə mənfi təsirlərini tənzimləyən və onu qorumağa yönələn mürəkkəb və çoxşaxəli hüquq sahəsidir. Ətraf mühit termini geniş mənaya malikdir və onun həm hüquqi, həm də elmi və sosial-iqtisadi kontekstlərdə tətbiqi müxtəlifdir. Hüquqi baxımdan ətraf mühit bizi əhatə edən fiziki, kimyəvi və bioloji sistemlərdən ibarətdir — hava, su, torpaq və canlı orqanizmlər, o cümlədən insanlar. Bundan əlavə, ətraf mühit dedikdə, insan fəaliyyətləri nəticəsində formalaşan mədəni və süni mühit də nəzərdə tutulur. Beləliklə, ətraf mühit hüququ yalnız təbii elementlərə deyil, həm də cəmiyyətin təbiətlə qarşılıqlı əlaqələrinə dair məsələləri tənzimləyir.

Ətraf mühit sözünün mənşəyi fransız dilindəki “environner” sözündən götürülmüşdür və "əhatə etmək" mənasını verir. Bu, insan və ya ekosistemlərin əhatəsində olan şərait və ya şərtləri ifadə edir. Bu anlayış müasir ətraf mühit hüququnun əsasını təşkil edir və insanlar ilə onların ətrafındakı mühit arasındakı münasibətləri tənzimləmək məqsədi daşıyır, resursların dayanıqlı istifadəsini və qorunmasını təmin etməyə yönəlmişdir. Ətraf mühit hüququ qeyri-müəyyənliklə doludur. Siz müəyyən bir vaxtda və məkanda bəzi insanları digərlərinin xeyrinə tənzimləyirsiniz, lakin həmin insanlara belə, qarşısını almağa çalışdığınız hadisənin mütləq baş verəcəyini əminliklə söyləyə bilmirsiniz (Richard Lazarus, 2004, p. 18).

Hüquqi kontekstlərdə ətraf mühitin tərifləri elmi yanaşmalarla üst-üstə düşür və burada ətraf mühit "fiziki, kimyəvi və bioloji faktorların kompleksi" olaraq təyin edilir və ekosistemlərin davamlılığı bu faktorlarla müəyyən edilir. Ətraf mühit hüququ bu təbii resursların istifadəsi, qorunması və bərpasını tənzimləmək üçün öhdəliklər, məhdudiyyətlər və hüquqlar çərçivəsini müəyyən edir.

Əsas ətraf mühit hüququ sahələrinə aşağıdakılar daxildir:

1. Çirklənməyə qarşı qanunlar − bu qanunlar havaya, suya və torpağa tullantıların atılmasını tənzimləyir ki, bu da insan sağlamlığına və ekosistemlərə zərər verilməməsini nəzərdə tutur.
2. Təbii resursların idarə edilməsi − torpaq, meşə, mineral və dəniz resurslarının dayanıqlı istifadəsi ilə bağlıdır.
3. Biomüxtəlifliyin qorunması − nəsli kəsilməkdə olan növlərin və ekosistemlərin mühafizəsinə yönəlmişdir.
4. İqlim dəyişikliyinə qarşı tənzimləmələr − istixana qazı emissiyalarının azaldılmasına və dəyişən ekoloji şərtlərə uyğunlaşmağa yönəlmiş tədbirlərdir.

Əsasən, ətraf mühit hüququ insan inkişafı ilə təbiət arasında tarazlığı təmin etmək məqsədilə hüquqi müdafiə vasitəsi kimi çıxış edir, ətraf mühitin tənəzzülünün qarşısını almaqla bərabər təbii resursların məsuliyyətli istifadəsini təmin edir. Bu hüquq sahəsi ekoloji ədalətin təmin edilməsində, ictimai sağlamlığın qorunmasında və gələcək nəsillər üçün ekosistemlərin qorunmasında mühüm rol oynayır. Çünki dayanıqlı inkişaf ekosistemin ümumi bütövlüyünü qorumaq məqsədilə hava, su və digər təbii elementlərin keyfiyyətinə mənfi təsirlərin minimuma endirilməsini tələb edir (Helle Tegner Anker & Birgitte Egelund Olsenl, 2018, p. 10).

1972-ci ildə keçirilən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Ətraf Mühiti üzrə Konfransı “Stokholm Bəyannaməsini” qəbul etdi. Bu bəyannamə insan ətraf mühitinin qorunması və inkişafı üçün fundamental prinsipləri müəyyənləşdirdi. Həmçinin bu bəyannamə beynəlxalq ətraf mühit

idarəçiliyinin təməlini qoyaraq, mövcud və gələcək nəsillər üçün təbii resursların qorunması məqsədilə qlobal fəaliyyətin əlaqələndirilməsinə ehtiyac olduğunu vurğuladı (Philippe Sands & Paolo Galizzi, 2004, p. 3). Bu deklarasiya Stokholmda keçirilən konfransda qəbul edilmiş və qlobal miqyasda ətraf mühitin qorunması üçün əsas prinsipləri müəyyənləşdirir. Deklarasiya ətraf mühitin dəqiq tərifini verməsə də, ətraf mühitin qorunmasının insanların rifahı və dünya üzrə iqtisadi inkişaf üçün vacib olduğunu vurğulayır. Deklarasiyada təbii resursların – hava, su, torpaq, flora və fauna kimi, həmçinin nümayəndə ekosistemlərin – mövcud və gələcək nəsillər üçün qorunmasının vacibliyi qeyd olunur. Bu da ətraf mühit hüququnda əsas prinsiplərdən biri olan nəsillərarası bərabərlik anlayışını formalaşdırır və gələcək nəsillərin təbii resurslara çıxışının təmin olunmasını nəzərdə tutur.

Hüquqi baxımdan ətraf mühit hüququ insan fəaliyyətinin ətraf mühitə təsirini tənzimləyən hüquqi qaydalar, normalar və prosedurlar toplusu kimi geniş şəkildə təyin edilə bilər. Lakin demək olar ki, bütün insan fəaliyyəti və təbii hadisələr ətraf mühitə birbaşa və ya dolayı təsir göstərir. Buna görə də, ətraf mühitin qorunması yalnız bir hüquq sahəsi ilə məhdudlaşmır, müxtəlif hüquqi sahələrdə və siyasətlərdə yer alır.

Nəticə etibarilə, ətraf mühit hüququ tək bir hüquq sahəsi deyil, təbii resursların dayanıqlı idarə edilməsini və gələcək nəsillər üçün qorunmasını təmin etmək məqsədilə müxtəlif hüquqi standartları birləşdirən və daim inkişaf edən bir sahədir (UNESCO World Heritage Convention).

Ətraf mühitin qorunmasının əsasları əslində çox qədimdir, baxmayaraq ki, ətraf mühit hüququ nisbətən yeni bir hüquq sahəsi hesab olunur. Ətraf mühitin qorunmasının köklərini araşdırarkən müxtəlif sahələrə və elmlərə, o cümlədən din, fəlsəfə, etika, elm, iqtisadiyyat və milli və beynəlxalq hüquqa nəzər salmaq lazımdır. Ətraf mühit hüququ bu sahələrin hamısından götürülən prinsiplərə əsaslanır, çünki o, fənlərarası xarakter daşıyır. Tarixən din ətraf mühitin qorunmasında mühüm rol oynamışdır. Demək olar əksər dini fikirlərdə təbii resursların yaradan tərəfindən insana bəxş edildiyini və insanların bu resursları qorumaq və saxlamaq öhdəliyinin olduğunu öyrədir. Eyni zamanda, yerli xalqların mədəniyyətləri də ətraf mühitin qorunmasında güclü təsirə malikdir xalqlar üçün torpaq müqəddəsdir və onların sosial və mədəni kimliklərinin əsas hissəsidir.

Həmçinin ətraf mühitin qorunması ilə bağlı bərabərlik və ədalət kimi etik və fəlsəfi konsepsiyalar da mühüm rol oynayır. Bu konsepsiyalar bir çox ətraf mühit qanunvericilik aktlarına daxil edilib və beynəlxalq və milli səviyyələrdə hüquqi çərçivələrin inkişafında əsas rol oynayır. Elm, xüsusilə biologiya, kimya və fizika, ətraf mühit hüququnun inkişafında mühüm rol oynayıb. Elmi araşdırmalar və kəşflər insan fəaliyyətinin təbii sistemlərə təsirini proqnozlaşdırmağa və idarə etməyə kömək edir. Lakin ətraf mühit hüququ eyni zamanda çevik olmalıdır, çünki elm həmişə qəti nəticələr vermir və ətraf mühit daim dəyişir. Buna görə də, hüquqi çərçivələr bu qeyri-müəyyənlikləri və potensial geri dönməz zərərləri nəzərə alaraq tənzimlənməlidir.

Nəhayət, iqtisadi amillər ətraf mühitin qorunmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi inkişaf, xüsusən ilkin mərhələlərində, əksər hallarda ətraf mühitin pisləşməsi ilə nəticələnir. Ətraf mühitin qorunması tədbirləri baha başa gəldiyindən malların və xidmətlərin qiymətini artırır. Bu isə qlobal ticarətə təsir edir və xüsusilə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında rəqabət üstünlüyünün bölüşdürülməsinə təsir göstərir.

Bu səbəbdən, ətraf mühitin qorunması və iqtisadi inkişaf arasında balans tapmaq əsas məqsədlərdən biridir və bu, ətraf mühit hüququ vasitəsilə tənzimlənir. Qaydalar, beynəlxalq müqavilələr və siyasət təşəbbüsləri kimi hüquqi mexanizmlər bu kompleks məsələləri həll etməyə çalışır. Nəticə olaraq, ətraf mühitin qorunması yalnız bir sahə ilə məhdudlaşmır, o, çoxşaxəli bir məsələdir və bu sahədə hüquqi normaların inkişaf etdirilməsi üçün hərtərəfli yanaşma tələb olunur. Hüquq, elm, din, iqtisadiyyat və etika bir-birinə təsir edərək, həm mövcud, həm də gələcək nəsillər üçün ətraf mühitin qorunmasını təmin edir.

Bəs qanun nə üçün ətraf mühitin qorunması üçün lazımdır? Ətraf mühitin pisləşməsinin əsasən insan fəaliyyəti nəticəsində baş verməsi nəzərə alınaraq, bu cür mənfi təsirlərin qarşısını almaq üçün məsuliyyət daşıyan dövlət orqanları məcburi hüquqi normalar yaratmaq üçün hüquqi qaydalar hazırlayır. Ətraf mühit hüququ adlanan bu qanunlar, ətraf mühitə ziyan vuran hərəkətlərin qarşısını almaq üçün icbari xarakter daşıyan normaları və tətbiq mexanizmlərini ehtiva edir. Bu hüquqi

qaydalar təkcə normalar və qaydalar müəyyən etmir, həm də idarəetmə vasitələri, təşviqlər və cəzalar kimi müdaxilə üsulları da təqdim edir.

Ətraf mühit hüququnda məcburi qaydalar əsas element olsa da, məcburi olmayan prinsiplər, məsələn, bəyanatlar və ya planlar da ətraf mühitin qorunmasını artırmaq üçün əlverişli ola bilər. Beləliklə, ətraf mühit hüququ, çirklənmənin və dünya üzrə təbii resursların tükənməsinin qarşısını almaq üçün vacib vasitə kimi çıxış edir. Beynəlxalq hüquq da vacibdir, çünki ətraf mühitlə bağlı bir çox problemlər sərhədləri aşan xarakter daşıyır.

Ətraf mühit hüququnun əsas funksiyası tükənməyən resursların gələcək nəsillər üçün qorunmasını təmin etməkdir. Bununla yanaşı, yenilənə bilən resurslar davamlı şəkildə idarə olunmalı və onların tükənməsinin qarşısı alınmalıdır. Məsələn, meşələrin qırılması kimi hallar həm iqlim dəyişikliyinə, həm də səhralaşmaya səbəb ola bilər. Müxtəlif heyvan növlərinin sağ qalması üçün vacib olan yaşayış yerləri qorunmalıdır ki, qida zənciri pozulmasın. Eyni zamanda təbii sərvətlərin əsas xüsusiyyətləri gələcək nəsillər üçün qorunmalıdır. Nəticə olaraq, ətraf mühit hüququ insan fəaliyyətini tənzimləyərək təbii resursların və ekosistemlərin qorunmasını təmin edən bir hüquq sahəsidir. O, həm məcburi hüquqi qaydaları, həm də məcburi olmayan prinsipləri əhatə edir və milli və beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərərək, indiki və gələcək nəsillər üçün ətraf mühitin qorunmasını təmin etməyə yönəlmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq ekoloji hüquq 20-ci əsrin ikinci yarısında inkişaf etməyə başladı, lakin bəzi erkən tədbirlər də var idi. 1902-ci il Paris Konvensiyası kənd təsərrüfatı üçün vacib olan quşları qorumağa yönəlmiş ən erkən beynəlxalq razılaşmalardan biri idi. Daha sonra, 1933-cü il London Konvensiyası bu çərçivəni inkişaf etdirərək, Afrikada fauna və floranın qorunması üçün milli parklar yaratdı. Bu erkən tədbirlər, eləcə də 1954 və 1958-ci illərdə dəniz resursları və neft çirklənməsi ilə bağlı konvensiyalar müasir beynəlxalq ekoloji idarəetmə üçün təməl qoydu (Pierre-Marie Dupuy & Jorge E. Viñuales, 2018, p. 54). 1958-ci il Cenevrə Konfransı dəniz resurslarının qorunmasına dair dörd əsas müqavilə ilə nəticələndi. 1959-cu il Antarktika Müqaviləsi nüvə fəaliyyətini qadağan etdi və təbiəti qorudu. Ekoloji dövr 1960-cı illərin sonunda başladı, dünya resurslarının məhdud olduğu anlaşıldıqda və ictimaiyyətin ətraf mühitin qorunması üçün tələbi artdı. 1972-ci ildə BMT-nin Stokholmda keçirdiyi ilk böyük ekoloji konfrans nəticəsində Stokholm Bəyannaməsi qəbul edildi, bu bəyannamə beynəlxalq ekoloji hüququ formalaşdıran 26 prinsip müəyyən etdi. Konfrans həmçinin BMT-nin Ətraf Mühit Proqramının (UNEP) yaradılmasına səbəb oldu, bu qurum qlobal ekoloji idarəçiliyə nəzarət edir.

Stockholm Konfransından sonra bir sıra əhəmiyyətli ətraf mühit konvensiyaları qəbul edildi. 1971-ci il Ramsar Konvensiyası bataqlıqların qorunmasını hədəfləyir, 1972-ci il UNESCO Dünya İrsi Konvensiyası, həm mədəni, həm də təbii irsi qorumağa yönəlmiş bənzərsiz beynəlxalq bir razılaşmadır. Eyni zamanda, UNCLOS dəniz mühitinin idarə olunması üçün geniş bir çərçivə təqdim edir, dəniz resurslarının və biomüxtəlifliyin qorunması və davamlı istifadəsinə vurğulayır.

Azərbaycan Respublikasının Əsas Qanunu olan Konstistusiyasında ətraf mühitlə bağlı baza normalar müəyyən olunmuşdur. Belə ki, Konstitusyanın 39-cu maddəsində Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ təsbit edilmişdir ("Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası"). Maddə 39, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnu tanıyır, bu da hər bir insanın həyat keyfiyyəti və rifahı üçün vacibdir. Bu hüquq, beynəlxalq hüquq normaları ilə, o cümlədən 1992-ci ildə qəbul edilmiş Rio Bəyannaməsi ilə təsdiq edilmişdir ki, bu da insan hüquqları ilə ətraf mühitin qorunması arasındakı qarşılıqlı əlaqəni vurğulayır. Hər kəsin ətraf mühitin real vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüquq pozuntuları nəticəsində sağlamlığa və əmlaka dəymiş zərərlərə görə kompensasiya almaq hüququ vardır. Bu müddəa, insanları ətraf mühitin vəziyyəti barədə məlumatlandırmağı təşviq edərək, onlara daha məlumatlı qərarlar vermək imkanı yaradır.

Maddənin üçüncü bəndi, heç kəsin qanunla müəyyən edilmiş hədlərdən artıq ətraf mühitə və təbii resurslara təhlükə yarada və ya zərər vura bilməyəcəyini vurğulayır. Bu, insanların və müəssisələrin ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı qanunlara riayət etmələrinin hüquqi öhdəliyini təsdiqləyir. Bu prinsip dayanıqlı inkişaf anlayışına uyğun gəlir, yəni iqtisadi artım ilə ətraf mühitin mühafizəsi arasında bir tarazlıq yaratmağa çalışır. Beləliklə, Maddə 39 ətraf mühitlə bağlı hüquqları və dövlətin öhdəliklərini əhatə edir, eyni zamanda insanların rifahı üçün sağlam mühitin

qorunmasının əhəmiyyətini vurğulayır. Bu hüquqi çərçivə, gələcək nəsillərin sağlam ətraf mühitdə yaşamağına təminat verir.

Ətraf Mühitin Mühafizəsinə dair Azərbaycan Respublikasının qanunu ətraf mühitin mühafizəsinin hüquqi, iqtisadi və sosial əsaslarını müəyyən edir, bu qanunun məqsədi isə ekoloji tarazlığın qorunması, təbii ekosistemlərə təsir edən zərərli fəaliyyətlərin qarşısının alınması, bioloji müxtəlifliyin qorunması və resursların səmərəli istifadəsinin təşkil edilməsidir ("Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında"). Beləliklə, bu yanaşma cəmiyyətin təbiət ilə qarşılıqlı əlaqəsinin tənzimlənməsini təmin etməklə, ətraf mühitin keyfiyyətinin artırılmasına yönəlmişdir. Qanun, dövlətin ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində hüquqlarını geniş şəkildə müəyyən edir; bu, dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və onun həyata keçirilməsi üçün strateji tədbirlərin hazırlanmasını əhatə edir, bu da dövlətin ekoloji problemlərə qarşı mübarizəsinin planlaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Dövlət, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində təsərrüfat və digər fəaliyyətlərin ekoloji tarazlığa olan keyfiyyət normativlərini işləyib hazırlamaq və təsdiq etmə qaydalarını müəyyən etmək hüququna malikdir, beləliklə, ekosistemlərin sağlamlığını qorumaq üçün müvafiq standartların tətbiqini təmin edir. Eyni zamanda dövlət ətraf mühitin mühafizəsinin dövlət fondları haqqında əsasnamələri təsdiq edir; bu fondlar isə ətraf mühitin qorunmasına yönəlmiş resursların toplanmasını və istifadəsini təmin edir.

Dövlət, təbii resursların istifadəyə verilməsi ilə bağlı qərarlar qəbul edərək, onların limitlərini və kvotalarını müəyyən edir; bu isə resursların davamlı istifadəsini və ekosistemlərin qorunmasını təmin etmək məqsədini güdür. Həmçinin təbiətdən istifadə edən hüquqi və fiziki şəxslərə lazımi icazələrin verilməsi üçün təbiətdən istifadə formalarının siyahısını və bu icazələrin verilməsi qaydalarını təsdiq edir. Dövlətin ətraf mühitin mühafizəsi sahəsindəki vəzifələri isə ekoloji tarazlığın qorunması üçün proqramların hazırlanması, dövlət ekoloji ekspertizasının təşkili və ətraf mühitin mühafizəsinə dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsini əhatə edir; bu, dövlətin ekoloji təhlükəsizliyini təmin etməsi üçün vacibdir.

Bununla yanaşı, dövlət, nadir və yox olmaq təhlükəsi ilə üzləşən heyvan və bitki növlərinin kadastrını apararaq "Qırmızı kitab"ı nəşr edir; bu kitab, mühafizə olunması zəruri olan növləri müəyyən edir və onların qorunması üçün tədbirlər görür. Vətəndaşların ətraf mühitin mühafizəsindəki hüquqları da qanunla təmin edilir; hər bir vətəndaş, həyatı və sağlamlığı üçün əlverişli ətraf mühitin olması və onun vəziyyəti ilə bağlı dəqiq məlumat almaq hüququna malikdir. Eyni zamanda ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qanunvericiliyin pozulması nəticəsində sağlamlığa və əmlaka vurulan zərərin əvəzini almaq hüququ tanınır; bu hüquqlar, insanların ətraf mühitin mühafizəsində aktiv iştirakını təmin edir. Azərbaycan Respublikasında ətraf mühitin və təbii ehtiyatların dövlət monitorinqi sistemi yaradılır; bu sistem, ətraf mühitin mühafizəsi və təbiətdən istifadənin idarə olunmasını təmin edir.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan Respublikasının ətraf mühitin mühafizəsi qanunu, ekoloji tarazlığın qorunması, resursların səmərəli istifadəsi və vətəndaşların hüquqlarının təmin olunması məqsədini güdür; bu qanun, həm dövlətin, həm də cəmiyyətin birgə əməkdaşlığı ilə təbiətin qorunmasına yönəlmiş kompleks bir yanaşmanı əks etdirir.

Nəticə

Ətraf mühit hüququ, insan fəaliyyətinin ekosistemlərə olan təsirlərini tənzimləyən və mühafizə edən hüquq sahəsi olaraq, müasir cəmiyyətin qarşılaşdığı ekoloji problemlərin həlli üçün kritik əhəmiyyət kəsb edir. Bu hüquq sahəsi, yalnız ətraf mühitin qorunmasını deyil, həm də nəsillərarası bərabərlik, ekoloji ədalət və insan sağlamlığının müdafiəsini təmin etməyə yönəlmişdir.

Dövlətin ətraf mühitin mühafizəsi sahəsindəki öhdəlikləri, qanunvericilik çərçivəsində müəyyən edilmiş standartlarla dəstəklənir və ekosistemlərin sağlamlığının qorunmasına xidmət edir. Eyni zamanda beynəlxalq hüquq çərçivəsində qəbul olunan konvensiyalar və protokollar, qlobal miqyasda ətraf mühitin qorunmasını təmin etmək üçün əsas prinsipləri müəyyən edir.

Nəticə etibarilə, ətraf mühit hüququ, yalnız qanunvericilikdən ibarət olmayıb, həm də cəmiyyətin ekoloji məsələlərə qarşı məsuliyyətini artırmaq üçün bir vasitə kimi çıxış edir. Bu sahənin inkişafı, insanın təbiətlə olan münasibətini daha da dərinləşdirmək və gələcək nəsillər üçün

sağlam bir mühitin qorunmasını təmin etmək məqsədini güdür. Ətraf mühitin mühafizəsi, bütün bəşəriyyətin rifahı üçün vacibdir və bu yolda atılacaq addımlar, yalnız hüquqi çərçivələrlə deyil, eyni zamanda cəmiyyətin hər bir üzvünün fəal iştirakı ilə mümkün olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*. https://e-qanun.az/framework/897
2. *Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında.* https://e-qanun.az/framework/3852
3. Birnie, P., Boyle, A., & Redgwell, C. (2009). *International Law and the Environment.* 3rd ed. Oxford University Press.
4. Helle Tegner Anker & Birgitte Egelund Olsenl. (2018). *Sustainable Management of Natural Resources.* Intersentia.
5. Philippe Sands & Paolo Galizzi. (2004). *Documents in International Environmental Law.* Cambridge University Press.
6. Pierre-Marie Dupuy & Jorge E. Viñuales. (2018). *International Environmental Law.* Cambridge University Press.
7. Richard Lazarus. (2004). *The Making of Environmental Law.* Harvard University Press.
8. *UNESCO World Heritage Convention*. https://jncc.gov.uk/our-work/unesco-world-heritage-convention/

Daxil oldu: 19.09.2024
Baxışa göndərildi: 07.10.2024
Təsdiq edildi: 16.11.2024
Çap olundu: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/41/84-88

Pərvanə Qasımova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aamrahli@mail.ru
https://orcid.org/0000-01234-5657-8898

Folklor janrlarının mövzusu

Xülasə

Folklorun həyati məzmununu xalqın həyat gerçəklikləri təşkil etməkdədir. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, insan həyatı beşikdən məzara qədər folklorla əlaqəlidir. Bu əlaqə dolayı deyil, birbaşadır. Başqa deyilişlə, folklorun insan həyatındakı situasiyalarla sıx bağlıdır və onun üzvi bir hissəsidir. Beşik başında layla çalınır, məzar başında ağı deyilir; dünyaya gələn də, dünyadan gedən də oxşanır, əzizlənir. Həyatı və ölümü birləşdirən belə ümumilik, xalqın yaradıcılığında xalqın vəhdət fəlsəfəsi kimi seçilir.

Folklor mövzularını həyatdan almışdır. Daha doğrusu, folklor janrlarının mövzu əsası həyat hadisələri üzərində yaranmışdır. Əski mədəniyyətdə sıx-sıx ritual hərəkətlərini müşayiət edən folklor nümunələri tədricən ondan ayrılır, mərasim mənşəyindən qopduqdan sonra mərasim mənasını itirir. Amma yenə də əski təntənəsi ilə olmasa da, başlanğıcda bağlı olduğu həyat ritmlərinin müəyyən bir situasiyası ilə əlaqəsini kəsmədən yaşamağa davam edir. Bir qisim folklor nümunələri də artıq arxiv materialı kimi qorunur və ya muzey eksponatına çevrilərək sərgilənir. Məqalədə folklor qədim mədəniyyət göstəricisi kimi araşdırılaraq təhlilə cəlb edilir.

Açar sözlər: *folklor, mədəniyyət, qədim, xalq, yaradıcılıq, janr, mövzu*

Parvana Gasimova
Azerbaijan State Pedagogical University
aamrahli@mail.ru
https://orcid.org/0000-01234-5657-8898

The Subject of Folklore Genres

Abstract

The vital content of folklore is formed by the realities of people's lives. As mentioned above, human life is related to folklore from the cradle to the grave. This connection is not indirect, but direct. In other words, folklore is closely connected with situations in human life and is an organic part of it. A lullaby is played at the cradle, a lament is said at the grave; both those who come into the world and those who leave the world are caressed and cherished. Such a commonality that unites life and death stands out as the philosophy of unity of the people in the creativity of the people.

Folklore took its themes from life. More precisely, the thematic basis of folklore genres was formed on life events. Folklore examples that accompanied dense ritual actions in the old culture gradually separated from it, and after breaking away from their ceremonial origins, they lost their ceremonial meaning. But still, although not with their old solemnity, they continue to live without severing their connection with a certain situation of the rhythms of life with which they were initially connected. Some folklore examples are now preserved as archive material or are exhibited as museum exhibits. The article examines and analyzes folklore as an indicator of ancient culture.

Keywords: *folklore, culture, ancient, people, creativity, genre, theme*

Giriş

Folklorun ideya mahiyyətini xalqın Tanrıya, təbiətə, cəmiyyətə və insana olan münasibətlərinin məcmusu təşkil etməkdədir. Bu münasibətlərdə ictimai həyat hadisələri insanların zəngin həyat

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

təcrübəsi baxımından təcəssüm etdirilir. Belə zəngin həyat təcrübəsi tarixi hadisələri, ailə münasibətlərini, insanın mənəvi fəaliyyət xüsusiyyətini dərk etməyə, xalqa öz idealları uğrunda çalışmağa və mübarizə aparmağa yardım edir, yüksək əxlaqi keyfiyyətlər tərbiyə edir.

Tədqiqat

Folklor xalq həyatının mühüm məsələlərinin dərk olunmasına, onların doğru qavranılmasına yardım edərək özündə tərəqqipərvər idealları, xalqın mücadiləsini, onların fəlsəfəsini, ictimai, dini və əxlaqi görüşlərini ifadə edir. Beləliklə, folklorda xalqın mənəvi həyatı bütün çalarları ilə əks olunur. Burada daha çox hadisələrin dəyərləndirilməsi və qəhrəmanların davranışı önəm daşımaqdadır. Folklor üçün personajların hərəkətlərinin aydın şəkildə müsbət və mənfi olaraq dəyərləndirlməsi xarakterikdir. Xalq yaradıcılığındakı qəhrəmanlar xalqın qəhrəman ideallarıdır. Mənfisi xalqın nəzərində ən mənfur olan insan, müsbəti isə müsbət qəhrəman idealıdır (Abbaslı, 2004, s. 686-706). Xalq qəhrəmanlıq haqqında bütün xəyal və təsəvvürlərini onun şəxsinə köçürür. Xalq qəhrəmanı yenilməzdir və onun həll edə bilməyəcəyi bir məsələ yoxdur. Xalq özünün bütün bilik və bacarığını, təcrübədə qazandığı biliklərini, xəyal və fantaziyalarını öz qəhrəmanını idealizə etmək üçün səfərbər edir və onu maksimum səviyyədə təqdim edir. Əfsanədə “ölüm haqdır” hökmünün təsdiqi üçün İsgəndəri Zülmətə qədər aparır, nağılda çarəsizliyə çarə tapmaq üçün sehrli almanı ağ divin bağından gətirdir, dastanda Basat Oğuz elini xilas etmək üçün qeyri-adi qüvvəylə qarşılaşır, böyük bir bəlanın simvolu olan Təpəgözü öldürür, Koroğlu gücsüzün intiqamını güclüdə qoymur, varlıdan alır, yoxsula paylayır, xalqın ədalət idealını xalq təsəvvürünə görə gerçəkləşdirir. Xalq öz düşüncəsinə görə sosial harmoniyanı təmin etməyin yollarını real vasitələrlə tapa bilməyənədə, möcüzəli və ya sehrli vasitələrdən istifadə edərək məqsədinə çatır. Bütün hallarda məsələ mənəvi səviyyədə həll olunur. Gerçəklikdə çözümü çətin olan problem folklorda öz asan həllini tapır. Çünki burada xalqın xəyal gücünün tam potensialı səfərbər olunmuş və işlək vəziyyətə gətirilmişdir (Akalın, 2005, s. 290).

Folklorun xəlqiliyi folklorun sosial təbiəti və ideya məzmun xüsusiyyətlərindən bəhs etdiyimiz yerdə göstərilmişdir.

Buraya onu əlavə edək ki, folklorun xəlqiliyinin əsası onun mahiyyətcə tərəqqipərvər ideya daşımasıdır. Folklorda müxtəlif şəkildə təzahür edən xəlqilik onun məzmun və forma xüsusiyyətlərini və hətta əsərin yaradılması prosesinin özünü və xalq içində mövcudluğu xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. Buraya xəlqi bir nikbinlik də əlavə edilməlidir ki, o da xalq ruhunun ayrılmaz hissəsi kimi folklorda və folklor vasitəsilə xalqın ruhi tarazlığını, psixoloji komfortu və mənəvi harmoniyanı təmin edir.

Kollektiv yaradıcılıq hadisəsi olması folklorun əsas xüsusiyyətlərindən biridir. İlk öncə ona görə ki, folklorun yaranması, mənşəyi ibtidai mədəniyyət dövrünün kollektiv yaradıcılıq hadisəsi ilə əlaqəlidir. Yəni kollektivlik folklorun mənşəyində var. Mərasim mənşəli folklor da cəmiyyət üçün ümumi, ortaq yaradıcılıq hadisəsi kimi səciyyələnir. Bəzi primitiv yanaşmalarda olduğu kimi folklorun sinxron kollektiv yaradılış olaraq anlaşılması yanlışdır. Çünki folklorda kollektiv yaradılış prosesi diaxron hadisədir və zamanla baş verir. Folklor nümunələri ağızdan-ağıza keçir, cilalanır, yayılır. Bununla yanaşı bir sıra peşə, sənət sahələri ilə bağlı sosial qrupların yaradıcılığı da kollektiv xarakterlidir. Bu mənada folklorun yaranmasında və ya yenidən yaradılmasında kollektiv, müxtəlif sosial qruplar və ya xalq iştirak edir (Çobanoğlu, 2002, s. 54).

Ənənəvi yaradıcılıq hadisəsi olması da folklorun əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir. Ənənəvilik folklor fasiləsizliyi hadisəsidir. Ənənəvilik təhkiyə olunan mətnin nisbi davamlılığı, ifanın və ifa xarakterinin dəyişmədən nəsildən nəslə ötürülməsi, əsrlər ərzində yaranmış müəyyən süjeti və qəhrəmanları, forma və ifadə vasitələri olan əsərlərin saxlanmasıdır. Ənənəvilik də kollektiv yaradıcılıq kimi təkcə şifahi xalq yaradıcılığına aid deyil. O eyni zamanda digər xalq sənətlərinə (musiqi, rəqs, oyma sənəti, tikmə sənəti, toxuma sənəti və s.) də aiddir.

Ənənəviliyin sosial-tarixi və mədəni əsasları vardır:

Birincisi, ibtidai icma mədəniyyətindəki birgə yaşayışla bağlı olmasıdır. İkincisi, xalq yaradıcılığında real gerçəkliyin əks olunması, folklor nümunələrinin insan ağlının və düşüncəsinin məhsulu olması ilə əlaqəlidir. Çünki eyni etnik-mədəni mühitdə yaşayış, düşüncə və dil ümumiliyi vardır. Bu da ənənəviliyin yaranmasını şərtləndirir. Üçüncüsü, xalq yaradıcılığının özündə xalq

estetikasının prinsip və kateqoriyalarını ehtiva etməsidir. Başqa deyilişlə, xalqın bədii zövqü ənənəviliyin əsaslarından biri olaraq qəbul edilməkdədir. Çünki xalqın estetik zövqü əsrlər boyu formalaşır və əsrlər boyu da davam edir.

Dördüncüsü, folklorun xlaq tərəfindən kollektiv olaraq yaradılmasdır. Belə nümunələrə atalar sözləri, bayatılar, əfsanələr, nağıllar və digər anonim xalq yaradıcılığı janrları daxildir. Bu nümunələr kollektiv yaradıldığı üçün, kollektiv olaraq da yaşadılır. Beləliklə, ənənəvilik təmin edilmiş olur. Beşincisi, folkorun şifahiliyi ilə bağlıdır. Şifahi mədəniyyət xalq yaradıcılığı nümunələrinin nəsildən nəslə keçməsinin yollarını tənzimləyir. Belə ki, xüsusi söyləyici tipləri, boy söyləyiciləri-ozanlar, dastan söyləyiciləri-aşıqlar, nağıl söyləyiciləri-naqallar, rəvayət söyləyiciləri-rəvilər, ağı söyləyiciləri-ağıçılar və s. olmuşdur ki, bunlar xalq yaradıcılığı nümunələrini öz yaddaşalarında maksimum dərəcədə mühafizə etmiş və onları söyləyərək yayılmasını və ötürülməsini təmin etmişlər. Ənənəviliyin təmin olunmasında peşəkar folklor söyləyicilərinin rolu böyük olmuşdur (Gökdemir, 2003, s. 89).

Filologiyada, xüsusilə də, linqivistikada bu tipli dəyişkənliyə relevantlıq deyilir. Folklorşünaslıqda isə bu dəyişkənlik variantlılıq kimi səciyyələndirilə bilər. Ənənəvilik folklorun fasiləsizliyi və söyləmənin sabitliyi kimi anlaşılırsa, dəyişkənlik buna əks olan bir proses kimi dəyərləndirilə bilər. Amma, dəyişkənlik və sabitlik, ya da onları modelləşdirən mədəniyyət qanunauyğuluqları vahid bir sistem təşkil etməkdədir. Fasiləsiz davam edən ənənəvilik, fasiləsiz davam edən dəyişkənliklə ayrılmaz şəkildə fəaliyyət göstərir. Dəyişkənlik müxtəlif səviyyəli variantlar törədə bilər. Ənənəvilik də mühitdən, məkandan, zamandan və şəraitdən asılı olaraq müəyyən dəyişikliklərlə qarşılaşa bilər. Bu zaman mövcud ənənəni bilən peşəkar söyləyici tipləri dəyişkənliyin ciddi dərəcəyə qədər getməsinə mane olur, onu öz ənənəvi məcrasına qaytarırlar. İstər müxtəlif dərəcəli relevantlıqda, istərsə də qeyri- mütəşəkkil mühafizə olunmuş ənənəvilikdə sabit olan invariant struktur saxlanılır. Variantlaşma prosesində isə mövcud motivlər və söyləyici yaddaşının həcmi və improvizasiya imkanları ciddi rol oynayır. Amma bütün hallarda ənənəvi mətnin kod, məlumat və sxem səviyyələrindən biri saxlanılır və ənənə ilə əlaqəsini əldən vermir (Əfəndiyev, 1992).

Folklorun səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də anonimlikdir. Bu xüsusiyyət folklorun bir çox janrlaına aiddir. Amma, folklor nümunələrinin müəllifinin olub-olmaması mənasında onları iki yerə ayırmaq zərurəti yaranır. Xalq yaradıcılığının əksər nümunələri anonimdir. Onların müəllifi xalqdır.Ona görə də Azərbaycan xalq yaradıcılığı, Azərbaycan xalq mahnıları, Azərbaycan xalq musiqisi, Azərbaycan xalq rəqsləri və s. deyilir. Xüsusilə, orta əsrlərdə yaranmış aşıq yaradıcılığı nümunələrinin hamısını anonim hesab etmək olmaz. Amma, bu xüsusiyyət aşıq yaradıcılığını şifahi mədəniyyət hadisəsi olmaqdan məhrum etmir və onu folklor mədəniyyətinin hüdudlarından kənara çıxarmır. Çünki, ənənəvilik, şifahilik, kollektivlik, variantlılıq və ya dəyişkənlik kimi xüsusiyyətlər aşıq sənətində də müxtəlif səviyyələrdə müşahidə olunur (Xəlil, 2006).

Folklorun bədii sistemi ilk öncə onun janrları ilə xarakterizə olunur. Çünki bu janrların hər birini xalq yaradıb və onlar folklorun bədii sisteminin əsas strukturunu təşkil etməkdədir. Atalar sözü, əfsanə, bayatı, nağıl, dastan, epik və lirik mətnlərin geniş şəbəkəsi bu sistemin nə qədər mürəkkəb və mütəşəkkil olduğunu göstərməkdədir. Bu janrların bir çoxu yazılı ədəbiyyatda yoxdur. Yazılı ədəbiyyat bu janrlardan bəzilərini örnək götürərək onun qəlibləri üzərində əsərlər yaratmışdır. Buraya əfsanə, nağıl, dastan kimi janrlar daxildir. Bayatı şeiri üstündə şeir yazan şairlər də vardır. Əlbəttə, burada istifadə olunan qəliblər, modellər, bədii sistem xalq yaradıcılığına məxsusdur. Ənənəvi qəlibdə olan mətnin içindəki sözlər isə dəyişə bilər (Dorson, 1988, s. 56).

Folklorun bədii sistemində obrazların, motivlərin və süjetlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. İlk öncə, burada bədii kompozisiya vahidləri və mətnin struktur elementləri sabitdir və ənənəvidir. Folklor mətnin morfologiyasında formullaşmış strukturlar iştirak edir. Onlar bir-biri ilə zəncirlənmiş şəkildədir, formullar mətndə təkrarlanır, xəyali ünsürlər geniş işlənir, sehrli və möcüzəli vasitələrdən istifadə olunur, motivlər və süjetlər ənənəvidir. Buraya folklor mətnlərinin şifahi yaranması, şifahi yaşaması, şifahi yayılması və ötürülməsi də əlavə edilməlidir. Çünki folklorun bədii sistemində şifahiliyin də yeri vardır. Belə ki, mətndəki sabit və təkrarlanan formullar şifahiliyin göstəricisidir ki, uzun zaman boyunca mətnin sxemini formalaşdırmışdır.

Folklorun ictimai dəyəri onun idraki, ideya-tərbiyəvi və estetik əhəmiyyətindən ibarətdir. Xalq yaradıcılığının ictimai dəyərini təşkil edən idrak, ideya-tərbiyəvilik və estetik cəhətələr bir-biri ilə sıx şəkildə bağlıdır.

Folklorun idraki əhəmiyyəti hər şeydən öncə real həyat hadisələrinin, xalqın həyat tərzinin xüsusiyyətlərini əks etdirməsində təzahür edir. Sənətdə əks etdirilən həyat həqiqəti ictimai münasibətlər, xalqın əmək və məişəti, yüksək əxlaqi keyfiyyətlər, ölkənin təbiəti və s. haqqında zəngin bilik verir.

Folklorun idraki əhəmiyyətini folklor əsərlərindəki obraz, motiv və süjetlərin insan xarakterlərini, həyat hadisələrini geniş ümumiləşdirməsi və tipikləşdirməsi daha da artırır. Folklorun müxtəlif janrlarının hər biri öz təyinatına uyğun olaraq xalqın həyatında önəmli olan bir mühüm məsələni modelləşdirir. Layla, yatızdırılan uşağa da, layla çalan anaya da ruhi-psixoloji və mənəvi rahatlıq gətirir. Bayatı ayrılıq və həsrət hissini rahatladır, duyğuları səfərbər edərək ağrılı bir mərhələyə keçməsinin qarşısını alır (Boratav, 1973, s. 240-242).

Folklor obrazları çox ümumi və çox tipikdir. Amma bu ümumilik mücərrədlik yaratmadığı kimi, tipiklik də çox fərdilik formalaşdırmağa xidmət etmir. Folklordakı ümumi və tipik obraz xalqın öz obrazıdır. Həmin obrazda xalqın hər bir nümayəndəsinin xüsusiyyəti ümuləşdirilmiş və tipik bir obraza çevrilmişdir. Buradakı insan obrazlarının içərisində yaxşı və pis insanlar var, müsbət və mənfi qəhrəmanlar var. Sehrli personajlar və möcüzəli vasitələr də mənfi-müsbət qütblərinə ayrılırlar. Bu binar oppozisiya (ziddiyət cütlüyü) mifdə xaos-kosmos, ritulda profan-sakral, folklorda isə mənfi-müsbət münasibətləri modelində özünü göstərir (Abbaslı, 2009, s. 78).

Folklorda xalq obrazı əsas və vahid obrazdır. Folklor personajları, insanlar, heyvanlar, quşlar, ağaclar və başqa təbiət hadisələri və digər vasitələr hamısı xalq obrazının tamlığına xidmət edən ünsürlərdir. Xalq obrazı sintaqmatik və paradiqmatik münasibətlər sistemində aydınlaşdırıla və dərk oluna bilər.

Folklorun epik əsərlərində görünən əsas qəhrəmanlar (şah, şahzadə, vəzir, vəkil, cəllad, bağban, ovçu, tacir, sənətkar, zərgər, kəndli, varlı, yoxsul, rəiyyət, qoca, qarı, gənc, qız, oğlan, ağıllı, səfeh, zirəng, tənbəl, sadəlövh, hiyləgər, zalım, mərhəmətli, ədalətli və s.) və qəhərmana aid xüsusiyyətlər xalqın milli özünəməxsusuluğunu göstərən əsas əlamətlərdir və ya başqa deyilişlə, milli mental xüsusiyyətləridir. Folklor əsərləri bütün sosial təbəqələri təcəssüm etdirir. Burada tam tarixi-mədəni epoxalar və laylar da öz əksini tapa bilir. Məsələn, Şah İsmayıl məhəbbət dastanının qəhrəmanı, Şah Abbas əfsanə və nağıl, Xoca Nəsrəddin lətifə qəhrəmanı olur. Bu qəhrəmanların folklora daxil olması, dövrün motivlənməsi elə həmin mətnlərin özündə izah olunur. Beləliklə, folklorda düşüncəni narahat edən izahsız bir məsələ qalmır. Ona görə də folklorda dərk olunan gerçəklik xalqın düşündüyü həqiqətdir. Xalqın xəyal gücünün maksimum imkanları ilə yaradılan sənətdəki həqiqət onun bütün arzu və istəklərinin həyata keçməsinin, nikbin nəticələrin alınmasının, xoşbəxt sonluğun, sosial harmoniyanın təmin olunmasının əsas ideya-mənəvi qaynağı kimi seçilir (Nəbiyev, 2002, s. 19-43).

Xalq yaradıcılığı mütərəqqi ideyalardan, vətənə məhəbbətdən, sülhsevərlikdən ilham alır. Onun yaranışında yalnız pozitiv, mütləq müsbət, maksimum optimist düşüncə iştirak edir. Bundan yaranan əsər də sevgi, gözəllik, nikbinlik, haqq və ədalətin qələbəsi ilə dolu olur.

Oğuz yurdu, Oğuz eli, Qazlıq dağı, Gökçə dəniz, Şirvan, Naxçıvan, Ağsu, Qarasu, Kür, Araz, Qarabağ, Aran, Qaradağ, Baba dağ, Şah dağ, Dəmirqapı Dərbənd və s. folklorda vətən obrazını, Azərbaycanın təbiətini əks etdirir. Bu da vətənə təbii gözəllik fəlsəfi mənası qazandırır və onun estetik dərkini təmin edir.

Folklor xalqın milli-mədəni görüşlərini, fəlsəfi baxışlarını, mənəvi dünyasını ifadə edir. Bütün bunlarda folklorun ideya-tərbiyəvi əhəmiyyəti aşkarlana bilir.

Nəticə

Folklorun estetik əhəmiyyəti ilk öncə onunla şərtlənir ki, o, dil, fikir və bədii düşüncənin əsasında xalqın yaratdığı mükəmməl bir söz sənətidir. Folklor xəyal, təxəyyül, fantaziya və simvolikadan sənətkarlıqla istifadə edərək gerçəkliyi dolayı yolla motivləndirir və onu poetikləşdirir. Bu poetikləşdirmə, sənət yaratma prosesində əsas vəzifəni xalqın bədii zövqü yerinə yetririr. Yəni

xalqın bədii zövqü folklorun estetik ölçülərini müəyyənləşdirən və modelləşdirən əsas faktor rolunda çıxış edir. Folklor formaları əsrlərlə xalq sənətkarları tərəfindən cilalanıb və estetik ölçülərini sabitləşdirib. Ona görə də folklor estetik hissi, gözəllik hissini, dil, ritm və forma gözəlliyi duyğusunu inkişaf etdirir. Folklorun estetik gücü ədəbiyyat, musiqi, teatr və s. kimi sənət növlərinin inkişafında böyük əhəmiyyət daşıyır. Nizami kimi dahi şairin əsasərlərinin əsas qaynağı folklordur. Füzulinin yaradıcılığında folklordan yaradıcı şəkildə istifadə olunur və bu ədəbi ənənə şəklini alır və müasir dövrdə də davam edir. Müasir ədəbiyyatda Sabirin, Cəlilin, Cəfərin, Cavidin, Səmədin, Mir Cəlalın, Bəxtiyarın və başqa onlarla ədibin yaradıcılığında folklor elementləri, motivləri bu və ya başqa şəkildə işlənmişdir. Folklorun az və ya çox dərəcədə ədəbi əsərlərə daxil olması ilk öncə onları zəruri estetik minimumun əsas nüvəsi olan xalq ruhu ilə təmin etmiş olur. Çünki xalq ruhu folklorun hər bir zərrəsində var. Bu zərrələrdən ədəbi əsərdə istifadə olunduqca o əsərlər də xalq ruhunun zərrələri ilə zənginləşərək bir tərəfdən hazır estetik elementlər alır, digər tərəfdən də onları yazıçı düşüncəsi ilə açır, inkişaf imkanlarını aydınlaşdırır, əlavələr edir, yeni keyfiyyət qazandırır və yeni bir estetik aktı, bədii sənət faktını gerçəkləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Abbaslı, İ. (2009). *Folklorşünaslıq. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi.* 6 cilddə I cild. Elm.
2. Abbaslı, İ. (2004). *Folklorşünaslıq. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*. 6 cilddə I cild. Elm.
3. Akalın, S. (2005). *Alkışlar Kargışlar*. Çapar yayın evi.
4. Boratav, P. N. (1973). *Türk Elegiyalarının funksiyaları, mövzuları və formaları, Sinan İlliyi.*
5. Çobanoğlu, Ö. (2002). *Folklor nəzəriyyələri və tədqiqat üsulları tarixinə giriş*. Akçağ.
6. Dorson, M. Richard. (1988). *American Foklore*. The University of Chicago Press.
7. Əfəndiyev, P. (1992). *Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı* (dərslik).
8. Gökdemir Gönül. (2003). *Türk mifologiyasında*. And-And Kurumu.
9. Xəlil, A. (2006). *Əski türk savlarının semiotikası*. Səda.
10. Nəbiyev, A. (2002). *Azərbaycan xalq ədəbiyyatı* (dərslik). I hissə. Turan.

Daxil oldu: 20.09.2024
Baxışa göndərildi: 05.10.2024
Təsdiq edildi: 02.11.2024
Çap olundu: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/41/89-92

Nazilə Sadiqova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
oruceliyevanazilə@gmail.com

Əvəzliklər mətnin formal vahidlərindən biri kimi

Xülasə

Bu tədqiqatda əvəzliklərin mətn daxilində formal vahidlər kimi roluna, onların sintaktik və semantik səviyyələrdəki funksiyalarına diqqət yetirilmişdir. Əvəzliklər, xüsusilə işarə və nisbət əvəzlikləri, mətnin təkrarsız və axıcı şəkildə qurulmasına, məna əlaqələrinin qorunmasına, və mətnlərarası əlaqələrin təmin edilməsinə imkan verir. İşarə əvəzliklərinin ("this," "that," "these," "those") və nisbət əvəzliklərinin ("who," "which," "that") mətnin məntiqi ardıcıllığını və struktur bütövlüyünü qorumaqdakı rolu vurğulanmışdır. İşarə əvəzliklərinin tərcümədəki əhəmiyyəti də araşdırılmış, onların düzgün interpretasiyasının mətnin anlamını qorumaqda vacib olduğu qeyd edilmişdir. Nəticələrə əsasən, əvəzliklər mətnin aydınlığına, məzmun inkişafına və funksional səviyyədə səlisliyə mühüm töhfə verir.

Açar sözlər: *əvəzliklər, sintaktik funksiya, semantik funksiya, mətn, mətnlərarası əlaqə*

Nazila Sadigova
Nakhchivan State University
oruceliyevanazilə@gmail.com

Pronouns as Formal Units of Text

Abstract

This study focuses on the role of pronouns as formal units within a text, emphasizing their syntactic and semantic functions. Pronouns, particularly demonstrative and relative pronouns, enable the construction of texts in a smooth and non-repetitive manner, preserving meaning relationships and facilitating intertextual connections. The role of demonstrative pronouns ("this," "that," "these," "those") and relative pronouns ("who," "which," "that") in maintaining logical coherence and structural integrity within a text is highlighted. Additionally, the importance of demonstrative pronouns in translation is analyzed, underscoring that their accurate interpretation is essential for preserving the text's intended meaning. Findings indicate that pronouns contribute significantly to text clarity, content development, and functional fluency.

Keywords: *pronouns, syntactic function, semantic function, text, intertextual relations*

Giriş

Əvəzliklər isimləri əvəz edərək cümlələrin təkrarlanmadan səlis və axıcı şəkildə qurulmasına imkan yaradır. Əvəzliklərin istifadəsi yalnız mətnin strukturunu daha mütəşəkkil və səlis etməklə kifayətlənmir, həm də mətnin anlamını qorumağa və müxtəlif cümlələr arasında məna əlaqələrini yaratmağa kömək edir. Bu baxımdan, əvəzliklər həm yazılı, həm də şifahi mətnlərdə mühüm funksiyaya malikdir. Onların vasitəsilə mətndəki semantik əlaqələr qorunur və cümlələrin təkrar edilməsinin qarşısı alınır. Əvəzliklərin istifadəsi həm də dilin iqtisadi istifadəsini təmin edərək mətni qısa və yığcam saxlayır.

Tədqiqat

Əvəzliklərin mətnlərarası rolu

Əvəzliklər yalnız mətnin daxilində deyil, həm də mətnlərarası əlaqələrin qurulmasında mühüm rol oynayır. Onların funksiyası mətnin bütövlüyünü qorumaq və məzmunun məntiqli şəkildə inkişafını təmin etməkdir. Xüsusilə işarə və nisbət əvəzlikləri mətnlərarası əlaqələrin qurulmasında ön plandadır. Bu əvəzliklər vasitəsilə mətnin əvvəlində təqdim olunan informasiya sonrakı cümlə və

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

ya paraqraflarda məntiqi şəkildə inkişaf etdirilir və bütövlük təmin olunur (Cooper, 1997, pp. 61-92).

İşarə əvəzliklərinin (Demonstrative pronouns) mətnlərarası rolu

İşarə əvəzlikləri ("this," "that," "these," "those") mətnin əvvəlində və ya ortasında verilən məlumatlara işarə edərək mətnin davamlılığını təmin edir. İşarə əvəzlikləri vasitəsilə mətn daxilində təkrardan qaçınaraq cümlələr arasında əlaqə yaradılır. Məsələn:

- *"The company launched a new product last year. **This** has significantly boosted their sales".*

Burada "this" əvəzliyi əvvəlki cümlədəki "a new product" məzmununa işarə edərək, mətnin ardıcıllığını və əlaqəliliyini qoruyur.

İşarə əvəzlikləri həmçinin mətnlərarası əlaqələrdə vacibdir, çünki onlar mövzu haqqında olan məlumatın hansı hissəsinə istinad edildiyini göstərir və bu, oxucuya mətnin ümumi strukturunu başa düşməyə kömək edir (Kukharenko, 2003).

Nisbət əvəzliklərinin (Relative pronouns) mətnlərarası rolu.

Nisbət əvəzlikləri ("who," "whom," "which," "that") cümlələr və ya mətn parçası arasında əlaqə quraraq, mətni daha geniş bir informasiya şəbəkəsi daxilində ardıcıl və məntiqli edir. Nisbət əvəzlikləri mətnin elementlərini əlaqələndirərək oxucunun məlumatı daha aydın başa düşməsini təmin edir. Məsələn:

- *"The researcher, **who** conducted the study, presented his findings at the conference".*

Burada "who" əvəzliyi mətnin əvvəlindəki "researcher" sözünə istinad edir və məlumatı genişləndirir, beləliklə, mətnin axıcılığı və bütövlüyü qorunur (Aitchison, 2003).

Nisbət əvəzlikləri mətn daxilindəki mövzu və obyektləri əlaqələndirərək məzmunun inkişafını təmin edir. Onlar mətnlərarası əlaqələrdə də mühüm rol oynayır, çünki əlavə məlumatların düzgün şəkildə mətnə daxil edilməsini və oxucuya verilən məlumatların məntiqi ardıcıllığını təmin edir.

Bu əvəzliklərin hər iki növü – işarə və nisbət əvəzlikləri – mətnin müxtəlif hissələrini birləşdirərək onun bütövlüyünü və davamlılığını qorumağa kömək edir. Bu funksiyalar mətnin daha anlaşılan, axıcı və əlaqəli olmasını təmin edir. Beləliklə, əvəzliklər həm mətnin daxilində, həm də mətnlər arasında əlaqə yaradır və bu, oxucunun məlumatı daha asan qavramasına kömək edir (Oshima-Takane, Takane, & Shultz, 1999, pp. 545-575).

Müasir ingilis dilində işarə əvəzliklərinin istifadəsi

İşarə əvəzliklərinin funksional rolu

İşarə əvəzlikləri ("this," "that," "these," "those") müasir ingilis dilində məna əlaqələrini qorumaq və mətnin strukturunu saxlamaq üçün geniş istifadə olunur. Bu əvəzliklər vasitəsilə nitqdə və yazıda mövzular arasında əlaqə qurulur, cümlələr arasındakı məntiqi ardıcıllıq təmin edilir. İşarə əvəzlikləri obyektləri, hadisələri və ya anlayışları müəyyən edir, onlara işarə edir və mətndə hər hansı bir detalı təkrarlamadan həmin elementlərə istinad edir. Bu da yazılı və şifahi mətnlərin qısa, aydın və anlaşılır olmasına kömək edir (McKee, 1992, pp. 21-54).

İşarə əvəzliklərinin ən mühüm funksiyalarından biri mətnin müxtəlif hissələri arasında keçid yaratmaq və məna əlaqələrini saxlamaqdır. Məsələn:

- **"This"** işarə əvəzliyi, yaxın və ya yeni təqdim edilmiş bir obyektə və ya hadisəyə işarə etmək üçün istifadə olunur:
- *"I just read an article about climate change. **This** is a topic that needs more attention".*

Burada "this" əvəzliyi əvvəlki cümlədə təqdim edilən "an article about climate change" məzmununa istinad edir.

- **"That"** isə uzaq və ya artıq danışılmış bir obyektə işarə etmək üçün istifadə olunur:
- *"We visited the museum last week. **That** was an unforgettable experience".*

Burada "that" əvvəlki hadisəyə, yəni "the museum visit"ə istinad edir.

- **"These"** və **"those"** işarə əvəzlikləri isə çoxluq ifadə edir və obyektlərin yaxınlıq və ya uzaqlıq mövqeyini bildirir.
- *"**These** are the reports I mentioned earlier".* (yaxın obyektlərə işarə)
- *"**Those** were the days we spent in the countryside".* (uzaq obyektlərə və ya vaxt kəsiminə işarə)

İşarə əvəzlikləri, bu funksional rolu ilə mətnlərdə obyektlər və hadisələr arasında əlaqə yaratmaq, təkrarlanmadan mövzunun inkişafını təmin etmək və məna ardıcıllığını qorumaqda əhəmiyyətli rol oynayır (Crystal, 2008).

İşarə əvəzliklərinin tərcümədə rolu

İşarə əvəzliklərinin tərcüməsi müxtəlif dillər arasında ciddi çətinliklər yarada bilər, çünki hər bir dilin öz kontekst və mədəni spesifikliyi var. Tərcümə zamanı işarə əvəzliklərinin düzgün istifadəsi mətnin semantik dəqiqliyini təmin edir və tərcümə prosesində onların funksional rolunun saxlanması vacibdir.

Müxtəlif dillərdə işarə əvəzlikləri ("this," "that," "these," "those") tərcümə edilərkən onların məna çalarlarına, obyektlərin yaxınlıq və uzaqlıq dərəcəsinə diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, Azərbaycan dilində "this" və "that" əvəzlikləri, müvafiq olaraq, "bu" və "o" kimi tərcümə olunur. Lakin işarə əvəzliklərinin yaxınlıq-uzaqlıq mənası tərcümədə tam saxlanılmasa, mətnin orijinal mənasında təhriflər yarana bilər (Kaiser, 2013, pp. 109-122):

- İngilis dilində:
  "This book is very interesting".
  Tərcümə: *"Bu kitab çox maraqlıdır".*
- İngilis dilində:
  "That day was special".
  Tərcümə: *"O gün xüsusi idi".*

Tərcümə zamanı işarə əvəzliklərinin düzgün interpretasiyası mətndəki obyektlərin və ya hadisələrin yaxınlıq və uzaqlıq kontekstinə uyğun olmalıdır. Bu, tərcümənin dəqiqliyini və mətnin məna bütövlüyünü qorumağa kömək edir. İşarə əvəzliklərinin semantik dəqiqliyi pozulmadan tərcümə edilməsi tərcümə prosesinin keyfiyyətinə və tərcümə edilən mətnin anlaşıqlı olmasına birbaşa təsir edir. Avtomatlaşdırılmış tərcümə sistemləri də bu əvəzlikləri dəqiq tərcümə etməkdə çətinlik çəkir, çünki onların məna əlaqəsi çox vaxt mətndəki digər kontekstual elementlərdən asılıdır. Bu sahədə təkmilləşdirilmiş tərcümə alqoritmlərinin inkişafı tərcümə prosesini daha dəqiq və effektiv edə bilər (Sinclair, 1991).

Nəticə

Nəticədə, işarə əvəzliklərinin düzgün tərcüməsi həm dilin funksional aspektlərinə diqqət yetirilməsini tələb edir, həm də mətnin semantik dəqiqliyini və oxucuya anlaşılan məzmunun təqdim edilməsini təmin edir.

Bu tədqiqatın nəticələrinə əsasən, əvəzliklər mətn daxilində formal vahidlər kimi müxtəlif mühüm funksiyalar yerinə yetirir və dilin həm sintaktik, həm də semantik səviyyələrində əhəmiyyətli rol oynayır. Əvəzliklərin düzgün və məqsədyönlü istifadəsi mətnin aydınlığını, məntiqi ardıcıllığını və strukturunu təmin edir.

Xüsusilə işarə əvəzliklərinin məna əlaqələrinin qurulmasında və mətnin məzmununun inkişafında vacib rolu vurğulanmışdır. Tədqiqatda həmçinin işarə əvəzliklərinin tərcümədə necə işlədildiyi və onların məna bütövlüyünü qorumaqda oynadığı rol geniş təhlil olunmuşdur. Əvəzliklərin semantik və praqmatik funksiyaları müasir dilçilikdə onların əhəmiyyətini bir daha təsdiq edir.

Ədəbiyyat

1. Aitchison, J. (2003*). Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon*. Blackwell Publishing.
2. Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Blackwell Publishing.
3. Cooper, R. (1997). *The interpretation of pronouns. In Selections from the third Groningen round table*. Brill.
4. Kukharenko, V. A. (2003). *A Book of Practice in Stylistics*. New book.
5. Kaiser, E. (2013). Looking beyond personal pronouns and beyond English: Typological and computational complexity in reference resolution. *Theoretical Linguistics*, 39(1-2), 109-122.

6. McKee, C. (1992). A comparison of pronouns and anaphors in Italian and English acquisition. *Language acquisition*, 2(1), 21-54.
7. Oshima-Takane, Y., Takane, Y., & Shultz, T. R. (1999). The learning of first and second person pronouns in English: Network models and analysis. *Journal of Child Language*, 26(3), 545-575.
8. Sinclair, J. (1991). *Corpus, Concordance, Collocation*. Oxford University Press.

Daxil oldu: 11.09.2024
Baxışa göndərildi: 25.09.2024
Təsdiq edildi: 05.11.2024
Çap olundu: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/41/93-97

Püstə Əhmədova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
pusteehmedova@yahoo.com
https://orcid.org/0009-0005-7857-4359

Azərbaycan poeziyasında Məmməd Araz obrazı

Xülasə

Məmməd Araz şeirlərindəki incə duyğular, kədər, sevgi və ümid, insanın həyatda qarşılaşdığı çətinlikləri poetik dillə əks etdirir. Onun obrazı, yalnız bir şairin deyil, həm də insan psixologiyasını dərk edən bir fəlsəfi insan obrazı kimidir. Məmməd Araza həsr olunan əsərlərdə, onun vətən sevgisini daha da gücləndirir. Məmməd Arazın obrazı milli və insan ruhunun dərinliyini birləşdirən bir simadır. Onun yaradıcılığı, yalnız ədəbiyyat sahəsində deyil, eyni zamanda Azərbaycan mədəniyyətinin formalaşmasında da mühüm rol oynayır. Şairin vətənə olan sevgisi və insanlığa dair dərin düşüncələri ilə bugünkü nəsillərə ilham verməyə davam edir. Məmməd Araz Azərbaycan poeziyasının parlaq simalarından biri olaraq, öz yaradıcılığı ilə bir çox şairin və yazıçıların ilham mənbəyi olmuşdur. Onun xatirəsi ədəbiyyatımızda hələ də yaşayır və bir çox şair, onun ruhunu yaşatmaq üçün ona həsr olunmuş şeirlər yazmışdır.

Açar sözlər: *Azərbaycan ədəbiyyatı, Məmməd Araz, obraz, əsər, poeziya, yaradıcılıq*

Pusta Ahmadova
Nakhchivan State University
pusteehmedova@yahoo.com
https://orcid.org/0009-0005-7857-4359

The Image of Mammad Araz in Azerbaijani Poetry

Abstract

The gentle emotions, some love and hope in Mammad Araz's poems reflect the events in a person's life in a poetic language. His image is not only that of a poet, but also that of a philosopher who understands human psychology. In the works dedicated to Mammad Araz, it strengthens his love for the homeland. The image of Mammad Araz is a face that combines the depth of the national and human spirit. His creativity plays an important role not only in the field of literature, but also in the formation of Azerbaijani culture. The poet's deep thoughts about humanity continue to inspire today's generations. Mammad Araz, as one of the bright figures of Azerbaijani poetry, has been a source of inspiration for many poets and writers with his creativity. His memory lives on in our literature and many poets wrote poems dedicated to him to keep his spirit alive.

Keywords: *Azerbaijani literature, Mammad Araz, image, work, poetry, creativity*

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatında Əfzələddin Xaqanidən başlayaraq, Nizami Gəncəvinin, Məhsəti Gəncəvinin, Şah İsmayıl Xətainin, Məhəmməd Füzulinin, İmaddin Nəsiminin, Molla Pənah Vaqifin və başqa ədiblərimizin möhtəşəm obrazları yaradılmışdır. Bu obrazlar hər üç növdə – həm lirik, həm epik, həm də dramatik növdə yaradılmışdır. Böyük sənətkarlarımızın obrazı daha çox poeziya nümunələrində canlandırılıb. Qətiyyətlə deyə bilərəm ki, Azərbaycan poeziyasında Məmməd Araza həsr olunan obrazı canlandırılan poeziya nümunələri qədər heç bir sənətkara bu qədər poeziya nümunələri ilə qarşılaşmadım (Mehdiyev, 2000, s. 213). Məmməd Araz Azərbaycan ədəbiyyatında əhəmiyyətli bir sima olaraq, özünəməxsus obrazı ilə tanınır. Məmməd Araz, Azərbaycan poeziyasının parlaq simalarından biri olaraq, öz yaradıcılığı ilə bir çox şair və yazıçıların ilham mənbəyi olmuşdur. Onun xatirəsi, ədəbiyyatımızda hələ də yaşayır və bir çox şair, onun ruhunu

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

yaşatmaq üçün ona həsr olunmuş şeirlər yazmışdır. Bu şeirlərdə vətən sevgisi və azadlıq idealları ön planda durur. Kamil insanın başlıca mənəvi dəyəri onun düşdüyü mühit və şəraitdən asılı olmayaraq əxlaqlı və halal yaşamağındadır (Kərimli, 2013, s. 20). Şairlər, Arazın yaradıcılığındakı Vətən mövzusunu öz əsərlərində yeni bir tərzdə işləyərək, onun ideyalarını davam etdirirlər. Vətənə olan həsrət, müharibə dövrü xatirələri və milli kimlik mövzuları, bu şeirlərin əsas məzmununu təşkil edir və sənətkarlar Məmməd Arazın daxili aləmini, kədərini və sevinclərini öz əsərləri ilə ifadə etməyə çalışırlar (Xəlilov, 2002, s. 256).

M.Arazın həyatında yaşadığı çətinliklər, eyni zamanda onun yaradıcılığında ortaya çıxan dərin hissiyat, bu şeirlərdə gözəl bir şəkildə təcəssüm etdirilir. Məmməd Araza həsr olunmuş şeirlər, onun ədəbiyyatdakı təsirini və əhəmiyyətini bir daha nümayiş etdirir. Bu şeirlər, yalnız onun xatirəsini yaşatmaqla qalmır, eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatının zənginliyini və dərinliyini də əks etdirir. Arazın ruhu, bu şeirlər vasitəsilə yeni nəsillərə ötürülür. Elə sənətkarlar var ki, onlar M. Arazın poetik dünyasında ayrıca bir dünyadırlar (Yusifli, 1994, s. 106).

Bu nümunələrlə tanış olanda Məmməd Araz qüdrəti, səmimi ürəkdən gələn lirizm insanı Məmməd Araz dünyasına qərq edir. Məmməd Arazın əsərlərini oxuyanda insan fəqli bir aləmdə özünü hiss edir. Yeni uçmağı öyrənən quş kimi uçmağın fövqünə qərq olur, dünyanı unudur. Azərbaycan ədəbiyyatında Məmməd Araza yüzlərlə şeir həsr olunub, obrazı yaradılıb (Araz, 2003, s. 387).

Tədqiqat

Milvarid Dilbazi "Məni təkləməyən deyən şairə", Söhrab Tahir "Qardaşım", Xəlil Rza Ulutürk "Məmməd Araza", Fikrət Qoca "Cavanlıq dostum Məmməd Araza məktub", Məmməd İsmayıl "Unut məni", Musa Yaqub "Nə qədər ki…", "Bu dünyanın qara daşı göyərməz", Aşıq Şəmkir "Şairin", Nəriman Həsənzadə "Sevir bu dünyanı bu etirasla", Ramiz Rövşən "Araz danışır", Hüseyn Razi "Dünya", "Hünər ölməz söz qocalmaz", Zəlimxan Yaqub "Məmməd Araz var", Asim Yadigar "Bir nağıl de", Hikmət Ziya "Məmməd Araz var", Xanəli Kərimli "Toğluqayanın Məmməd Araza məktubu", Hüseyn Arif "Birazda bizə saxla", Vaqif Məmmədov "Məmməd Araz var", "Arazlar nə yaman sözlü oturub", Azəroğlu "Məmməd Araza məktub" və başqalarının şeirləri var. Məmməd Araz yaradıcılığı Azərbaycan xalqının poetik dünyasıdır (Axundlu, 1998, s. 97).

Azərbaycan poeziyasında Məmməd Arazın möhtəşəm obrazını yaradan, onu öz əsərlərinin mündəricəsinə çevirən qüdrətli şairlərimizdən biri olan Xəlil Rza Ulutürkün şeirləri özünəməxsus cəhətləri ilə seçilir. "Məmməd Araza" adlı şeiri kiçik poema təsiri bağışlayır. Şeirdə Məmməd Arazın zəhməti, xalqı üçün çırpınan istəkləri misralarda əks olunur. Öz yaradıcılığının məzmunluğu, yeniliyi və xüsusilə milliliyi ilə seçilən Xəlil Rza Ulutürkün ədəbi irsində, ümumən, Azərbaycanın qüdrətli söz ustadlarına müraciətlə yazılan əsərlər çoxluq təşkil edir ki, onlardan biri də "Məmməd Araza" adlı şeiridir. Şeirdə Məmməd Araz qüdrəti əks olunur.

Mən səni görmüşəm, tunc yumruqların
Yerlərə, göylərə hökm eyləyəndə,
Qarlı Ərzurumdan əngin Xəzərə
Can atan, hayqıran Araz axarı
Sənin ürəyindən yol istəyəndə! (Quliyev, 2001, s. 72)

Milvarid Dilbazinin də yaradıcılığında Məmməd Araz ön sırada dayanır. Onun Məmməd Araza həsr etdiyi "Məni təkləməyin deyən şairə" şeirində M.Arazın yaradıcılığına və onun Vətənə olan sevgisinə dərin bir ehtiramla yanaşdığı ifadə edir.

Şeirdə Arazın mübariz ruhu, şairin söz sənətindəki ustalığı və Vətəni sevgi dolu bir dil ilə təsvir olunur. Dilbazi, Arazın poeziyasından ilhamlanaraq, onun azərbaycanlıların qəlbindəki yerini və əhəmiyyətini vurğulayır.

Sən vətən havalı, el nəfəslisən,
Sənət dünyasında bahar fəslisən.
Nizami, Füzuli, Vaqif nəslisən
Ilhamın yollarda yorula bilməz (Quliyev, 2001, s. 69)

Bu şeir, yalnız Arazın xatirəsini yaşatmaqla yanaşı, onun yaradıcılığının müasir dövrdə necə qiymətləndiyini də ön plana çıxarır. Xalq şairi Azəroğlunun "Məmməd Araza məktub" adlı şeiri də

özünəməxsusluğu ilə seçilir. Məmməd Arazın misralarını epiqraf kimi istifadə edən şair Məmməd Araza xitabən

Oxudum şeirini, kövrəldim yaman,
Belə niskil olmaz, belə dərd olmaz.
Ürək deyənləri necə yazmasın!
Ürək yaman şeydir, ay Məmməd Araz!
Ürək min söz deyir hey yavaş-yavaş,
Yüzündən birini yazmırıq ancaq,
Mənim də arzumdur səninlə, qardaş,
Ərdəbildə olaq, Təbrizdə olaq… (Quliyev, 2001, s. 120).

Söhrab Tahirin "Qardaşım" adlı şeiri də Məmməd Arazın xatirəsinə həsr olunmuşdur. Şeirdə Arazın düşüncələri və insanlığa olan sevgisi vurğulanır, milli dəyərlərə bağlılığı qeyd olunur. Şeirdəki emosional dərinlik, Arazın itirilməsi ilə bağlı hiss edilən kədəri, eyni zamanda onun irsinin yaşatmaq arzusunu əks etdirir.

Xoşbəxt taleyin var, taleyi dindir,
Yox, onu yaşamaq mənə çətindir.
Budur azadlığın yolunda indi
Çıxmışam mən yola, qardaşım! (Quliyev, 2001, s. 99).

Hüseyn Arifin Məmməd Araza həsr etdiyi "Bir az da bizə saxla" şeiri, dərin emosional yüklə dolu bir əsərdir. Şair bu şeirdə insanın iç dünyasını, duyğularını və həyatın mənasını araşdırır. Məmməd Arifin istifadə etdiyi dil, səmimi və içtənidir. Şeirin sadə, lakin təsirli ifadələri, oxucu ilə birbaşa emosional əlaqə yaradır.

Çinarı elə andın,
Təbiət dilə gəldi.
Kərəmə elə yandın,
Məhəbbət dilə gəldi.
Babəki baba sandın
Cəsarət dilə gəldi.
Tarixlərə dönəndə
Nəsillərin önündə
Elə çal, elə çağır,
Bir az da bizə saxla! (Quliyev, 2001, s. 28)

"Biraz da bizə saxla" ifadəsi, bir yandan həyatda dəyərlərin saxlanılması, digər yandan isə xatirələrin qorunması simvolu olaraq çıxış edir. Bu, oxucuda dərin düşüncələr yaratmağa imkan tanıyır.

Xanəli Kərimlinin "Tofluqayanın Məmməd Araza məktubu" şeiri dərin düşüncələr və emosiyalarla dolu bir əsərdir. Bu şeirdə Şair M. Arazla emosional bir bağ qurur.

Ürəyimi bir söz yaman yandırır,
Sən dediyin söz yaman yandırır:
"Gecikmişəm, Məmməd Araz,
Yəqin dağlar küsüb məndən
Sən mənim tarımsan, köklənmiş sazım,
Mən səndən küsmərəm, Məmməd Arazım (Quliyev, 2001, s. 95)

Şeirdə dostluq, qardaşlıq və insan əlaqələrinin əhəmiyyəti önə çıxır və insanın ruhunu zənginləşdirən bir amil kimi təqdim olunur.

Fikrət Qocanın "Cavanlıq dostum Məmməd Araza məktub" adlı şeirində Fikrət Qoca, Arazın sözlərinin və fikirlərinin necə dərin iz buraxdığını ifadə edir.

Ucaldandır, taxtdan salan dünyadı,
Könül qıran, könül alan dünyadı,
Sən dedin ki, "dünya yalan dünyadı"
Bu yalandan yazdığımız qalandı (Vəliyeva, 2013, s. 75).

Ramiz Rövşənin “Araz danışır” seirində şairin içindəki duyğular – həsrət, sevgi, kədər şeirdə açıq şəkildə əks olunur. R.Rövşən, bu duyğuları gözəl poetik dil ilə təqdim edir. Ramiz Rövşənin dili, sadə və anlaşıqlı bir üslubdadır, lakin eyni zamanda poetik dərinliklə zəngindir. Bu, oxucunun şeirlə daha sıx emosional əlaqə qurmasına imkan tanıyır.

Biz yatırıq, Araz yatır,
Yox-yox Araz oyaq olur.
Araz indi aramızda
Özü boyda torpaq olur.
Iki bölür dalğaları,
Iki bölür suları da.
Balıqlar da ayrı düşür
O yarıda, bu yarıda (Quliyev, 2001, s. 55).

Araz, yalnız bir coğrafi obyekt deyil, eyni zamanda insan ruhunun, vətən sevgisinin və azərbaycanlıların kimliyinin simvoludur. Şeir, Arazın simvolik təhlili ilə zənginləşdirilmişdir. Ramiz Rövşənin "Araz Danışır" şeiri, vətən sevgisini, tarixi irsi və insan duyğularını dərin bir şəkildə ifadə edir. Bu əsər, Arazın səsi vasitəsilə Azərbaycanın mədəniyyətinin, ruhunun və gözəlliklərinin yaşadılmasına çağırış edir (Araz, 2003, s. 201). Rövşənin poetik dili, bu şeiri Azərbaycan poeziyasının dəyərli nümunələrindən birinə çevirir. Müasir oxucu tərəfindən ən oxunaqlı, ən çox sevilən şairlərdən olan Məmməd Arazın yaradıcılığı rəngarəng və təkrarsızdır. Məmməd Araz poeziyasının bu qədər şirinliyi və ecazkar qüvvəyə malik olması, ilk növbədə, duyduğu, yaşadığı gözəlliklərin xalq ilə təmasından qaynaqlanmış, xalq yaradıcılığı süzgəcindən keçərək ələnmiş, arıdılmış duyğu düzümündə təqdim olunması ilə əlaqədardır (Muradoğlu, 2013, s. 24).

Nəticə

Bu şeirlər, Məmməd Araza olan dərin sevgi və ehtiramı, onun irsinin əhəmiyyətini vurğulayır. Hər biri Məmməd Araz yaradıcılığına olan təsiri ilə bərabər, onun ədəbiyyatımızdakı yerini bir daha xatırladır. Məmməd Araz obrazı, Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan bir obrazdır. Bu obrazın ideya-bədii xüsusiyyətləri vətənə olan dərin sevgisi və bağlılığı ilə seçilir. Məmməd Araz, mübariz bir ruhu təmsil edir. O, ədalət, azadlıq və insan hüquqları uğrunda mübarizə edən bir obraz kimi tanınır.

Arazın iç dünyası, emosional zənginliklərlə doludur. O, sevgi, həsrət, kədər və sevinc kimi müxtəlif duyğuları dərindən yaşayır və ifadə edir.

M. Araz poetik dili və söz ustalığı ilə diqqət çəkir. Onun şeirlərində metaforalar, simvolizm və təsvir vasitələri ustalıqla işlənir və insanın daxili aləmini, onun hisslərini və münasibətlərini tədqiq edir. Bu, oxucularla dərindən bir emosional əlaqə yaradır. Azərbaycanın mədəni irsini yaşatmağın və qorumanın əhəmiyyətini vurğulayır. O, milli kimliyin gücləndirilməsinə yönələn fikirlər irəliləyir.

Məmməd Araz obrazı həm də bir mübariz, həm vətən sevgisi ilə dolu bir insan obrazı kimi tanınır. Onun ideya-bədii xüsusiyyətləri, Azərbaycan ədəbiyyatında dərin izlər buraxmışdır. Bu, onun yaradıcılığının zamansız olduğunu və müasir dövrdə də aktual qaldığını göstərir.

Ədəbiyyat

1. Araz, M. (2003). *Seçilmiş əsərləri*. 4 clddə. I cild. Ozan.
2. Araz, M. (2003). *Seçilmiş əsərləri*. 4 cilddə. II cild. Ozan.
3. Axundlu, Y. İ. (1998). *İstiqlal şairləri*. Elm.
4. Xəlilov, Ə. (2002). *Məmməd Araz dünyası*. Azərbaycan Universiteti.
5. Kərimli, X. (2013). Məmməd Araz yaradıcılığında azərbaycançılıq. *Naxçıvan*, 27.
6. Quliyev, H. C. (2001). *Haqqın var yaşamağa, haqqın var, Məmməd Araz* (xatirələr, ithaflar). Nurlan.
7. Mehdiyev, H. (2000). *Çağdaş poema və gerçəklik*. Elm.

8. Muradoğlu, N. (2013). *Sözün Məmməd Araz zirvəsi* (şair və xalq yaradıcılığı problemi). Elm və təhsil.
9. Vəliyeva, S. (2013). *Haqqın var yaşamağa* (məqalələr). "OL" MMC.
10. Yusifli, V. (1994). *Məmməd Araz dünyası: Şur.*

Daxil oldu: 24.09.2024
Baxışa göndərildi: 13.10.2024
Təsdiq edildi: 17.11.2024
Çap olundu: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/41/98-102

Günel Mustafayeva
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Ədliyyə Akademiyası
mustafayevagunel90@gmail.com

Avropa İttifaqı hüququnda ümumi prinsiplərin rolu və əhəmiyyəti

Xülasə

"Avropa İttifaqı hüququnda ümumi prinsiplərin rolu və əhəmiyyəti" məqaləsində Avropa İttifaqının hüquqi sistemindəki bu prinsiplərin təkcə hüququn normativ strukturu olmadığını, eyni zamanda cəmiyyətin ehtiyaclarına cavab verən bir mexanizm olduğu göstərilir. Hüquqi iyerarxiyada mühüm mövqeyə malik olan ümumi prinsiplər, hüququn daha çevik, adaptiv və dəyər mərkəzli bir sistem kimi inkişaf etməsini təmin edir. Beləliklə, ümumi prinsiplər yalnız Aİ hüququnun deyil, həm də qlobal hüquq anlayışının inkişafına töhfə verir. Gələcəkdə də bu prinsiplərin həm hüquqi sistemin təməlini qorumaqda, həm də yeni çağırışlara uyğunlaşmada mühüm rol oynayacağı şübhəsizdir. Bu səbəbdən, ümumi prinsiplər Aİ hüququnun həm nəzəri əsaslarını, həm də praktiki tətbiqini möhkəmləndirən bir sütun olaraq qalır.

Açar sözlər: *ümumi prinsiplər, fundamental hüquqlar, Aİ institutları, Üzv Dövlətlər, Avropa İttifaqı*

Gunel Mustafayeva
The Academy of Justice of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan
mustafayevagunel90@gmail.com

The Role and Significance of General Principles in European Union Law

Abstract

In the article "The Role and Significance of General Principles in European Union Law" it is demonstrated that these principles in the EU legal system not only represent a normative structure but also serve as a mechanism that responds to societal needs. General principles, which hold a significant position in the legal hierarchy, ensure the development of law as a more flexible, adaptive, and value-driven system. Thus, these principles contribute not only to EU law but also to the evolution of global legal concepts. It is certain that, in the future, these principles will continue to play a crucial role in preserving the foundations of the legal system and adapting to new challenges. For this reason, general principles remain a cornerstone that strengthens both the theoretical foundations and practical applications of EU law.

Keywords: *general principles, fundamental rights, EU institutions, Member States, European Union*

Giriş

Avropa İttifaqı hüququnda ümumi prinsiplər xüsusi əhəmiyyətə malikdir və hüquqi sistemin dayanıqlılığını təmin edən əsas sütunlar kimi çıxış edir. Onlar həm nəzəri, həm də praktiki aspektlərdə geniş tətbiq sahəsinə malikdir və müxtəlif hüquqi boşluqları doldurmaqla hüququn davamlılığını təmin edirlər. Bu prinsiplər, normalar daxilində birbaşa olaraq görünməz olsa da, hüquqi strukturun müxtəlif elementlərini birləşdirən güclü bir əlaqə rolunu oynayır. Onların əsas funksiyası hüququn müasir dövrün dəyişən tələblərinə uyğunlaşmasını təmin etməkdir.

Ümumi prinsiplər, qanunların kifayət etmədiyi hallarda, hüququn daha çevik və ədalətli şəkildə tətbiqinə imkan verir. Bu, xüsusilə hüquqi mətnlərin şərhində və hüquqi boşluqların aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır.

Avropa İttifaqının hüquqi çərçivəsində ümumi prinsiplər yalnız texniki məsələlərlə məhdudlaşmır; onlar həm də etik və sosial dəyərləri əks etdirir. Hüquq sisteminin dərin təməllərinə

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

söykənərək, bu prinsiplər qanunların daha humanist və cəmiyyətin dəyərlərinə uyğun şəkildə tətbiqinə imkan yaradır. Fundamental hüquqların qorunması və insan ləyaqətinin təmin edilməsi kimi məqsədlər bu prinsiplərin əsas məqsədlərindəndir. Üzv dövlətlərin milli hüquq sistemlərinin Aİ hüququ ilə uzlaşdırılması prosesində də ümumi prinsiplərin əhəmiyyəti nəzərə çarpır.

Tədqiqat

Avropa İttifaqı hüququnun ümumi prinsipləri güclü normalar olaraq, əsas Aİ hüquqları arasında öz yerini tutur. Bu prinsiplər Aİ hüququnun konstitusionlaşmasında mühüm rol oynayır (General principles in the EU legal order: past, present and future directions, 2022). Aİ hüququnda da ümumi prinsiplər hüquqi sistemin müxtəlif elementlərini birləşdirir, qanunvericilikdəki boşluqları doldurur və hüquqi nizamın bütövlüyünü təmin edirlər. Bu prinsiplərin əsas xüsusiyyəti onların dəyişkən və elastik olmalarıdır. Yəni hüquq sisteminin qarşılaşdığı yeni situasiyalara uyğunlaşa bilən prinsiplərdir. Məsələn, hər hansı qanun müəyyən vəziyyəti həll etməkdə yetərsiz olduqda, ümumi prinsiplər bu qanunun tətbiqinə daha geniş mənada yanaşmağa imkan verir və hətta bəzi hallarda mövcud qaydaların yenidən şərh olunmasına şərait yaradır. Beləliklə, hüquq sistemi zaman keçdikcə dəyişən reallıqlara uyğunlaşır və yenilənir. Müvafiq Aİ qanununun olmadığı və ya müvafiq qaydaların sadəcə cavab vermədiyi hallarda, ümumi prinsiplər Aİ qanunundakı boşluğu Aİ qanunlarının ümumi məcmusu və ümumi prinsiplərlə uyğun bir şəkildə doldurmaq üçün istifadə edilə bilər (Opinon of Advocate General Kokott, 2010).

Ümumi prinsiplər yalnız texniki bir funksiyanı yerinə yetirmir, eyni zamanda Aİ hüququnun dəyərləri ilə də bağlıdır. Məsələn, qanunvericiliyin əxlaqi və ictimai qaydaları əks etdirməsi hər zaman mümkün olmur. Lakin ümumi prinsiplər bu boşluğu dolduraraq əxlaqi dəyərləri və sosial inancları hüquqi məzmuna daxil edir. Bu, Aİ hüququna bir mənəvi əsas verir, çünki o, sadəcə qanunlardan ibarət deyil, həm də cəmiyyətin etik dəyərlərini əks etdirir. Birləşmiş Avropanın qurulması üzv dövlətlərin də tələb etdiyi və tətbiqi Aİ-nin icraedici orqanlarına həvalə edilən fundamental prinsiplərə əsaslanır ("L'ABC du droit de l'Union européenne", 2010).

Əlbəttə ki, çoxsaylı ümumi prinsiplər mövcud olduğundan və hər biri müxtəlif funksiyalar yerinə yetirdiyindən, onların hamısına burada geniş şəkildə toxunmaq mümkün deyil. Amma ümumi şəkildə qeyd etmək lazımdır k, bütün prinsiplər fundamental hüquqların qorunmasına xidmət edir. Bu, özü əslində Aİ hüququnda mühüm prinsip olmaqla yanaşı, qanunun tətbiqində hüquqların müdafiəsini təmin edir.

Aİ hüququndakı bir çox ümumi prinsiplər yazılı deyil və zamanla məhkəmə qərarları vasitəsilə inkişaf etmişdir. Bu prinsiplər əvvəlcə məhkəmələr tərəfindən formalaşdırılıb, lakin zaman keçdikcə bir çoxu rəsmi hüquqi mətnlərə, o cümlədən Müqavilələrə daxil edilmişdir. Məsələn, Aİ-nin institusional strukturuna aid bəzi prinsiplər Avropa İttifaqının Təsis Müqaviləsində (TEU) açıq şəkildə qeyd olunur. Bunlara "səmimi əməkdaşlıq" prinsipi daxildir ki, bu da Aİ institutlarının və Üzv Dövlətlərin qarşılıqlı yaxşı niyyətlə işləməsini tələb edir; "səlahiyyətlərin ötürülməsi" prinsipi, bu da Üzv Dövlətlər tərəfindən Aİ-yə verilən səlahiyyətlər çərçivəsində hərəkət etməyi təmin edir; "Üzv Dövlətlərin bərabərliyi" prinsipi, bütün üzv dövlətlərin Aİ-nin qərar qəbuletmə proseslərində bərabər şəkildə iştirakını təmin edir; "milli konstitusiya kimliyinə hörmət" prinsipi isə hər bir üzv dövlətin konstitusiya strukturunun əhəmiyyətini qəbul edir. Bundan əlavə, "subsidiarlıq" və "mütənasiblik" kimi prinsiplər də Aİ-nin fəaliyyət sahəsini və hədlərini müəyyən edir.

1992-ci il Maastrixt Müqaviləsi ilə təqdim edilən TEU-nun 6-cı maddəsi isə fundamental hüquqlarla bağlı ümumi prinsiplərə aid əsas müddəa olaraq çıxış edir. Bu maddə, Aİ-nin fundamental hüquqların qorunmasına sadiqliyini təsdiq edir və onların İttifaq daxilində hüquqi çərçivəsini müəyyən edir. Bu, Aİ hüququnda mühüm bir dəyişiklik oldu və bu prinsiplərə hüquqi sistemin formalaşmasında daha açıq və mühüm rol verdi. Maastrix Müqaviləsi həmçinin əhəmiyyətli dərəcədə əhəmiyyətli dəyişikliklər etdi. O, subsidiarlıq prinsipini təsis etdi. EC-nin çox "federal" olmasına dair narahatlıqları azaltmaq üçün təqdim olundu, fəaliyyətin ən yaxşı şəkildə İcma səviyyəsində və milli səviyyədə həyata keçirildiyi sahələri ayırd etdi (EU Law: Text, Cases, and Materials).

Ümumiyyətlə, bir çox ümumi prinsiplər müqavilələrdə təsbit olunmasına baxmayaraq, onlar məhkəmə təfsirləri vasitəsilə inkişaf etməyə davam edir, hüquqda olan boşluqları doldurur və açıq

şəkildə qeyd olunmayan sahələrdə yol göstərir. Bu prinsiplər hüquqi nizamın bütövlüyünü və Aİ-nin dəyərləri ilə uyğunluğunu təmin edir, yeni çağırışlara və ortaya çıxan hüquqi ehtiyaclara cavab verir.

Aİ hüququnda bəzi müddəalar, məsələn, Avropa İttifaqının Fəaliyyəti Haqqında Müqavilənin (TFEU) 18, 45 və 157-ci maddələri, diskriminasiyanın qarşısını almağa dair əsas prinsipləri təsbit edir. Bu maddələr Aİ daxilində diskriminasiya əleyhinə tədbirləri gücləndirir və üzv dövlətlər arasında bərabərliyi təmin edir.

Avropa İttifaqı hüququnun əsasını təşkil edən və onun tətbiqində mühüm rol oynayan ən xarakterik prinsiplərdən biri “birbaşa təsir” (direct effect) prinsipidir. Bu prinsip, Avropa İttifaqı Ədalət Məhkəməsinin (Court of Justice of the European Union, CJEU) presedent hüququ vasitəsilə inkişaf etdirilmişdir və fərdlərə Aİ hüquq normalarını milli məhkəmələrdə birbaşa tətbiq etmə imkanı yaradır. Birbaşa təsir prinsipi, əsasən, müqavilələrin özündə birbaşa göstərilməsə də, CJEU-nun işində müəyyən edilmişdir. Həmin qərara əsasən, Aİ hüquq normaları, əgər onlar aydın, dəqiq və şərtsizdirsə, fərdlər tərəfindən birbaşa müdafiə oluna bilər. Avropa Ədalət Məhkəməsi (AƏM) Avropa Birliyinin hüquq sisteminin inkişafına yazılmamış ümumi hüquq prinsiplərini işləyib hazırlamaqla mühüm təsir göstərmişdir (The General Principles of EU Law, 2023).

“Üstünlük prinsipi” (supremacy of EU law) isə milli hüquqla Aİ hüququ arasında ziddiyyət yarandığı hallarda tətbiq edilir və milli qanunvericilik aktlarının Aİ hüququ qarşısında üstünlük təşkil etməsini istisna edir. Bu prinsip, CJEU-nun qərarına əsasən, üzv dövlətlərin milli məhkəmələri Aİ hüququnun prioritet tətbiqini təmin etməli və milli hüquq aktlarının uyğunsuzluğunu aradan qaldırmalıdır.

“Səmərəlilik prinsipi” (principle of effectiveness) isə Aİ hüquq normalarının tam və effektiv şəkildə həyata keçirilməsini tələb edir. Bu prinsip, xüsusilə üzv dövlətlərə öz daxili hüquq sistemlərində Aİ qanunvericiliyinin təsirini zəiflədən və ya hüquqların icrasını qeyri-mümkün edən hər hansı maneələrin aradan qaldırılması öhdəliyini yükləyir. Bu prinsip, bir sıra məhkəmə presedentlərində izah olunmuşdur.

Avropa İttifaqı hüququnda ümumi prinsiplər xüsusi əhəmiyyətə malikdir və onların hüquqi iyerarxiyadakı mövqeyi həm nəzəriyyədə, həm də praktiki tətbiqdə müzakirə mövzusu olmuşdur. Bu prinsiplər, əsasən, Avropa İttifaqı Ədalət Məhkəməsinin presedent hüququ vasitəsilə formalaşdırılmışdır və üzv dövlətlərin konstitusiya ənənələri ilə beynəlxalq hüququn ümumi prinsiplərindən qaynaqlanır. Bu prinsiplər müəyyən bir hərəkətin qanuniliyini müzakirə etmək üçün istifadə oluna bilən arqumentlərin sayını artırır (Principles of European Constitutional Law, 2006).

Ümumi prinsiplər iki əsas kateqoriyaya bölünür: kodlaşdırılmış və kodlaşdırılmamış prinsiplər. Müqavilələrdə kodlaşdırılmış prinsiplər birinci dərəcəli hüququn bir hissəsi kimi qəbul edilir və Müqavilələrin digər müddəaları ilə eyni hüquqi gücə malikdir. Kodlaşdırılmamış prinsiplər isə hüquqi iyerarxiyada özünəməxsus mövqeyə malikdir. Onlar birinci dərəcəli hüquqdan sonra, lakin ikinci dərəcəli qanunvericilikdən və Aİ-nin imzaladığı beynəlxalq müqavilələrdən üstün hesab olunur.

Bu yüksək status bəzi hallarda ümumi prinsiplərin hətta Müqavilələrin müəyyən müddəalarından üstün ola biləcəyi ehtimalını gündəmə gətirir. Məsələn, əsas insan hüquqlarına aid prinsiplər bəzən Müqavilələrin şərhində prioritet təşkil edə bilər. Bu, ümumi prinsiplərin hüquqi sistemdə əhəmiyyətini vurğulamaqla yanaşı, üzv dövlətlərin Müqavilələrin “ustaları” olaraq mövqeyini də sual altına qoyur. Bununla belə, ənənəvi hüquqi baxış bu prinsiplərin Müqavilələrdən üstün ola bilməyəcəyini müdafiə edir.Son dövr məhkəmə təcrübələri, ümumi prinsiplərin bəzən üstünlük statusu qazanmasının mümkünlüyünə işarə etmişdir. Bu yanaşma, Aİ hüququnun effektiv şəkildə tətbiqini təmin etməklə yanaşı, hüquqi iyerarxiyada bəzi incə, lakin əhəmiyyətli dəyişikliklərin baş verdiyini göstərir. Beləliklə, ümumi prinsiplər Aİ hüququnun təkcə nəzəri bazasını deyil, həm də praktiki tətbiqini təmin edən təməl sütunlarından biri kimi qalmaqdadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu prinsiplər Aİ hüquq sisteminin təməl sütunlarını təşkil edir və Aİ hüququnun effektivliyi, tətbiqi və hüquqi üstünlüyü üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Müqavilələrdə açıq şəkildə təsbit olunmayan bu prinsiplər CJEU-nun presedent hüququ vasitəsilə inkişaf etdirilmiş və Aİ hüququnun təcrübə və nəzəriyyəsində fundamental rol oynamışdır.

Aİ hüququnda ümumi prinsiplərin çox olmasının və onların əhəmiyyətli rol oynamasının əsas səbəblərindən biri elə Müqavilələrin strukturu ilə bağlıdır. Müqavilələr çox vaxt məhdud və çevik bir çərçivə təqdim edir, və əsasən iqtisadi inteqrasiyaya fokuslanır; fundamental hüquqlar kimi daha dəqiq hüquqi sahələrə isə az diqqət yetirilir. Bu məhdud çərçivə Avropa İttifaqı Ədalət Məhkəməsinə (CJEU) Müqavilələri şərh edərək hüquqi boşluqları doldurmağa və zəruri hallarda vacib müdafiəni təmin etməyə imkan yaradır. Aİ hüquq sisteminin əsas hüquqları qoruduğuna dair prinsipial qərar qəbul edildikdən sonra, Avropa Ədalət Məhkəməsi (AƏM) bu qorumanı daha da inkişaf etdirə və möhkəmləndirə bildi (General Principles of EU Law, 2017, p. 220).

Avropa İttifaqı hüququnun əsas elementlərindən biri olan ümumi prinsiplər, Aİ hüquq sistemində çoxfunksiyalı bir alət kimi çıxış edir və hüquqi normativlərin tətbiqi, şərhi və inteqrasiyası sahəsində mühüm rol oynayır. Ümumi prinsiplər Aİ hüququnun təkcə nəzəri bazasını deyil, həm də praktiki tətbiqini təmin edərək hüquqi sistemin bütövlüyünü qorumağa xidmət edir və Aİ-ni “sui generis” edir, yəni onu digər hər hansı transmilli hüquq sistemindən fərqli və unikal edir (General Principles of EU Law and the EU Digital OrdeR, 2020, p. 134). Bu prinsiplərin rolu ən azı dörd əsas funksiyada özünü göstərir:

1. Şərh yardımı funksiyası

Ümumi prinsiplər Aİ hüququnun şərh edilməsində əsas vəzifələrdən birini yerinə yetirir. Bu prinsiplər, xüsusilə Müqavilələrdə (Treaties) və ikinci dərəcəli qanunvericilikdə (secondary legislation) mövcud olan hüquqi mətnlərin qeyri-müəyyənliklərini aradan qaldırmağa xidmət edir. Onlar Aİ hüququnun daha geniş dəyərləri və məqsədləri ilə uyğunluğunu təmin edir. Məsələn, mütənasiblik prinsipi qanunvericiliyin və icra tədbirlərinin məqsədlərinə uyğunluğunu təmin etmək üçün istifadə olunur, belə ki, tətbiq edilən tədbirlər zəruri hədləri aşmamalıdır.

2. Qanuniliyin nəzərdən keçirilməsi funksiyası

Ümumi prinsiplər Aİ hüquqi sistemində yüksək iyerarxik mövqeyə malikdir və bu, onların ikinci dərəcəli qanunvericilik aktlarının və Aİ-nin imzaladığı beynəlxalq müqavilələrin qanuniliyinin yoxlanılmasında tətbiqinə imkan verir. CJEU tərəfindən irəli sürülən presedentlərə əsasən, Aİ institutları tərəfindən qəbul edilən qanunvericilik aktları ümumi prinsiplərə uyğun olmalıdır. Əks halda, bu aktların ləğvi üçün hüquqi əsas yaranır. Məsələn, human dignity (insan ləyaqəti) və equality before the law (qanun qarşısında bərabərlik) kimi prinsiplər qanunvericilik və icra tədbirlərinin uyğunluğunun yoxlanılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

3. Müstəqil məsuliyyət əsası

Ümumi prinsiplər üzv dövlətlərin və Aİ institutlarının hüquqi məsuliyyətinin müstəqil əsasını təşkil edə bilər. Bu, xüsusilə üzv dövlətlərin Aİ hüququnu pozduğu və ya düzgün tətbiq etmədiyi hallarda tətbiq olunur. Bu yanaşma Aİ hüququnun effektivliyini artırmaqla yanaşı, hüquqların müdafiəsini də gücləndirir.

4. Boşluqların doldurulması funksiyası

Ümumi prinsiplər Aİ hüququnda hüquqi boşluqları doldurmaq üçün tətbiq olunur. Bu, xüsusilə müvafiq hüquqi normaların olmadığı və ya mövcud normaların konkret hallara cavab verə bilmədiyi vəziyyətlərdə ön plana çıxır.

Bu prinsiplər Aİ hüquq sisteminin ümumi məqsədlərinə xidmət etməklə hüquqi iyerarxiyada mühüm yer tutur və onun adaptivliyini təmin edir. Aİ hüququnun tətbiqində ümumi prinsiplərin rolu həm normativ, həm də praktiki baxımdan hüquqi sistemin bütövlüyünü və uyğunluğunu qorumağa yönəlib.

Nəticə

Ümumi prinsiplər Avropa İttifaqı hüququnun dinamik və adaptiv təbiətini nümayiş etdirərək, onun tətbiqində əsaslı rol oynayır. Onlar hüquqi sistemin elastikliyini təmin edir və qanunvericilikdəki boşluqları dolduraraq müasir dövrün çağırışlarına cavab verir. Bu prinsiplər, xüsusilə hüquqi mübahisələr zamanı məhkəmələrin qərar qəbul etməsində istiqamətverici rol oynayır. Məhkəmə təcrübəsi vasitəsilə formalaşan və inkişaf edən bu prinsiplər, hüququn ədalətə və insan hüquqlarına uyğun şəkildə tətbiqini dəstəkləyir. Eyni zamanda ümumi prinsiplər yalnız texniki funksiyaya deyil, həm də dərin etik və sosial dəyərlərin hüquqi nizamda yer almasına xidmət edir.

Hüququn davamlılığını və dəyərlərini qorumaqla yanaşı, bu prinsiplər qanunların çatışmazlıqlarını aradan qaldırır və hüquqi çərçivənin əhatəliliyini artırır. Onların iyerarxik mövqeyi və funksional üstünlükləri Aİ hüququnun həm nəzəri, həm də praktiki aspektlərini gücləndirir. Üzv dövlətlər arasında hüquqi birliyi təmin edən bu prinsiplər, milli hüquq sistemləri ilə Aİ hüququ arasındakı uyğunlaşmanı asanlaşdırır. Fundamental hüquqların qorunması və diskriminasiyanın qarşısının alınması kimi məqsədlər bu prinsiplərin əhəmiyyətini daha da artırır. Avropa İttifaqının hüquqi sistemindəki bu prinsiplər hüququn təkcə bir normativ struktur olmadığını, eyni zamanda cəmiyyətin ehtiyaclarına cavab verən bir mexanizm olduğunu göstərir. Hüquqi iyerarxiyada mühüm mövqeyə malik olan ümumi prinsiplər, hüququn daha çevik, adaptiv və dəyər mərkəzli bir sistem kimi inkişaf etməsini təmin edir.

Beləliklə, ümumi prinsiplər yalnız Aİ hüququnun deyil, həm də qlobal hüquq anlayışının inkişafına töhfə verir. Gələcəkdə də bu prinsiplərin həm hüquqi sistemin təməlini qorumaqda, həm də yeni çağırışlara uyğunlaşmada mühüm rol oynayacağı şübhəsizdir. Bu səbəbdən, ümumi prinsiplər Aİ hüququnun həm nəzəri əsaslarını, həm də praktiki tətbiqini möhkəmləndirən bir sütun olaraq qalır.

Ədəbiyyat

1. Armin Von Bogdandy & Jurgen Bast. (eds). *Principles of European Constitutional Law*. (2006).
2. *General Principles of EU Law*. (2017). Armin Cuyvers.
3. *General Principles of EU Law and the EU Digital OrdeR*. (2020). Vassilis Hatzopoulos.
4. *L'ABC du droit de l'Union européenne*. (2010). Klaus-Dieter Borchardt.
5. Opinion Of Advocate General Kokott. (2010, September 30). https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:62009CC0236&from=SL
6. Paul Craig, & Gráinne De Búrca. *EU Law: Text, Cases, and Materials*. Oxford University Press.
7. Päivi J. Neuvonen, & Katja S. Ziegler. (2022, April 19). *General principles in the EU legal order: past, present and future directions*.
8. *The General Principles of EU Law*. (2023, 31 October). Takis Tridimas, Abstract.

Daxil oldu: 16.09.2024
Baxışa göndərildi: 14.10.2024
Təsdiq edildi: 17.11.2024
Çap olundu: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/41/103-106

Ağakərim Məlikov
Bakı Biznes Universiteti
magistrant
agakerimmelikov@gmail.com

“Keran Group” MMC-nin təchizat prosesi üzrə uçot və auditin qiymətləndirilməsi istiqamətləri

Xülasə

Təchizat zəncirinin uçotu və auditin qiymətləndirilməsi korporativ əməliyyatlarda şəffaflığın, səmərəliliyin və uyğunluğun təmin edilməsi üçün mühüm proseslərdir. Sənayenin aparıcı müəssisəsi olan “Keran Group” MMC optimal performansı qorumaq və riskləri azaltmaq üçün bu proseslərə ciddi yanaşmadan istifadə edir. Bu mücərrəd “Keran Group” MMC-nin tədarük zəncirinin uçotu və audit qiymətləndirməsində metodologiyasını tədqiq edir, onun strategiyalarını, çərçivələrini və dəqiqlik və etibarlılığa nail olmaq üçün istifadə olunan texnologiyalarını vurğulayır. Müzakirə risklərin qiymətləndirilməsi, maliyyə hesabatlarına uyğunluq, təchizatçı münasibətlərinin idarə edilməsi və təkmilləşdirilmiş monitorinq və təhlil üçün rəqəmsal alətlərin inteqrasiyası kimi əsas elementləri əhatə edir. Bu aspektlərə diqqət yetirməklə, “Keran Group” MMC tədarük zəncirinin idarə edilməsində əməliyyat mükəmməlliyinə nail olmaq və davamlı biznes təcrübələrini təşviq etmək öhdəliyini nümayiş etdirir. Təchizat zəncirinin effektiv idarə edilməsi şəffaflığı, səmərəliliyi və tənzimləyici standartlara uyğunluğu təmin etmək üçün möhkəm mühasibat uçotu və ciddi audit qiymətləndirmələrini tələb edir. “Keran Group” MMC mütərəqqi mühasibat uçotu metodologiyalarını hərtərəfli audit prosedurları ilə birləşdirərək bu vacib vəzifələri yerinə yetirmək üçün strukturlaşdırılmış proses işləyib hazırlamışdır. Bu mücərrəd risklərin qiymətləndirilməsi çərçivələri, daxili nəzarət mexanizmləri və performans göstəriciləri kimi əsas komponentləri vurğulayaraq, “Keran Group” MMC-nin tədarük zəncirinin uçotu və audit qiymətləndirməsinə yanaşmasını təsvir edir. “Keran Group” MMC sistematik və fəal mövqe tutmaqla, tədarük zəncirinin idarə edilməsi çərçivəsində hesabatlılığı artırmaq, maliyyə risklərini azaltmaq və əməliyyat nəticələrini optimallaşdırmaq məqsədi daşıyır.

Açar sözlər: *“Keran Group” MMC, təchizat zəncirinin uçotu, auditin qiymətləndirilməsi, maliyyə şəffaflığı, risklərin idarə edilməsi, daxili nəzarətlər, xərc səmərəliliyi, hesabat standartları*

Aghakarim Malikov
Baku Business University
Master student
agakerimmelikov@gmail.com

Accounting on Supply Process of “Keran Group” LLC and Audit Evaluation Guidelines

Abstract

Supply chain accounting and audit evaluation are crucial processes for ensuring transparency, efficiency, and compliance within corporate operations. “Keran Group” LLC, a leading entity in the industry, employs a meticulous approach to these processes to maintain optimal performance and mitigate risks. This abstract explores “Keran Group” LLC's methodology in supply chain accounting and audit evaluation, highlighting its strategies, frameworks, and technologies utilized to achieve accuracy and reliability. The discussion encompasses key elements such as risk assessment, financial reporting compliance, supplier relationship management, and the integration of digital tools for enhanced monitoring and analysis. By focusing on these aspects, “Keran Group” LLC demonstrates its commitment to achieving operational excellence and fostering sustainable business

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

practices in supply chain management. Effective supply chain management necessitates robust accounting and rigorous audit evaluations to ensure transparency, efficiency, and compliance with regulatory standards. “Keran Group” LLC has developed a structured process for conducting these essential tasks, integrating advanced accounting methodologies with comprehensive audit procedures. This abstract outlines “Keran Group” LLC's approach to supply chain accounting and audit evaluation, highlighting key components such as risk assessment frameworks, internal control mechanisms, and performance metrics. By adopting a systematic and proactive stance, “Keran Group” LLC aims to enhance accountability, mitigate financial risks, and optimize operational outcomes within its supply chain management framework.

Keywords: *“Keran Group” LLC, supply chain accounting, audit assessment, financial transparency, risk management, internal controls, cost efficiency, reporting standards*

Giriş

Bugünkü dinamik biznes mühitində tədarük zəncirlərinin effektiv idarə edilməsi əməliyyat səmərəliliyinin və maliyyə bütövlüyünün qorunması üçün çox vacibdir. “Keran Group” MMC təchizat zəncirinin idarə edilməsi çərçivəsində möhkəm mühasibatlıq təcrübələrinin və ciddi audit qiymətləndirmələrinin əhəmiyyətini qəbul edir. Bu tədqiqat “Keran Group” MMC-nin təchizat zənciri əməliyyatlarında şəffaflığı, uyğunluğu və optimallaşdırılmasını təmin etmək üçün qəbul etdiyi strukturlaşdırılmış yanaşmanı araşdırır (Keran Group).

“Keran Group” MMC-də tədarük zəncirinin idarə edilməsində mühasibat uçotu və auditin kəsişməsi təkcə prosedur deyil, həm də strateji qərarların qəbul edilməsinin ayrılmaz hissəsidir. “Keran Group” MMC mühasibat uçotu və auditin qiymətləndirilməsi üçün sistematik prosesi həyata keçirməklə riskləri azaltmaq, hesabatlılığı artırmaq və eyni zamanda təchizatçılar və maraqlı tərəflərlə davamlı əlaqələri inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. Bu tədqiqat “Keran Group” MMC-nin yanaşmasının əsas komponentlərinin icmalını təqdim edir, onun ciddi maliyyə nəzarəti və fəal audit tədbirləri vasitəsilə təchizat zəncirinin idarə edilməsində mükəmməlliyə sadiqliyini vurğulayır.

Müasir qloballaşan biznes mühitində təchizat zənciri əməliyyatlarında şəffaflığın və hesabatlılığın təmin edilməsi çox vacibdir (“Muhasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2004). “Keran Group” MMC əməliyyat səmərəliliyini qorumaq, riskləri azaltmaq və etik standartlara riayət etmək üçün möhkəm təchizat zəncirinin uçotu və ciddi audit qiymətləndirməsinin kritik əhəmiyyətini dərk edir. Bu giriş maliyyə nəzarəti və audit proseslərinin optimallaşdırılması üçün istifadə olunan əsas strategiya və metodologiyaları vurğulayaraq, “Keran Group” MMC-nin təchizat zəncirinin idarə edilməsinə hərtərəfli yanaşmasının icmalını təqdim edir.

Tədqiqat

“Keran Group” MMC-də biz başa düşürük ki, effektiv təchizat zəncirinin uçotu sadəcə maliyyə hesabatlarından kənara çıxır; bu, səmərəsizliyi və təkmilləşdirilməli sahələri müəyyən etmək üçün satınalma, logistika və əməliyyat təcrübələrinin diqqətlə yoxlanılmasını nəzərdə tutur. Mükəmməlliyə sadiqlik təchizat zənciri fəaliyyətlərini hərtərəfli qiymətləndirmək üçün qabaqcıl texnologiyalar və sənayenin ən yaxşı təcrübələrini birləşdirən strukturlaşdırılmış audit çərçivəmizdə əks olunur (Azərbaycanın Milli audit standartları, 2004).

Bu araşdırma “Keran Group” MMC-nin maliyyə açıqlamalarında şəffaflığı və dəqiqliyi artırmaq üçün qabaqcıl məlumat analitikasından və avtomatlaşdırılmış hesabat sistemlərindən necə istifadə etdiyini araşdırır.

Xülasə, bu giriş “Keran Group” MMC-nin tədarük zəncirinin uçotu və audit qiymətləndirməsinə yanaşmasının ətraflı tədqiqi üçün zəmin yaradır.

“Keran Group” MMC-nin təchizat prosesinin uçotu və audit qiymətləndirilməsi

“Keran Group” MMC-nin tədarük zəncirinin uçotu və auditinin qiymətləndirilməsi prosesinin yekunlarını araşdırarkən bir neçə əsas anlayışı və nəticələri vurğulamaq olar:

Şəffaflıq və hesabatlılıq: Proses tədarük zəncirində şəffaflığı vurğulayır, bütün maliyyə əməliyyatları və auditlərin aydınlıq və müəyyən edilmiş standartlara riayət edilməsi ilə aparılmasını təmin edir. Bu, təkcə maraqlı tərəflər arasında etimadı gücləndirmir, həm də maliyyə uyğunsuzluğu ilə bağlı riskləri azaldır (“Audit xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1994).

Risklərin idarə edilməsi: Güclü audit mexanizmlərini birləşdirərək, "Keran Group" MMC təchizat zənciri risklərini effektiv şəkildə idarə edir. Bu proaktiv yanaşma potensial zəifliklərin erkən aşkarlanmasına və lazımi düzəldici tədbirlərin həyata keçirilməsinə kömək edir və bununla da əməliyyat davamlılığını artırır (Rzayev, 2006, s. 384).

Uyğunluq və qaydalara riayət: Nəticə şirkətin müvafiq qaydalara və sənaye standartlarına uyğunluq öhdəliyini vurğulayır. Buraya maliyyə hesabatı tələblərinə riayət etmək və tənzimləyici orqanlar tərəfindən verilmiş audit protokollarına riayət etmək daxildir ("Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında" Əsasnamə, 1995).

Davamlı təkmilləşdirmə: Nəticənin əsas cəhəti davamlı təkmilləşdirməyə vurğudur (Abbasov, 2007, s. 192). "Keran Group" MMC təchizat zənciri əməliyyatlarının dinamik xarakterini qəbul edir və mühasibat uçotu və audit proseslərini inkişaf edən çağırışlara və imkanlara uyğunlaşdırmaq üçün davamlı olaraq təkmilləşdirir (Abbasov, 1998).

Strateji anlayışlar: Nəticədə audit və mühasibat qiymətləndirmələri vasitəsilə əldə edilmiş strateji anlayışlar da vurğulana bilər (Audit, 2001). Bu anlayışlar satınalma strategiyalarının optimallaşdırılması, xərclərə qənaət imkanlarının müəyyən edilməsi və ya təchizatçı əlaqələrinin gücləndirilməsi kimi gələcək qərarların qəbulu proseslərinə məlumat verə bilər (Namazova, 2012, s. 292).

Maraqlı tərəflərlə ünsiyyət: Daxili və xarici maraqlı tərəflərlə səmərəli ünsiyyət vacibdir ("Daxili audit fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2007). Nəticə maraqlı tərəflərin təchizat zəncirinin maliyyə sağlamlığı və audit nəticələri haqqında yaxşı məlumatlı olmasını təmin edərək aydın və vaxtında hesabatın vacibliyini vurğulaya bilər.

Gələcək istiqamətlər: Nəhayət, nəticə təchizat zəncirinin uçotu və audit qiymətləndirmə proseslərinin təkmilləşdirilməsi üçün gələcək istiqamətləri müəyyən edə bilər. Buraya daha yüksək səmərəlilik üçün texnologiyadan istifadə, yaranan riskləri əhatə etmək üçün audit sahəsinin genişləndirilməsi və ya davamlılıq ölçülərinin audit çərçivələrinə inteqrasiyası daxil ola bilər.

Nəticə

"Keran Group" MMC tədarük zəncirinin uçotu və audit qiymətləndirməsinə strukturlaşdırılmış və möhkəm yanaşma tətbiq etmişdir. Şirkət bütün əməliyyatların və fəaliyyətlərin yaxşı sənədləşdirilmiş və izlənilə bilən olmasını təmin edərək, tədarük zənciri prosesində aydın qeydlər və sənədlər saxlayır. "Keran Group" MMC təchizat zəncirində potensial zəiflikləri müəyyən etmək üçün hərtərəfli risk qiymətləndirmələri aparır. Onlar bu riskləri effektiv şəkildə azaltmaq üçün protokollar hazırlayıblar (Keran Group). Şirkət müvafiq mühasibat uçotu standartlarına və normativ tələblərə ciddi şəkildə riayət edir. Onların auditinin qiymətləndirilməsi prosesi uyğunluğu təmin etmək və təkmilləşdirilməli sahələri müəyyən etmək üçün nəzərdə tutulub."Keran Group" MMC-nin tədarük zəncirinin uçotu və audit proseslərində davamlı təkmilləşdirməyə diqqət yetirilir. Onlar qaydalardakı dəyişikliklərə və sənayenin ən yaxşı təcrübələrinə uyğunlaşmaq üçün öz prosedurlarını müntəzəm olaraq nəzərdən keçirir və yeniləyirlər.

Texnologiyadan istifadə onların mühasibat uçotu və audit qiymətləndirmə proseslərində səmərəliliyin və dəqiqliyin artırılmasında mühüm rol oynayır. Buraya məlumatların toplanması, təhlili və hesabat verilməsi üçün avtomatlaşdırılmış sistemlərdən istifadə daxildir (Abbasov, 2007).

Ümumilikdə, "Keran Group" MMC-nin yanaşması onların təchizat zəncirinin idarə edilməsində yüksək hesabatlılıq və səmərəlilik standartını saxlamaq öhdəliyini vurğulayır. Onların qabaqcıl tədbirləri və qabaqcıl təcrübələrə riayət etmələri maliyyə hesabatlarının və əməliyyat təcrübələrinin etibarlılığına və düzgünlüyünə kömək edir.

Ədəbiyyat

1. *"Audit xidməti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu*. (1994).
2. *"Daxili audit fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu*. (2007).
3. *"Muhasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu*. (2004).
4. *"Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında" Əsasnamə*. (1995).
5. *Azərbaycanın Milli audit standartları*. (2004). Nağıl evi.

6. Abbasov, İ. M. (2007). *Audit.*
7. Abbasov, A. B. (1998). *Sahibkarlıq fəaliyyəti: növləri, təşəkkülü və inkişaf problemləri*. Dərs vəsaiti. "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı.
8. Abbasov, S. A. (2007). *Holdinq şirkətlərində muhasibat uçotu və nəzarətin təşkili.* Monoqrafiya. Nurlan.
9. Namazova, C. B. (2012). *Audit.* Dərslik.
10. *Audit*. (2001). Dərs vəsaiti.
11. Rzayev, Q. R. (2006). *Muhasibat uçotu və audit*. Dərslik. "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı.
12. *Keran Group*. https://www.kerangroup.az/about-us

Daxil oldu: 06.09.2024
Baxışa göndərildi: 12.10.2024
Təsdiq edildi: 13.11.2024
Çap olundu: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/41/107-119

Bouarfa Abdelkader
University of Oran
Department of Philosophy (Algeria) and URSH
bouarfa.abdelkader@univ-oran2.dz
https://orcid.org/0000-0001-8631-872X

Epistemological Chaos the Question and the New Cognitive Landscape

Abstract

This study explores the concept of epistemological chaos in contemporary social sciences, particularly within the context of postmodern thought. Traditional notions of certainty are challenged in a world defined by uncertainty. We move beyond a simplistic portrayal of "anarchists" versus "strict rationalists" to examine the unconventional yet potentially transformative relationship between chaos, non-methodological approaches, and the evolving epistemic landscape. Departing from conventional methodologies, the paper investigates how embracing chaos and a certain degree of non-method can open new avenues for knowledge interpretation and production. Through a multi-faceted analysis that incorporates diverse perspectives and interdisciplinary approaches, the study sheds light on the potential for theoretical innovation. It explores how seemingly chaotic and unsystematic approaches can contribute to the formation of a more nuanced understanding of knowledge in contemporary social sciences.

The knowledge society seems to be transitioning towards an era characterized by uncertainty, where traditional concepts are challenged. This coincides with a growing emphasis on human agency. There's a movement advocating for liberation from the constraints of rigid methodologies, a return to the role of imagination in scientific inquiry, and even a renewed appreciation for the role of myth and legend in shaping knowledge.

The study ultimately asks: can "anarchic knowledge" (knowledge production outside established methods) be a viable alternative? Can it create a cognitive landscape that restores humanity's central role in the creative process of knowledge production?

Keywords: *epistemology, social sciences, chaos theory, non-methodological inquiry, knowledge production, creativity, interpretation*

Bouarfa Abdelkader
Oran Universiteti
Fəlsəfə Departamenti (Əlcəzair) və URSH
bouarfa.abdelkader@univ-oran2.dz
https://orcid.org/0000-0001-8631-872X

Epistemoloji xaos: suallar və yeni koqnitiv mənzərə

Xülasə

Bu tədqiqat müasir sosial elmlərdə, xüsusən də postmodern düşüncə kontekstində qnoseoloji xaos anlayışını araşdırır. Ənənəvi əminlik anlayışları qeyri-müəyyənliklə xarakterizə olunan bir dünyada sorğulanır. Biz "anarxistlər"lə "sərt rasionalistlər" arasında sadə qarşıdurma təsvirindən uzaqlaşaraq, xaos, qeyri-metodiki yanaşmalar və inkişaf edən epistemik mənzərə arasında qeyri-ənənəvi, lakin potensial transformativ əlaqəni araşdırırıq.

Ənənəvi metodologiyalardan çıxış edərək, məqalə xaos və müəyyən bir dərəcədə qeyri-metodun mənimsənilməsinin biliyin təfsiri və istehsalı üçün necə yeni yollar aça biləcəyini araşdırır. Müxtəlif perspektivlər və fənlərarası yanaşmaları əhatə edən çoxşaxəli təhlil vasitəsilə tədqiqat nəzəri innovasiya potensialını işıqlandırır. O, xaotik və sistemsiz görünən yanaşmaların müasir sosial elmlərdə daha incə bilik anlayışının formalaşmasına necə kömək edə biləcəyini tədqiq edir.

Bilik cəmiyyəti, ənənəvi konsepsiyaların meydan oxunduğu və qeyri-müəyyənliklə səciyyələnən bir dövrə keçid edir. Bu, insan agentliyinə artan diqqət ilə üst-üstə düşür. Sərt metodologiyaların məhdudiyyətlərindən azad olmağı, elmi araşdırmada təxəyyülün roluna yenidən baxmağı və hətta biliyin formalaşmasında mif və əfsanənin rolunu qiymətləndirməyi müdafiə edən bir hərəkət mövcuddur.

Tədqiqat sonda soruşur: "anarxik bilik" (müəyyən edilmiş metodlardan kənar bilik istehsalı) əlverişli alternativ ola bilərmi? O, bilik istehsalının yaradıcı prosesində bəşəriyyətin mərkəzi rolunu bərpa edən koqnitiv mənzərə yarada bilərmi?

Açar sözlər: *epistemologiya, sosial elmlər, xaos nəzəriyyəsi, qeyri-metodiki sorğu, bilik istehsalı, yaradıcılıq, təfsir*

Introduction

Understanding chaos from an epistemological perspective (How we know it) is crucial across various fields, especially the social sciences, which deal with complex systems and nonlinear dynamics often leading to chaotic behaviour. These principles can also be applied in biology and its branches, sociology and its subfields, economics and its various schools of thought, and even philosophy with its diverse branches. This raises questions about the nature of reality (*Ontology*) and the role of ethics when considering the familiar and unfamiliar. Today, humanity grapples with the decline of grand narratives (Overarching explanations of the world), the "*flatness of meaning*" (A sense of meaninglessness), and the clash between the world of personals, ideas, and things that have greatly dominated.

Research

In the social and human context, "Epistemological anarchism" holds particular importance for understanding complex phenomena like wars, revolutions, political transformations, and social changes. It also helps us grasp less predictable aspects like randomness, anxiety, and doubt. Researchers utilize chaos theory to understand the factors contributing to these occurrences and the emergence of the unfamiliar, ultimately seeking to assert human existence in a world where individuals can sometimes feel reduced to mere numbers.

The core question regarding chaos involves identifying the causes and factors that lead us to question chaos as a fixed state rather than a potential outcome, whether in the natural sciences or the social and human sciences.

Ultimately, studying "Epistemological anarchism" helps us understand the major influences shaping contemporary theories that aim to move beyond grand narratives and challenge dominant methodologies.

This revision clarifies the concepts, improves the overall flow, and suggests potential areas for further exploration.

1.1: A conceptual introduction

The notion of "*messy epistemology*" stands in stark contrast to the ideals championed by Enlightenment philosophers. They sought a foundation of knowledge built upon clarity and distinct ideas, a far cry from the current state of disarray. This "*messy epistemology*" as it is termed, contradicts the very essence of reason championed by Descartes. For him, certainty refutes the principle of probability and uncertainty, so he says:

"If my opinions are not more certain than that and cannot be approved without controversy, then I refuse to publish them never" (Descartes, 2006).

The new anarchist movement, in its search for alternatives to rigid systems, echoes a similar sentiment. Paul Karl Feyerabend, a man of intriguing ideas if not always sound judgment, might lament the stifling effects of these traditional structures. He might argue that these systems have choked the lifeblood of knowledge – the fertile ground of imagination, rich with hypotheses and inter-presentations (Ozumba, 2000, p. 51).

Knowledge, in their grip, may have become a sterile desert, barren of fruitful speculation and dependent solely on a "*deadlys rationalisms*" (Feyerabend, 1975).

His comparison between science, myth, sorcery, magic, and astrology is nothing but an attempt by him to draw the attention of those engaged in knowledge to the vastness of chaos, as Ozumba emphasized that goal in his saying:

"Everything goes, nothing goes, for anarchy and disorder would easily become the order of the day" (Ozumba, 2000, p. 51).

The central question, then, becomes this: How do we break free from these constraining systems and return the individual to a space of open contemplation? Have these methods, in their quest for order, not displaced the very essence of the mind? Have they not confined us, not explorers in the realm of ideas, but prisoners of mere facts and phenomena?

The current debate, a heated clash between the champions of order and the advocates of chaos, demands a deeper understanding of "*chaos*" itself within the context of epistemology.

The formation of a new epistemological landscape prompts us to define the concept of chaos and chaotic epistemology, to understand the nature of the contradiction between Chaos and Order.

The concept of chaos carries a rich history and diverse meanings. Its etymology traces back to the Latin "*Cāos" si*gnifying "*emptiness*", "*abyss*" and even "*gap*". Over time, this connotation evolved to encompass "*confusion*" and "*unpredictability*".

In Greek mythology, Chaos personified the primordial emptiness and disorder that existed before the creation of the universe. Interestingly, Chaos was linked to Eros (love), suggesting that even from disorder, creation can emerge.

Similarly, the Arabic translation of "*chaos*" emphasizes the lack of structure and discipline, contrasting with order and consistency.

Scientifically, chaos theory describes non-linear dynamic systems where slight initial variations can lead to vastly different long-term outcomes. A popular illustration of this is the Butterfly Effect, which suggests that a butterfly's wing beat in one location could theoretically trigger a hurricane elsewhere years later. While the Butterfly Effect holds a prominent place, other scientific examples further elucidate chaos, such as the unpredictable behaviour of weather patterns or the chaotic motion of fluid particles in turbulent flow.

Furthermore, scientific exploration has delved deeper, introducing concepts like "Spiral chaos" and "Spatio-temporal chaos", which represent a form of deterministic chaos believed to be contained within the partial differential equations of hydrodynamics appropriate for thermal convection. This is without the need for introducing sources of noise or random fluctuations (Baker & Gollub, 1990, p. 175).

Delving into the philosophical realm, the study of chaos embarks on a fascinating journey that enriches our understanding of the world. It explores chaos through the lens of the philosophy of science, raising profound questions about the ability to predict the future and the nature of the reality we inhabit yet often fail to grasp fully. This philosophical approach challenges the strict adherence to the laws of reason and traditional standards of rationality. Instead, it advocates for openness to all avenues and alternatives, including methodological and theoretical approaches deemed irrational by conventional standards. This perspective embraces elements such as imagination, intuition, emotion, myths, and traditions, as championed by Karl Paul Feyerabend. His concept of "*epistemological Chaos*" emphasizes the importance of embracing diverse perspectives and unconventional approaches to knowledge creation (Baker & Gollub, 1990, p. 175).

One theoretical framework that aligns with this openness is Chaos. As Peters stated:

"*Chaos breaks across the lines that separate scientific disciplines*" (Peters, 1991, p. 5).

This interdisciplinary nature of Chaos resonates with the philosophical exploration of Chaos. It suggests that challenging paradigms across various fields can be achieved by incorporating diverse methodologies and perspectives that may not traditionally be considered within those specific disciplines.

The concept of chaos is strikingly linked to postmodernism. The term post-modernism denotes a state of negative denial that preceded it, and some also like to call it post-structuralism. However, this latter refers directly to the deconstructionism school, which came as an antithesis of structuralism.

Besides, post-modernity is much broader than deconstructionism, which gives the impression of the fragmentation of the constructed building (Thoughts). Hence, deconstructing the human being and his statements (Enunciation) and textual products, applying a method to read texts and sounds according to a destructive mechanism. Whereas, post-modernity is much more comprehensive than that, as it is a general and comprehensive philosophy that seeks a decay of the included visions and perceptions. It also affects the non-social and human sciences, such as architecture.

The trend of post-modernism came in the 1970s in reaction to modernity, which could not prove its existence in a rapidly changing world. The Enlightenment discourse did not help to reshape a new philosophical and human scene, and as a result, some believe that post-modernism came primarily as an epistemic revolt that emphasizes the following themes:

1- Reject the "*Enlightenment discourse*" as a current philosophical scene, and believe that it is only a historical epoch (Stage).

2- Abolishment of the transcendent self

3- Immersion in the separatist and chaotic vision of time.

4- Rejection of any centralization.

5- Consider the reason and the truth as mere illusions at the time of human centrality.

The post-modernism project was linked to society, through the "theory of post-industrial society", which was specifically developed by many sociologists. Daniel Bell (1919/2011) is among those who predicted the formation of a new society in which material production would become less important than it was, and knowledge would be attained as a major force of economic development. This transformation would be gradual within the structure of modern society, where the transition would take place from the information society to the society of understanding and knowledge, which is the ultimate goal for post-modern philosophers.

Daniel Bell foresaw two things at the same time, the first which he mentioned in his book *"The End of Ideology*", where he considered that Western culture would announce its failure. The social sciences which made the Western miracle would soon announce its death because instead of retaining its epistemological character, it was transformed into a religion:

"Is an all-inclusive system of comprehensive reality, it is a set of beliefs, infused with passion, and seeks to transform the whole of a way of life. This commitment to ideology —the yearning for a 'cause' or the satisfaction of deep moral feelings— is not necessarily the reflection of interests in the shape of ideas. Ideology, in this sense, and in the sense that we use it here, is a secular religion" (Bell, 2000, p. 399).

The second was mentioned in his book "*The Coming of Post-Industrial Society*", in which he criticized capitalist culture, which is monopolized by certain successful people in particular. Culture plays a role in self-actualization and glorification, even with delusion and oriented propaganda, which would ultimately fail the Western model and the end of its ideology, which was the reason for its success in the first place.

Post-modern sayings have been associated with the social sciences in particular, which should have independence far from the science that it longed to imitate. However, postmodernism has not developed sufficiently because the stimuli of social sciences must be from the depth of a society that believes in knowledge. He wondered about this defect in his saying:

"The simple thought occurred to many: if the widespread mobilization of science, and the concentration on some specific objectives, could produce scientific and technological breakthroughs, why could not a similar mobilization -the building of interdisciplinary teams- produce similar results in the social sciences?" (Bell, 1985, p. 13)

The knowledge societies, according to Jean-François Lyotard (1924/1998), are societies that reject the notions of centre and irrational positioning. Through his book (The Post-Modern Condition), he sees postmodernism as a deconstructive tendency of major doctrines and theories, which caused a terrible shock. He uses the saying *"the collapse of the grand narratives*" to denote the dissolution of the theories that underpin modernity and industrial society.

The *"knowledge society"* is a postmodern society, and Lyotard believes that relying on knowledge rather than a physical product will make knowledge itself an end and a commodity of exchange:

"*Knowledge is and will be produced to be sold, it is and will be consumed to be valorised in a new production: in both cases, the goal is exchange*" (Lyotard, 1984, p. 4-5).

We can learn more about post-modern philosophy through the work of a group of Western thinkers, such as Gilles Deleuze (1925/1995), Michel Foucault (1926/1984), Jean Baudrillard (1929/2007), Jacques Derrida (1930/2004). Most of them start from the philosophy of Friedrich Nietzsche, to criticize the supporters of the Enlightenment and modernity and to think of a new society based on the philosophy of demolition and social consciousness.

We can say that postmodern society is a society that seeks to reshape a theoretical and philosophical horizon that overturns the fixed categories, in particular, the categories of reason, method, and "*knowing subject*" (Keuth, 2005, p. 295).

It is a society that desires to substitute matter for knowledge, certainty for the possible, the centre for the margin, the method for the "*No-method*", the order for the regular chaos, and the consensus for the Difference. In other words, it wants to form a new epistemology for all the sciences, in particular the social and human sciences.

Since perceptions of the knowledge society (*post-modern*) are numerous and various, we will limit our study to the method as one of the most important and complex epistemic topics.

1.2. Problematic space

From the Enlightenment to the epoch of modernity, the method has been associated with the idea of certainty and unilateralism, as its supporters chanted the saying that certainty can only be reached through a strict scientific method. However, scholars in the postmodern stage realized that the idea of certainty was only a station in the history of science. It does not believe in stopping or finality:

"The possibility of complete certainty and objectivity has been abandoned for a long time. Because of repetition, the most acceptable idea undoubtedly is the statement that all knowledge is hypothetical, as it is always waiting to be inverted or modified by subsequent knowledge" (Hamouda, 1998, p. 92).

In general, it is noticeable that the revolutionary current has also affected the precise scientific aspect, as some philosophers and scientists have revolted over the foundations of experimental and abstract science. The concepts most used in scientific research have become vulgar and express only a narrow view of science. The roots of this minor view are due to the interference between power and knowledge, knowing subject and subject, past and future, quantity and quality. On this basis, these idols, and icons must be destroyed, because scientific research has become retrograde in many fields, despite its illusory victory in the technology field.

This confusion is due to the series of transformations in the concept of the knowing self itself, as the experimental school made it merely a sense, but a self with a self-entity without excessive transcendence, which is something that the rational school tried to overcome, as Descartes considered that the knowing subject is transcendent and central one, and it resulted from the Cartesian concept that the belief among Enlightenment philosophers that the knowing subject is the centre concerning the object of knowledge.

Method

The analysis requires defining two main steps, for the analysis to be complete and the matter to reach its goal, as many have tried. Many postmodern philosophers attempted to "*ground the knowledgeable subject"* by decentralizing it and its excessive transcendence and linking it only to perceptual powers and the distinctions of consciousness. This is what the thinker C. J. Preston stated in the introduction to his book, where he says:

"Epistemology" because it is a study of what is going on when we claim to know something about the world. It is "postmodern" because it builds upon work in the late twentieth century that began to unravel modernist views of how we know the world" (Preston, 2010, p. 11).

We referred to this shift when we spoke of the fissures of the *knowing subject* in the path of understanding the subject. Hans Bertens also explained when he said:

"What is wrong with modern philosophy is that it has abandoned modest Baconian "self-assertion" for "self-grounding", and that its self-consciousness has ever since driven it relentlessly in a futile search for essence" (Bertens, 1995, p. 140).

It will appear as follows:

2.1. Against the method: epistemic awareness at a time when traditional systems and curricula dominate.

The crisis of sciences did not deviate from the previous triad, as Karl Paul Feyerabend (1924-1994) adopted the theory of No-method (Epistemological anarchism), according to the precursors of Episteme. It was based on the necessity of not restricting the mind and the imagination, and paved the way for the scientist and the thinker to have a liberal and creative view. All aspects of culture and nature overlap each other.

It should also be noted that the school of sophistry is considered one of the most important ancient schools that tended to announce *the death of the method* because the truth does not exist in a changing and unstable world. Man is the measure of truth. This means that the truth is relative as the relativism of man who produced it. Such a tendency was represented by the wise Socrates, the last philosopher of the school. His method of dialogue is not considered a strict method but rather a method based on flexibility, movement, freedom, and fluency. It appears when his practice of rhetoric creates a kind of deliberate anarchism, that why he does not answer at all, but rather he aims at generating questions after questions.

We find the same thing in the writings of Frederick Nietzsche, in his books "*Thus Speaks Zarathustra"* and "*The Decline of Idols*". We see the absence of the method. Rather, Nietzsche tended towards the language of imagination, misleading the reader into the contents of creative chaos, and drowning him in the sea of rhetoric and metaphor.

The German philosopher and mathematician Edmund Husserl (1859-1938) spoke at length about the crisis of science in the West (*The Crisis of European Sciences and Transcendent Philosophy*). He tried to overcome this stifling crisis, by introducing phenomenology as an open method and philosophy at the turn of the 20th century, which was a combination of several approaches that were pioneering in his day.

In the same context, I referred to the nature of the social sciences and humanities crisis in a study I previously published, as it is a crisis of "*knowing subject*" and method at the same time:

"The social sciences are considered as a very difficult cognitive field because the human being is the "knowing" and being the subject at the same time.

For that, it is difficult for the researcher self to study the topic independently and objectively, because the topic has a magical effect on the knowledgeable subject through the influence exerted by both the emotional and subconscious forces, the ideological and belief tendencies, desires, and tendencies.... are all considered as obstacles to serious scientific research" (Bouarfa, 2010b, p. 24).

This opinion is close to that presented by Najeeb Al-Hasadi, for he believes that the human sciences are surrounded by broad difficulties. Trying to subject them to universally accepted approaches may put them in a state of decline and crisis:

"For all of this, the difficulties that are not inherent like the subjects of study must be eliminated, as far as researchers were able to do so, such as the difficulty of relying on moral judgments and the difficulty of extrapolating analogy, which does not take into account individual differences and what leads to the extraction of overall hypotheses in a way that is not supported by the facts, such as explaining human behaviours with holistic theories indicative of them. Researchers should reduce their excessive enthusiasm and eagerness to achieve a complete analogy with the natural sciences" (Al-Hasadi, p. 139).

Some philosophers and scientists regard the method as a restriction and the "no-method" as a chase, the former depends on rules and calculated steps while the latter depends on the seizing of favourable opportunities through moments of intuition, judgment, and imagination … Accordingly, the main question which can be asked: *can the philosophical and social discourse to be more giving*

and creative when freeing it from the method? Can the non-method develop the discourse of the social sciences, which has become a discourse which is not in phase with the great changes in the world?

This perception leads to the view that social sciences cannot become an accurate science as Edmund Husserl and other philosophers, sociologists and psychologists dreamed of.

Positivism has attempted to make philosophy a stand-alone, positivist science by liberating it from metaphysics and transcendent language from the lived reality, by comparing it with experimental and abstract sciences.

In the Arab world, the thinker Zaki Naguib Mahmoud worked to transfer philosophical research from metaphysical discourse to positivist scientific discourse. He directed researchers, in the field of philosophy and human sciences in general, to apply rigorous scientific approaches to human and social investigations. This is to advance and reach accuracy:

"The human sciences have not achieved a share of progress and accuracy equivalent to that reached by physics for example, so this delay in the human sciences tempted a group of people to hesitate to make them participate in the natural sciences in one approach and to tend to say that they need a special method. The subject of human relations, as we see it, is obliged to follow the same logical path that was followed by the natural sciences to be a science, and it does not contradict the fulfilment of the necessary logical conditions in every scientific research" (Mahmoud, 1961, p. 303).

2.2. Epistemic inversion and normal scientific thinking

Nowadays, science has begun to alienate from that closed scientific and rationalism that has been in place for a long time. We note this clearly in the writings of Paul Feierabend, Thomas Cohen, Emery Lactus and others... In this regard, Thomas Samuel Kuhn (1922-1996) refers to a major problem in the history of science. It is represented by the fact that it has proven by definitive evidence in many of its historical stations the occurrence of major upheavals in the structure of scientific theories. Many theories have lost their validity and credibility that they gained through the strength of their method and the rigour of their tools at the moment of their emergence and their reliance on a specific indicative model. The same declaration that knowledge should not adhere to the saying of a single rigid approach, for development, is sufficient to prove the invalidity of that perception:

"The act of judgment that leads scientists to a previously accepted theory is always based upon more than a comparison. The decision to reject one paradigm is always simultaneously the decision to accept another, and the judgment leading to that decision involves the comparison of both paradigms with nature and with each other" (Kuhn, 2012, p. 77-78).

From the above, the research problem revolves around the idea of "*the end of the method*" by saying that the truth only exists at the level of the history of constantly evolving ideas. Truth, whatever its nature, always remains relative and subject to renewal and manifestation throughout its history, which leads us to say that most of what has happened to it is a codification of knowledge. And not the discovery of facts. The methods used, as precise as they are, remain captive of time, place and the knowing subject. We approach the area of truth more than the truth itself:

"I believe that most methods of study lead to discovering the focus and frontier of truth, not the truth, and therefore we should not epistemically claim that a given method is the way towards it. Thus, the distinction between methods depends on which one is closer to the focus and the frontier" (Bouarfa, 2018, p. 09).

This assertion is useful to say that methods of study provide many services to science in general and social sciences in particular. Meanwhile, they put an end to the spirit of science, since it has mummified science by linking it to rigid models and ready-made paradigms.

Conclusion

Reconciling chaos with our desire for control can be a perplexing endeavour. Humans strive to predict and manipulate phenomena, aiming for a world where everything is calculable. However, everyday experiences often reveal the limitations of such control. Take weather patterns, for

instance. Despite advanced forecasting tools, the weather can still defy expectations. As Leonard Smith points out in "*Chaos: a very short introduction*", also we can say: Chaos exists in systems all around us. Even the simplest system of cause and effect can be subject to chaos, denying us accurate predictions of its behaviour, and sometimes giving rise to astonishing structures of large-scale order. Our growing understanding of Chaos Theory is having fascinating applications in the real world-from technology to global warming, politics, human behaviour, and even gambling on the stock market (Leonard, 2007).

However, despite this, it can be said that our results are not results of certainty, but rather they are closer to what is possible and likely, and they can be monitored as follows:

3.1. From Unilateral Method to Multiplicity of Methods

Supporters of scientific anarchism try to say that the method has died in victory for the spirit of science more than its results, because the spirit of science does not cancel the artistic and human aspect of science, but rather tries to transform science towards the space of art and humanism to establish scientific rationality open to the possible.

And if the state of science requires this transformation, as advocates of the "*No-method*" argue, then social sciences are more worthy of moving towards this epistemic direction, especially since it has been trying, since the nineteenth century, as much as possible to become an accurate science like experimental and abstract sciences. This illusion caused the social sciences to lose their spirit and humanistic aspect, and to engage in the logic of mathematically quantified results. Daniel Bell says that social sciences are in a schizophrenic state:

"The social sciences suffer from a case of acute schizophrenia in their treatment of rationality" (Bell, 1985, p. 86).

3.2. Under development of social and human sciences

Research within the field of social sciences finds itself the most lagging field behind parallel sciences, due to the attempts of many researchers to triumph for the method at the expense of the research itself.

The very nature of the social sciences repels from the constraints imposed by the method, so what is possible is its essence in terms of looking at the manifestations of the truth, and the philosopher, sociologist ...., it is not he who stands at the results and certainties, but he is the one who raises doubt and produces criticism to open the topic to possible assumptions.

The above can be summed up:

"This crisis was translated by the advocates of "No-method", headed by Feierabend, who were convinced that innovation and progress take place when we liberate the sciences from the authority of the method because it is capable of bringing about a qualitative shift and making science develop in the era of obsessive approach" (Bouarfa, 2010a, p. 24).

3.3. Cognitive Shift

Philosophical inquiry into chaos challenges traditional cognitive frameworks by highlighting the limitations of linear deterministic approaches to knowledge. It prompts a reassessment of how we understand and interpret reality, focusing on inherent complexity and the inability to predict natural and social phenomena.

Feyerabend's first rebellious project was directed against philosophical empiricism, which claims that what is to be believed is what experiments prove, and nothing more. However, in reality, this view is incorrect, which led Feyerabend to launch a broad attack that applies to any foundational cognitive theory. These theories, aside from naively resorting to experience, assume that the meaning of the term "*observation*" is determined unambiguously through observational procedures such as looking, listening, etc. Likewise, scientific theories can be based on other possibilities, including the illogical, imagination, and myths (Sarkar & Pfeifer, 2006, p. 306).

3.4-Existential Contemplation

The philosophy of chaos invites us to reconsider our existential assumptions about the nature of reality, as questions are raised about the existence of order within the space of chaos and absurdity, and the role of randomness in shaping daily events.

Existential absurdity is one of the forms of embodying chaos in life. According to Albert Camus, an existentialist is someone who believes that life has no meaning, and that we achieve our existence when we master the game of absurdity (Sagi, 2022, p. 43).

I am neither a supporter of existentialism nor a supporter of anarchism, but I consider the questions raised within this space necessary to understand existence.

3.4. Ethical Implications

Philosophically invoking chaos raises ethical questions about our relationship with complexity, uncertainty, and emergent phenomena. It urges considerations about the ethical responsibilities of individuals in navigating chaotic fields, mitigating potential harm behind the growing tendency towards chaos in social and human sciences, and enhancing flexibility and adaptability in cognitive shifts.

African researcher Chris. O. Akpan confirms that one of the benefits of the anarchist tendency is to delineate the features of uncertainty, and through this principle it can be said that we as Africans can benefit morally and philosophically from the anarchist lesson in limiting the dominance of technology and science, and belief in their authority:

"*Furthermore, Feyerabend's philosophy of science poses a serious advice to African nations to be wary of the kind of technology and science they import into the continent. The fact is that not all scientific and technological knowledge is congenial to the African world view. It is a fact of life that some of these imported technological devices have more or less help to erode or reduce our moral value to a near zero mark*" (Chris, 2005, p. 61).

3.5. Aesthetic and Cultural Emergence

Philosophical reflections on chaos extend beyond scientific research to include aesthetic and cultural dimensions. Chaos theory inspires artists, writers, and thinkers to explore themes of randomness, disorder, and nonlinearity in creative expression, promoting new forms of cultural criticism and aesthetic appreciation beyond ready-made, codified frameworks.

Chaos and aesthetic ecstasy may seem like an odd or counterintuitive pairing at the beginning of any talk about aesthetic experience. Still, there is a close relationship between chaos and aesthetic pleasure, especially when the expression is against oppressive authoritarianism, which includes all forms of coercion.

I will give a group of examples that make chaos aesthetically fruitful. For example, street art is an example of artistic chaos on the walls, where artistic forms are used as a tool for social expression and criticism of power structures. This embodies the chaotic rejection of all forms of censorship and the desire to communicate directly with the public without government media committed to an authoritarian political approach (in a sense, Neronian).

The idea of "*reclaiming beauty*" by returning to searching for it in daily life seems strange to those who are accustomed to linking beauty to the rules of art and aesthetics. Anarchist perspectives often emphasize that beauty is found in nature, just as order is found in chaos, and that this perspective inspires the artist to depict the raw power of nature and simple life in a beautiful artistic painting, whether at the level of sight, sound, or any aesthetic representation.

The cultural euphoria generated from aesthetic pleasure also lies in the feeling of freedom through the practice of expression, which can lead to a feeling of liberation in artistic creativity. At the same time, it promotes individual freedom, as demonstrated by the example of DIY culture, where Anarchy-punk embraces a raw aesthetic that rejects the polish and control of mainstream music. It starts from a simple idea: "*Make it yourself*," creating works of art that express individual and collective ideas outside commercial restrictions, the rules of aesthetics, and artistic and social norms.

This aesthetic feature can be observed in the ABCs of artistic movements such as Dadaism, which believes that chaos is creative. They enacted their slogan: fighting art with art, ignoring aesthetics codified with strict rules that do not serve art while believing that the recipient should understand it however they want, as art must address feelings and conscience. Therefore, it cannot be reduced to rules; rather, we let chaos work its magic (Elger, 2004, p. 13).

Surrealism, which emerged from Dadaism, was itself aimed at expressing the subconscious mind in a way that lacks order and logic, according to the vision of its theorist André Breton, who presented the idea of soap bubbles as an example of the aesthetic landscape of surreal (Caws, 1997, p. 205).

The Situationism movement, through its invention of the "*scene theory*," seems to lead to the need to move from individual expression through experiences and true living that satisfy authentic desires presently, to indirect individual expression, which makes change, self-management, and independence the prerogatives of the right. This makes the revolution, the realization of dreams, and the changing possibilities of life fall within the field of creating the revolutionary horizon (Plant, 2002, p. 76).

Also, the aesthetic dimension of chaos can be found in theatrical work, especially with Julian Beck and his wife Malina, who formed the Living Theatre, where theatre was considered a language with a renewed and lively character, transporting the recipient to the space of direct participation in the scene. It is a vision that seeks to create a revolutionary kinetic language based on sensations and feelings, with the spontaneity imposed by the theatrical scene (Rostagno et al., 1970).

3.6. Reviewing Fundamentals

The study of chaos poses fundamental challenges to philosophical concepts such as causality, determinism, and free will. It calls upon philosophers to reassess these concepts in light of nonlinear dynamics, sensitivity to initial conditions, and the limits of predictability, sparking discussions about agency, responsibility, and the nature of causality.

Overall, a philosophical study of chaos enriches our understanding of the universe by inviting us to engage with its inherent complexity, uncertainty, and dynamism. It challenges us to embrace ambiguity, cultivate humility in the face of uncertainty, and recognize the interconnectedness among diverse phenomena across scales and disciplines.

4. Discussion

Chaos is not as ugly as some make it out to be. Chaos may be creative in the fields of art, literature, and politics, and it may be gentle in the field of psychological and social studies. It cannot be linked to ugliness and evil because it is linked to the destruction of the conventional. For example, it does not mean that we support the theory of the "end of the method", rather it is merely a presentation of an opinion that has found itself in postmodern society epistemic acceptance, not because it is a substitute for the method but since it has opened the possibility of liberation from the method, and this liberation is not necessarily a rejection of it, but rather a prospect for its plurality, diversity and flexibility.

The research in the field of social and human sciences can only develop within an epistemic revolution according to the requirements of the postmodern situation, whose features can be drawn from the most important founding principles of a postmodern society.

Philosophical engagement with chaos theory encourages methodological pluralism, recognizing that different approaches may be necessary to capture the multifaceted nature of chaotic systems. This openness to diverse methodologies fosters interdisciplinary collaboration and innovation in research practices.

The consequences of studying chaos philosophically have profound implications across various fields of research and human experience, perhaps the most important of which are the following:

4.1. Cognitive transformation

Engaging with chaos theory from a philosophical perspective leads to a fundamental shift in how we understand how we acquire and represent knowledge. This shift can even lead to a form of intellectual liberation. By recognizing the limitations imposed by linear and reductionist approaches that try to break down reality into simple parts, we are freed from the constraints of these traditional thought patterns. This liberation allows us to see the world through a more open lens. Chaos theory encourages humility in the face of complexity and uncertainty, emphasizing the value of probabilistic thinking. We learn to be open to possibilities, recognize patterns that might not be readily apparent, and move beyond rigid, dogmatic forms of reasoning. This openness fosters

innovative and creative thinking, allowing us to develop new frameworks for understanding an inherently complex universe.

4.2. Revolutionary Illusion

This position raises a concern that the emphasis on a cognitive shift due to chaos theory could lead to a revolutionary illusion.

The potential Downside is the focus on abandoning traditional thought might lead philosophers to believe they're making a complete break with the past, neglecting the historical context.

For this, it may be disappearing Origins, this "*revolutionary illusion*" could cause the original ideas to be forgotten, making it seem like new concepts arise from a vacuum.

The result is the trivialization of Philosophy, engaging with "*triviality*" (focusing on unimportant matters) could undermine the importance of philosophy, especially considering the potential for a one-dimensional mindset obsessed with control in modern society.

4.3. Transcendental Meditation

Going beyond the great narratives and certainties in philosophy and science leads us to reconsider our existential assumptions about the nature of reality first, and the future of the mind and human experience. Instead of looking at the world as an absolute inevitability, or as being conditionally organized, we realize that complexity lies in the ability to not predict natural and social phenomena and to depend on randomness or organized chaos. This raises questions about the apparent disorder and confused thought of modern man. Such transcendental reflections may enrich our understanding of the ontological foundations of existence, and strongly challenge simplistic binaries between order and chaos.

4.4. Multiplicity of approaches

The best benefit we may achieve is freedom from the dominance of one approach (***Method***), as philosophical dealing with chaos theory encourages belief in the diversity of approaches in scientific research and philosophical consideration. Since the multiplicity of approaches opens the field of understanding to the possible, based on the fact that different phenomena may require diverse approaches. It appears that this trend may lead to the adoption of various methodologies, ranging from deterministic modelling to probabilistic simulation and qualitative analysis. This openness to methodological diversity fosters collaboration and innovation between disciplines, enriching our understanding of complex systems and phenomena.

Feyerabend created spaces in which people could breathe again. He demanded of philosophers that they be receptive to ideas from the most disparate and far-flung domains, and insisted that only in this way could they understand the processes whereby knowledge grows (Krige, 1980, pp. 106-107).

4.5. Moral Challenges in a Chaotic World

Our engagement with complexity, uncertainty, emerging phenomena, and the realm of possibility "*the philosophy of why not?*" presents numerous challenges and difficult moral questions. A key challenge is letting go of absolute certainty and embracing the flexibility of probabilistic thinking. A philosophical approach to these thorny issues can pave the way for ethical decision-making in a world of constant change and evolving considerations across various aspects of life.

4.6. The Aesthetic and Cultural Dimension

Chaos theory has a positive impact on aesthetics and culture by fostering the emergence of unconventional and unfamiliar artistic and cultural models. This enriches the creative landscape, revitalizes cultural criticism and appreciation, and promotes new forms of artistic expression and cultural interpretation.

However, there's a potential downside. The unfamiliar nature of chaotic art might lead to confusion or discomfort among audiences. This negative reaction could result in a lack of intellectual engagement when encountering such works.

Conclusion

In conclusion, the philosophical exploration of chaos has given rise to a new trend, unveiling its multifaceted dimensions in diverse ways that may reshape our cognitive, existential, methodological, ethical, and aesthetic frameworks. By engaging with the question of chaos and embracing complexity and uncertainty, we enrich our understanding of the universe and ourselves, fostering enhanced dialogue and restoring the greatness of philosophy through the creation of new spaces for free thinking.

The reinvigoration of this discourse involves a shift from viewing chaos solely as a revolutionary concept to recognizing it as a moment of immediate tension that challenges our belief in cognitive certainty. This pause prompt's philosophy to explore topics previously absent from its literature, particularly during periods when philosophy seemed to lack a subject.

Gilles Deleuze remarked on chaos:

"We require just a little order to protect us from chaos. . . We ask only that our ideas be linked together according to a minimum of constant rules. All that the association of ideas has ever meant is providing us with these protective rule's resemblance, contiguity, and causal- which enable us to put some order into ideas, preventing our "fantasy" (delirium, madness) from crossing the universe in an instant, producing winged horses and dragons breathing" (Deleuze, Guattari, 1996, p. 201).

References

1. Al-Hasadi, N. (n.d). *Approach of a method*. Al-Jamahiriya House for Publishing.
2. Baker, Gregory. L., & Gollub, Jerry. P. (1990). *Chaotic Dynamics: An Introduction*. (1st ed., Vol. 1). Cambridge University Press.
3. Baker, G. L. & Gollub, J. P. (1990). *Chaotic Dynamics: An Introduction*. Cambridge University Press.
4. Bell, D. (1985). *The Social Sciences Since the Second World War*. (1st ed.). Transaction Publishers.
5. Bell, D. (2000). *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*. (Vol. 3). Harvard University Press.
6. Bertens, J. W. (1995). *The idea of the Postmodern history*. Psychology Press Routledge.
7. Bouarfa, A. (2010). The Crisis of method in the Humanities (Introduction). *Al Kalima Magazine*, 69, 12–36.
8. Bouarfa, A. (2018). The Phenomenological Approach in the Humanities, the Époché Moment as a paradigm. *Journal of Social and Human Science Studies*, 7(1), 9–22.
9. Caws, M. A. (1997). *He Surrealist Look: An Erotics of Encounter*. MIT Press.
10. Chris, O. A. (2005, December 4). Feyerabend's Philosophy of Science and its Implications for National Development in Africa. *Journal of Indian Council of Philosophical Research* (JICPR), 45–64.
11. Deleuze, G., Guattari, F. (1996). *What Is Philosophy?* Trd: Hugh Tomlinson, Graham Burchell. Columbia University Press.
12. Descartes, R. (2006). *A discourse on the method of correctly conducting one's reason and seeking truth in the sciences*. Oxford University Press.
13. Elger, D. (2004). *Dadaism*. Taschen.
14. Feyerabend, P. (1975). *Against Method: Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge*. New Left Books.
15. Feyerabend, P. K. (1975). *Against Method: Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge*. Verso Books.
16. Hamouda, A. A. (1998). *The Convex Mirrors*. The National Council for Culture, Arts and Letters.
17. Keuth, H. (2005). *The Philosophy of Karl Popper*. Cambridge University Press.
18. Krige, J. (1980). *Science, Revolution and Discontinuity*. Harvester Press.
19. Kuhn, T. S. (2012). *The Structure of Scientific Revolutions*. University of Chicago Press.
20. Krige, Johan. (1980). *Science, Revolution and Discontinuity*. Harvester Press.

21. Leonard, S. (2026). *The Analogue of Chaos*. Translated by Muhammad Saad Tantawi. Hindawi Foundation.
22. Leonard, S. (2007). *Chaos: A very short introduction*. OUP Oxford.
23. Lyotard, J. F. (1984). *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. University of Minnesota Press.
24. Mahmoud, Z. M. (1961). *Positivist Logic*. Part 2, 3rd Edition. The Anglo-Egyptian Library.
25. Mahmoud, Z. M. (1961). *Positivist Logic*. (3rd ed., Vols. 1–2). The Anglo-Egyptian Library.
26. Ozumba, G. O. (2000, Summer). '*Epistemology and the Science of Politics*'. African Journal of Philosophy, 40–54.
27. Preston, C. J. (2010). *Grounding Knowledge: Environmental Philosophy, Epistemology, and Place*. University of Georgia Press.
28. Peters, E. (1991). *Chaos and order in capital markets*. Wiley & Sons.
29. Plant, S. (2002). *The Most Radical Gesture: The Situationist International in a Postmodern Age*. (2nd ed.). Routledge.
30. Preston, C. J. (2010). *Grounding Knowledge: Environmental Philosophy, Epistemology, and Place*. University of Georgia Press.
31. Rostagno, A., Judith, M., & Beck, J. (1970). *We, the Living Theatre*. Ballantine Books.
32. Sagi, A. (2022). *Albert Camus and the Philosophy of the Absurd*. BRILL.
33. Sarkar, S., & Pfeifer, J. (2006). *The Philosophy of Science*. Psychology Press.

Daxil oldu: 16.09.2024
Baxışa göndərildi: 13.10.2024
Təsdiq edildi: 10.11.2024
Çap olundu: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/41/120-123

Tanırverdi Əmiraslanlı
Bakı Biznes Universiteti
magistrant
tanirverdi55555@gmail.com

Daxili auditin xüsusiyyətləri

Xülasə

Nəticə etibarilə, daxili audit müasir iqtisadiyyatda müəssisələrin idarəetmə sisteminin ayrılmaz bir hissəsidir. O, maliyyə resurslarının effektiv idarə olunmasına, risklərin düzgün qiymətləndirilməsinə və təşkilati mədəniyyətin inkişafına xidmət edir. Daxili auditin inkişaf perspektivləri arasında müvafiq standartların tənzimlənməsi, mühasibat uçotunun keyfiyyətinin artırılması və texnologiyaların tətbiqi önəmli yer tutur.

Azərbaycanda daxili auditin daha da inkişaf etdirilməsi üçün müvafiq strategiyaların hazırlanması, təşkilat rəhbərlərinin daxili auditin əhəmiyyətini anlamaq və onun rolunu artırmaq yönündə tədbirlər görülməsi lazımdır. Daxili auditin effektiv fəaliyyəti, müəssisələrin müasir dövrdə uğurlu olmasının açarlarından biridir.

Bu kontekstdə, müasir bazar şəraitində daxili auditin inkişafı, iqtisadi subyektlərin daha səmərəli və şəffaf fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradır. Nəticə etibarilə, daxili audit, müasir iqtisadiyyatın dinamikasına uyğun olaraq, təşkilatların strateji hədəflərinə çatmalarına dəstək verir.

Açar sözlər: *daxili audit, kənar audit, risk idarəetməsi, mühasibat uçotu, maliyyə hesabatları*

Tanirverdi Amiraslanli
Baku Business University
Master student
tanirverdi55555@gmail.com

Characteristics of Internal Audit

Abstract

Consequently, internal audit is an integral part of the management system of enterprises in the modern economy. It serves the effective management of financial resources, the correct assessment of risks and the development of organizational culture. Among the prospects for the development of internal audit, the regulation of relevant standards, the improvement of the quality of accounting and the application of technologies occupy an important place.

In order to further develop internal audit in Azerbaijan, it is necessary to prepare appropriate strategies, to make organizational leaders understand the importance of internal audit and to take measures to increase its role. Effective functioning of the internal audit is one of the keys to the success of enterprises in the modern era.

In this context, the development of internal audit in modern market conditions enables economic entities to operate more efficiently and transparently. As a result, internal audit supports organizations in achieving their strategic goals in accordance with the dynamics of the modern economy.

Keywords: *internal audit, external audit, risk management, accounting, financial statements*

Giriş

Daxili audit müasir maliyyə nəzarətinin əsas komponentlərindən biridir. O, müəssisələrin fəaliyyətini tənzimləmək, maliyyə məlumatlarının etibarlılığını təmin etmək və riskləri idarə etmək məqsədini güdür. Azərbaycanda daxili audit sistemi, müstəqil fəaliyyət göstərən iqtisadi subyektlərin effektivliyini artırmağa yönəlmiş müasir iqtisadi şəraitdə öz rolunu oynamaqdadır. Bu yazıda daxili auditin mahiyyəti, növləri, kənar auditlə fərqləri və onun inkişaf perspektivləri müzakirə ediləcək.

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

Tədqiqat

Daxili audit növləri

Daxili auditin bir neçə növü vardır ki, bunlar arasında (Azərbaycan dilində rəsmi sənədlər və materiallar 1. "Auditor xidmətinin aktual problemləri" mövzusunda keçirilmiş sorğu, Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası, 2004-2014):

1. **Maliyyə auditi**: Müəssisənin maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünü yoxlayaraq, maliyyə əməliyyatlarının şəffaflığını təmin edir. Bu növ audit, mühasibat uçotunun dəqiqliyini qiymətləndirmək üçün həyata keçirilir.
2. **Uyğunluğun auditi**: Qanunvericilik və müvafiq normativ aktlara riayət edilməsini yoxlayır. Bu audit, müəssisələrin fəaliyyətinin hüquqi çərçivəyə uyğunluğunu təmin edir.
3. **Əməliyyat auditi**: Müəssisənin əməliyyatlarının effektivliyini artırmağa yönəlmiş analizlər aparır. Bu növ audit, istehsal proseslərinin optimallaşdırılmasına kömək edir.
4. **Riskli sahənin auditi**: Müəssisənin risklərini müəyyən edir və onların idarə edilməsinə dair tövsiyələr verir. Bu, strateji qərarların qəbulunda mühüm rol oynayır.

Daxili və Kənar audit: Fərqliliklər (Audit: qanunvericilik və normativ sənədlər, 2005**).**

Daxili audit, müəssisənin içində həyata keçirilən bir nəzarət mexanizmidir. Müəssisənin rəhbərliyinə tabe olan daxili auditorlar, mühasibat uçotunun və maliyyə məlumatlarının keyfiyyətini yoxlayır. Kənar audit isə müstəqil auditorlar tərəfindən aparılır. Kənar auditorlar, müəssisələrin müstəqil qiymətləndirilməsini təmin edir və maliyyə hesabatlarının obyektivliyini artırır.

Daxili auditorlar, müvafiq təşkilatın rəhbərliyinə məsləhət xidmətləri təqdim edərkən, kənar auditorlar müstəqil bir tərəf kimi fəaliyyət göstərirlər. Bu, müəssisələrin fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərini qiymətləndirməkdə əhəmiyyətli fərqliliklər yaradır (Audit: qanunvericilik və normativ sənədlər, 2013).

Azərbaycanın daxili audit sisteminin inkişafı

Azərbaycanda daxili auditin inkişafı, 2007-ci ildən etibarən "Daxili audit haqqında" Qanunun qəbul edilməsi ilə başlamışdır. Bu qanun, daxili auditin təşkilati strukturlarını və mütəxəssislərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edir. Bu hüquqi çərçivə, daxili auditin müstəqil və effektiv fəaliyyətini təmin etməyə yönəlmişdir.

Daxili auditin təşkilati strukturları, mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının keyfiyyətinin artırılmasına, eyni zamanda, müəssisələrin idarəetmə sistemlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Daxili auditin müvafiq standartlarla tənzimlənməsi, onun fəaliyyətini daha da effektivləşdirir ("Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla baglı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1999).

Daxili audit standartları və tətbiqi

Daxili auditin müvafiq standartlarla tənzimlənməsi auditin keyfiyyətini artırır. Bu standartlar, auditorların fəaliyyətini, hesabat təqdim etmə metodlarını və mühasibat uçotunun idarə edilməsini əhatə edir. Standartların tətbiqi, mühasibat uçotunun və maliyyə hesabatlarının keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, müəssisələrin idarəetməsində şəffaflığın təmin olunmasına da xidmət edir.

Müasir dövrdə, daxili auditin tələblərinə uyğun gəlmək üçün mühasibat uçotunun düzgün aparılması və auditorların peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması vacibdir. Bu, müəssisələrin maliyyə fəaliyyətinin dəqiqliyini və etibarlılığını təmin etməyə kömək edir ("Sığorta fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanuıu, 25 dekabr 2007).

Daxili audit və risk idarəetməsi

Daxili auditin mühüm funksiyalarından biri də risklərin idarə edilməsidir. Müasir mühitdə müəssisələr, müxtəlif daxili və xarici risklərə məruz qalır. Bu risklər arasında maliyyə riskləri, əməliyyat riskləri, reputasiya riskləri və hüquqi risklər yer alır. Daxili auditorlar, bu risklərin müəyyən edilməsi və idarə olunmasında əhəmiyyətli rol oynayırlar.

Audit prosesi zamanı risklərin qiymətləndirilməsi və onların idarə edilməsi üçün müvafiq strategiyaların hazırlanması, müəssisələrin davamlılığını təmin etmək üçün vacibdir. Daxili audit, müəssisənin risk idarəetmə sisteminin effektivliyini qiymətləndirməkdə, risklərin zamanında aşkarlanmasında və risklərin minimuma endirilməsində müstəsna rol oynayır.

Daxili audit və idarəetmə prosesi

Daxili auditin fəaliyyətinin effektivliyi, müəssisənin idarəetmə prosesinin təkmilləşdirilməsi ilə sıx bağlıdır. Daxili auditorlar, müəssisənin fəaliyyətini qiymətləndirməklə yanaşı, idarəetmə sisteminin zəif tərəflərini də aşkar edirlər. Bu, rəhbərliyə zəruri dəyişiklikləri həyata keçirmək, resursları daha səmərəli idarə etmək və müəssisənin strateji hədəflərinə çatmaq üçün zəruri məlumatları təqdim edir ("Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiyanin təsdiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 2007).

Daxili audit, təşkilatın iş proseslərini optimallaşdırmağa və səmərəliliyini artırmağa kömək edən bir vasitədir. Bu, işçilərin məsuliyyətlərini və vəzifələrini daha aydın şəkildə müəyyən etməyə, əməliyyatların optimallaşdırılmasına və nəticədə, maliyyə performansının yüksəldilməsinə səbəb olur.

Daxili audit və texnologiya

Müasir dövrdə, texnologiyanın inkişafı daxili auditin həyata keçirilməsində də əhəmiyyətli dəyişikliklərə yol açıb. Məlumatların analizi, avtomatlaşdırılmış sistemlər və audit proqramları daxili auditorların işini asanlaşdırır. Bu, auditorların daha effektiv və dəqiq qiymətləndirmələr aparmalarına imkan tanıyır (Abbasov, 2013).

Müasir audit texnologiyaları, real vaxtda məlumatların analizini həyata keçirərək risklərin daha sürətli aşkar edilməsinə və müvafiq tədbirlərin görülməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda informasiya sistemləri, auditin obyektivliyini artırır və mühasibat uçotunun dəqiqliyini təmin edir. Beləliklə, müasir texnologiyalar, daxili auditin səmərəliliyini artıraraq, müəssisələrin inkişafını sürətləndirir.

Daxili audit və mühasibat uçotu

Daxili auditin mühasibat uçotu ilə əlaqəsi çox əhəmiyyətlidir. Daxili auditorlar, mühasibat uçotunun düzgünlüyünü yoxlayaraq, maliyyə məlumatlarının etibarlılığını təmin edirlər. Mühasibat uçotunun keyfiyyəti, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin düzgün qiymətləndirilməsinə və müvafiq qərarların qəbul edilməsinə təsir edir.

Daxili audit, mühasibat uçotunun tələblərinə riayət edilməsi, maliyyə hesabatlarının dəqiqliyi və tamlığının yoxlanması üzrə müvafiq təkliflər təqdim edir. Bu, müəssisənin maliyyə resurslarının səmərəli istifadə olunmasına və mühasibat sisteminin təkmilləşdirilməsinə kömək edir (Abbasov, 1999).

Daxili audit və təşkilati mədəniyyət

Daxili audit, təşkilati mədəniyyətin inkişafında da mühüm rol oynayır. Daxili auditorlar, müəssisənin dəyərlərinə, məqsədlərinə və strategiyalarına uyğun olaraq fəaliyyət göstərməlidirlər. Təşkilatın mədəniyyəti, daxili auditin müvəffəqiyyəti üçün vacibdir, çünki bu, müstəqil audit fəaliyyətinin qəbul olunmasını və dəstəklənməsini təmin edir.

Daxili audit, təşkilatın şəffaflığını artırır, məsuliyyətliliyi gücləndirir və işçilərin əməliyyatlarda iştirakını təşviq edir. Təşkilati mədəniyyətin güclənməsi, daxili auditin effektivliyini artıraraq, müəssisənin uzunmüddətli müvəffəqiyyətinə dəstək olur.

Nəticə

Araşdırmalar nəticəsində, daxili auditin inkişaf perspektivləri aşağıdakı əsas məqamlarla ümumiləşdirilə bilər:

1. Daxili auditin təşəkkülü: Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi ilə başlayan daxili auditin formalaşması, müasir dövrün tələblərinə uyğun mütərəqqi yanaşmaların tətbiqi ilə daha da güclənir.

2. İdarəetmə effektivliyi: Daxili auditin müvafiq xidmətlərinin yaradılması, müəssisələrin idarəetmə sisteminin səmərəliliyini artırmağa kömək edir. Müvafiq təşkilat rəhbərləri, daxili auditin rolunu düzgün başa düşdükdə, onun fəaliyyətini daha da gücləndirə bilərlər.

3. Mühasibat uçotu: Daxili auditin funksiyaları həyata keçirilərkən mühasibat uçotunun məlumatlarından tam şəkildə istifadə olunmalıdır. Bu, idarəetmə sisteminin effektivliyini artırır.

4. Müstəqillik problemləri: Daxili auditorların müstəqilliyinin təmin edilməsi sahəsində əhəmiyyətli məsələlər qalmaqdadır. Daxili auditorların öz vəzifələrini yerinə yetirərkən rəhbərlərdən asılı olmaması üçün müvafiq hüquqi və əxlaqi normalar mövcud olmalıdır.

5. Təkliflər: Daxili audit xidmətlərinin effektivliyini artırmaq üçün aşağıdakı vəzifələr irəli sürülür:

- Daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;
- Risklərin idarə edilməsi prosedurlarının təkmilləşdirilməsi;
- Mühasibat uçotunun dürüstlüyünün və tamlığının yoxlanılması;
- İdarəetmə sisteminin keyfiyyətini artırmaq üçün müvafiq normativ-hüquqi aktların nəzərdən keçirilməsi.

Bu yanaşmalar, daxili auditin müəssisələrin idarəetməsindəki rolunu daha da artıracaq və onların fəaliyyətini daha şəffaf, effektiv və mütəşəkkil edəcəkdir. Daxili audit, müasir bazar iqtisadiyyatında müəssisələrin uzunmüddətli uğuru üçün əvəzsiz bir alət olaraq ön plana çıxır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, İ. M. (2013). *Audit.* Dərslik. Bakı Biznes Universiteti.
2. Abbasov, İ. M. (1999). *Auditin nəzarəti və praktiki problemləri*. Elm.
3. *Azərbaycan dilində Rəsmi sənədlər və materiallar. "Auditor xidmətinin aktual problemləri" mövzusunda keçirilmiş sorğu. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası*. (2004-2014).
4. Audit: qanunvericilik və normativ sənədlər. (2005). III cild. *"İqtisadiyyat və audit" jurnalı.*
5. Audit: qanunvericilik və normativ sənədlər. (2013). VII cild. *"İqtisadiyyat və audit" jurnalı.*
6. *"Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bagli hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu*. (1999, 1 fevral). № 618-1Q. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, № 4.
7. *"Sığorta fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu*. (2007, 25 dekabr). № 519. IIIQ//Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. (2008). № 3, maddə 144.
8. *"Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiyanin təsdiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublıkası Prezidentinin Sərəncamı*. (2007, 28 iyul). № 2292. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, № 7, maddə 728, 1985-2015.

Daxil oldu: 19.08.2024
Baxışa göndərildi: 24.09.2024
Təsdiq edildi: 31.10.2024
Çap olundu: 30.11.2024

Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnal. 2024 / Cild: 6 Sayı: 11 / 124-130 ISSN: 2706-6185
Ancient Land International Scientific Journal. 2024 / Volume: 6 Issue: 11 / 124-130 e-ISSN: 2709-4197

https://doi.org/10.36719/2706-6185/41/124-130

Nicat Mustafazadə
Bakı Biznes Universiteti
magistrant
nicat13mustafazade@gmail.com

Təsərrüfat subyektlərinin auditor yoxlamasında istifadə olunan informasiyanın sistemləşdirilməsi

Xülasə

Təsərrüfat subyektlərinin auditi maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünü, uyğunluğunu və etibarlılığını təmin etmək üçün məlumatların toplanması, təhlili və təfsiri üçün strukturlaşdırılmış yanaşmaya əsaslanır. Sistemləşdirmə müxtəlif məlumat mənbələrini ahəngdar bir çərçivədə təşkil etməklə, auditorlara qiymətləndirmələri effektiv şəkildə həyata keçirməyə imkan verməklə mühüm rol oynayır. Bu proses maliyyə hesabatları, əməliyyat məlumatları və xarici təsdiqləmələr kimi aktuallıq, etibarlılıq və mənbə növü əsasında məlumatların təsnifatını əhatə edir. O, həmçinin həcmli məlumatların işini asanlaşdırmaq üçün avtomatlaşdırılmış məlumat analitikası kimi qabaqcıl alətlərin və metodologiyaların istifadəsini əhatə edir.

Sistemləşdirilmiş məlumat risklərin qiymətləndirilməsini dəstəkləyir, uyğunsuzluqları müəyyən edir və tənzimləyici standartlara uyğunluğun yoxlanılmasını asanlaşdırır. Bundan əlavə, səhvləri azaltmaqla və qərar qəbuletmə proseslərini təkmilləşdirməklə audit keyfiyyətini artırır. Müasir audit təcrübələri məlumatları daha səmərəli şəkildə sistemləşdirmək üçün süni intellekt və blokçeyn kimi rəqəmsal texnologiyalara daha çox etibar edir. Məlumatların strukturlaşdırılmış təşkili təkcə şəffaflığı və hesabatlılığı təmin etmir, həm də maraqlı tərəflərin maliyyə hesabatlarına inamını artırır. Bu mücərrəd təsərrüfat subyektlərinin hərtərəfli və etibarlı auditinin aparılmasında sistemli məlumatların idarə edilməsinin kritik əhəmiyyətini vurğulayır.

Açar sözlər: *sistemləşdirmə, audit prosesi, təsərrüfat subyektləri, məlumatların idarə edilməsi, audit sübutları, maliyyə hesabatları, daxili nəzarət sistemləri, məlumatların təhlili*

Nijat Mustafazadeh
Baku Business University
Master student
nicat13mustafazade@gmail.com

Systematization of Information Used in the Audit of Economic Entities

Abstract

The audit of economic entities relies on a structured approach to collecting, analyzing, and interpreting information to ensure accuracy, compliance, and reliability in financial reporting. Systematization plays a pivotal role by organizing diverse data sources into a coherent framework, enabling auditors to perform assessments effectively. This process involves categorizing information based on relevance, reliability, and source type, such as financial statements, operational data, and external confirmations. It also includes the use of advanced tools and methodologies, such as automated data analytics, to streamline the handling of voluminous data.

Systematized information supports risk assessment, identifies discrepancies, and facilitates the verification of compliance with regulatory standards. Furthermore, it enhances audit quality by reducing errors and improving decision-making processes. Modern auditing practices increasingly rely on digital technologies, such as artificial intelligence and blockchain, to systematize information more efficiently. The structured organization of data not only ensures transparency and accountability but also bolsters stakeholder confidence in financial reporting. This abstract

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

underscores the critical importance of systematic information management in conducting thorough and reliable audits of economic entities.

Keywords: *systematization, audit process, economic entities, information management, audit evidence, financial reporting, internal control systems, data analysis*

Giriş

Müasir iqtisadi mənzərədə audit şəffaflığın, hesabatlılığın və təsərrüfat subyektlərində resursların səmərəli idarə olunmasının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Auditorlar geniş və müxtəlif verilənlər bazasına güvənirlər ki, bu da məlumatları effektiv idarə etmək və təhlil etmək üçün strukturlaşdırılmış yanaşma tələb edir. Auditdə məlumatın sistemləşdirilməsi təkcə əməliyyat rahatlığı deyil, həm də audit nəticələrinin etibarlılığını və maraqlı tərəflərə verilən tövsiyələrin keyfiyyətini dəstəkləyən strateji vacib şərtdir ("Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 2005). Sistemləşdirmə məlumatın əlçatanlığını, aktuallığını və bütövlüyünü təmin etmək üçün sistematik şəkildə təşkil etməyə aiddir. Auditorlar üçün bu proses müxtəlif mənbələrdən, o cümlədən maliyyə hesabatları, əməliyyat qeydləri və xarici bazar məlumatları daxil olmaqla məlumatların toplanması, kateqoriyalara bölünməsi və təhlilini əhatə edir. Məlumat müəyyən edilmiş audit standartlarına, qanunvericilik bazalarına və audit tapşırığının xüsusi məqsədlərinə uyğun olmalıdır (Auditor xidməti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, 1994).

Tədqiqat

Böyük verilənlərin analitikası, süni intellekt və bulud hesablamaları kimi sürətli texnoloji tərəqqi ilə xarakterizə olunan bir dövrdə audit məlumatlarının sistemləşdirilməsi daha da təkmilləşmişdir. Bu texnologiyalar auditorlara mürəkkəb verilənlər toplusunu emal etməyə, nümunələri və anomaliyaları müəyyən etməyə və daha dəqiqliklə fikirlər əldə etməyə imkan verir. Bununla belə, məlumatın böyük həcmi və mürəkkəbliyi məlumatların təhlükəsizliyi, keyfiyyəti və uyğunluğu ilə bağlı risklər də daxil olmaqla problemlər yaradır (Səbzəliyev, Quliyev, Zeynalova, 2014, s. 45).

Sistemləşdirilmiş məlumatın əhəmiyyəti audit prosesinin özündən kənara çıxır. Təsərrüfat subyektləri üçün yaxşı təşkil olunmuş audit məlumatı risklərin effektiv idarə edilməsinə kömək edir, qərarların qəbulunu artırır və maraqlı tərəflərin inamını gücləndirir. O, həmçinin tənzimləyicilərə uyğunluğa kömək edir və idarəetmə təcrübələrində davamlı təkmilləşdirmə üçün zəmin yaradır.

Bu giriş auditlərdə sistemləşdirmənin ikili məqsədini vurğulayır: audit prosesinin səmərəliliyinin təmin edilməsi və təsərrüfat subyektlərinə verilən dəyərin artırılması. Auditlərin əhatə dairəsi və mürəkkəbliyi inkişaf etməyə davam etdikcə, məlumatın idarə edilməsi üçün möhkəm və uyğunlaşa bilən sistemlərin əhəmiyyətini qiymətləndirmək olmaz (Abbasov, Cəfərov, 2014).

Təsərrüfat subyektlərinin auditində istifadə olunan məlumatların sistemləşdirilməsi

Təsərrüfat subyektlərinin auditi şəffaflığı, dəqiqliyi və normativ tələblərə uyğunluğu təmin edən maliyyə nəzarətinin tərkib hissəsidir. Effektiv audit böyük ölçüdə məlumatların sistemləşdirilməsindən asılıdır ki, bu da məlumatların dəqiq təhlili, hesabat verməsini və qərar qəbulunu asanlaşdıracaq şəkildə strukturlaşdırılmasını və təşkilini nəzərdə tutur. Bu tədqiqat təsərrüfat subyektlərinin auditində məlumatların sistemləşdirilməsinin prinsiplərini, proseslərini və əhəmiyyətini, habelə onunla bağlı alətləri və problemləri araşdırır (Crucean & Hategan, 2019).

Auditdə informasiya sistemləşdirilməsinin əhəmiyyəti

Auditdə məlumatların sistemləşdirilməsi məlumatların strukturlaşdırılmış şəkildə toplanması, təşkili, təhlili və təqdim edilməsi prosesinə aiddir. Bir neçə kritik məqsədə xidmət edir (Cəfərov, 2019):

1. Dəqiqlik və etibarlılıq: Audit dəqiq maliyyə qeydlərinə əsaslanır. Sistemləşdirilmiş məlumat səhvləri, uyğunsuzluqları və çatışmazlıqları minimuma endirərək, audit nəticələrinin etibarlılığını təmin edir.

2. Uyğunluq və standartlaşdırma: Auditorlar Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları (BMHS) və Auditin Beynəlxalq Standartları (BSA) kimi hüquqi və peşəkar standartlara riayət etməlidirlər. Sistemləşdirilmiş məlumat bu standartlara ardıcıl riayət etməyə imkan verir.

3. Effektiv qərar qəbuletmə: Mütəşəkkil məlumatlar auditorlara tendensiyaları, qanun pozuntularını və risk sahələrini tez bir zamanda müəyyən etməyə imkan verir və daha çox məlumatlı tövsiyələr verir (Səbzəliyev, Quliyev, 2014, s. 69).

4. Şəffaflıq və hesabatlılıq: Auditlər maraqlı tərəflərə təşkilatın maliyyə vəziyyəti haqqında aydın fikir verməklə hesabatlılığı təşviq edir. Sistemləşdirilmiş məlumat audit hesabatlarının aydın və başa düşülən olmasını təmin edir.

5. Risklərin idarə edilməsi: Yaxşı strukturlaşdırılmış audit prosesi maliyyə sistemlərində potensial riskləri və zəif tərəfləri müəyyən edir və müəssisələrə qabaqlayıcı tədbirlər görməyə imkan verir.

İnformasiyanın sistemləşdirilməsinin prinsipləri

Məlumatın sistemləşdirilməsi onun effektivliyini təmin etmək üçün xüsusi prinsiplərə riayət etməyi nəzərdə tutur (Akdogan, Boyacioglu, 2014):

1. Uyğunluq: Toplanmış məlumat auditin məqsədlərinə uyğun olmalıdır. Uyğun olmayan məlumatlar auditorları sıxışdıra bilər və səmərəsizliyə səbəb ola bilər.

2. Tamlıq: Təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyətinin ümumi görünüşünü təmin etmək üçün bütün zəruri məlumatlar əldə edilməlidir.

3. Ardıcıllıq: Məlumatların toplanması və hesabat verilməsi üçün vahid prosedurlar və formatlar dövrlər və qurumlar üzrə müqayisəliliyi təmin edir.

4. Dəqiqlik: Məlumatların düzgünlüyünü təmin etmək üçün onların yoxlanılması lazımdır. Məlumatlardakı səhvlər auditin bütövlüyünü poza bilər.

5. Vaxtlılıq: Məlumatlar cari olmalı və müəssisənin ən son maliyyə fəaliyyətini əks etdirməlidir.

6. Məxfilik: Etibarı qorumaq və qanuni tələblərə riayət etmək üçün həssas maliyyə məlumatları icazəsiz girişdən qorunmalıdır.

İnformasiyanın sistemləşdirilməsi prosesləri

Audit üçün məlumatların sistemləşdirilməsi prosesini bir neçə əsas mərhələyə bölmək olar (Dashtbayaz, Mohammadi, 2016):

1. Məlumatların toplanması:

- Auditorlar müxtəlif mənbələrdən, o cümlədən maliyyə hesabatları, fakturalar, müqavilələr və daxili hesabatlardan məlumat toplayır.
- Əsas işçilərlə müsahibələr və əməliyyat proseslərinin müşahidələri sənədli sübutları tamamlayır (İsmayılov və b., 2015, s. 22).

2. Təsnifat:

- Məlumat növlərinə görə təsnif edilir (məsələn, gəlir, xərclər, öhdəliklər, aktivlər).
- Düzgün təsnifat müqayisəli təhlili asanlaşdırmaqla oxşar məlumatların qruplaşdırılmasını təmin edir.

3. Doğrulama:

- Məlumatların düzgünlüyü təsdiqedici sənədlər və xarici təsdiqlərlə tutuşdurulmaqla yoxlanılır.
- Analitik prosedurlar, test yoxlamaları və mahiyyəti üzrə test kimi üsullardan istifadə olunur.

4. Təhlil:

- Auditorlar tendensiyaları, anomaliyaları və potensial təhrifləri müəyyən etmək üçün sistemləşdirilmiş məlumatları təhlil edirlər (Əliyeva, 2016).
- Excel, ACL və ya IDEA kimi analitik alətlər və proqram təminatı tez-tez istifadə olunur.

5. Sənədləşdirmə:

- Nəticələr və müşahidələr audit rəyini dəstəkləmək üçün sistematik şəkildə sənədləşdirilir.
- İş sənədləri audit prosesinin sübutu kimi xidmət edir və nəzərdən keçirmək üçün əsas verir.

6. Hesabat:

- Yekun audit hesabatı maliyyə hesabatlarının ədalətliliyi və uyğunluğu ilə bağlı rəyi təqdim edərək, nəticələri ümumiləşdirir.

Sistemləşdirmə üçün Alətlər və Texnologiyalar

Texnologiyanın inkişafı məlumatı sistemləşdirmək qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırdı. Auditdə geniş istifadə olunan alət və texnologiyalardan bəziləri bunlardır:

1. Audit proqramı:

• ACL Analytics, IDEA və TeamMate kimi alətlər auditorlara böyük verilənlər toplusunu təhlil etmək, risk qiymətləndirmələri aparmaq və hesabatlar yaratmaq imkanı verir.

2. Müəssisə resurslarının planlaşdırılması (ERP) Sistemləri:

• SAP və Oracle kimi sistemlər məlumatların toplanması üçün tələb olunan vaxtı azaldaraq inteqrasiya olunmuş maliyyə məlumatları təqdim edir.

3. Məlumatların vizuallaşdırılması alətləri:

• Tableau və Power BI kimi alətlər mürəkkəb məlumatları qrafik formatlarda təqdim edərək daha yaxşı şərh etməyə kömək edir.

4. Süni intellekt və maşın öyrənməsi:

• Bu texnologiyalar məlumatların təhlilini avtomatlaşdırır, nümunələri aşkar edir və potensial riskləri proqnozlaşdırır, auditlərin səmərəliliyini və dəqiqliyini artırır.

5. Blockchain:

• Blockchain texnologiyası əməliyyatların təhlükəsiz və dəyişməz dəftərini təmin etməklə məlumatların bütövlüyünü və şəffaflığını təmin edir.

İnformasiyanın sistemləşdirilməsində çətinliklər (Bayramov, Gülməmmədov, 2015)

Faydalarına baxmayaraq, auditlərdə məlumatların sistemləşdirilməsi problemsiz deyil:

1. Məlumatların həcmi və mürəkkəbliyi:

• Böyük təsərrüfat subyektləri böyük həcmdə məlumat yaradır, bu da effektiv şəkildə təşkili və təhlilini çətinləşdirir.

2. Məlumatın keyfiyyəti problemləri:

• Qeyri-dəqiq, natamam və ya uyğun olmayan məlumatlar audit prosesinə mane ola bilər.

3. Dəyişikliyə qarşı müqavimət:

• Bəzi təşkilatlar ənənəvi üsullara üstünlük verərək yeni texnologiyaların və ya standartlaşdırılmış prosedurların qəbuluna qarşı çıxa bilərlər (Soliman, 2020, s. 183).

4. Tənzimləmə dəyişiklikləri:

• Qaydalarda və standartlarda tez-tez dəyişikliklər auditorlardan öz metodlarını davamlı olaraq yeniləməyi tələb edir.

5. Kibertəhlükəsizlik riskləri:

• Rəqəmsal alətlərin istifadəsi həssas maliyyə məlumatlarını potensial kibertəhlükəsizlik təhdidlərinə məruz qoyur.

6. Resurs məhdudiyyətləri:

• Kiçik müəssisələr məlumatların sistemləşdirilməsi üçün qabaqcıl alətləri tətbiq etmək üçün maliyyə və ya texniki resurslardan məhrum ola bilər.

Problemləri aradan qaldırmaq üçün strategiyalar

Bu problemləri həll etmək üçün auditorlar və təsərrüfat subyektləri bir neçə strategiya qəbul edə bilərlər (Novruzov, Qənizadə, Yaqubov, 2015):

1. Təlim və İnkişaf:

• Davamlı peşəkar inkişaf auditorların ən son alətlər və standartları yaxşı bilməsini təmin edir.

2. Texnologiyaya investisiya:

• İqtisadi qurumlar məlumatların sistemləşdirilməsini asanlaşdırmaq üçün etibarlı ERP sistemlərinə və audit proqramlarına investisiya qoymalıdırlar.

3. İT Mütəxəssisləri ilə əməkdaşlıq:

• Auditorlar məlumatların təhlükəsizliyini təmin etmək və texnologiyadan istifadəni optimallaşdırmaq üçün İT mütəxəssisləri ilə işləyə bilərlər.

4. Proseslərin standartlaşdırılması:

• Standartlaşdırılmış şablonların və prosedurların yaradılması ardıcıllığı artırır və səhvləri azaldır.

5. Məlumatların idarə edilməsi:

• Güclü məlumat idarəetmə siyasətlərinin həyata keçirilməsi maliyyə məlumatlarının dəqiqliyini, məxfiliyini və bütövlüyünü təmin edir.

Təsərrüfat subyektlərinin effektiv auditi maliyyə və qeyri-maliyyə məlumatlarının sistematik şəkildə toplanması, təhlili və şərhinə əsaslanır. Bu məqalədə məlumatların sistemləşdirilməsi prosesi audit kontekstində araşdırılır, onun şəffaflığın, uyğunluğun təmin edilməsində və qərarların qəbul edilməsində əhəmiyyəti vurğulanır. Əsas komponentlərə təsnifat, məlumat mənbələri, rəqəmsal alətlər və rast gəlinən problemlər daxildir. Nəticələr auditlərdə məlumatların idarə edilməsinə strukturlaşdırılmış yanaşmanın zəruriliyini vurğulayır və bu, etibarlılığın və səmərəliliyin artırılmasına yol açır (Concept of development of the audit service in the Republic of Azerbaijan (2012-2020).

İqtisadi auditlər maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünü və tənzimləyici standartlara riayət olunmasını təmin etmək üçün vacibdir. Bu prosesin əsasını auditorlara maliyyə vəziyyətini qiymətləndirməyə, riskləri müəyyən etməyə və tövsiyələr təklif etməyə imkan verən məlumatların sistemləşdirilməsi təşkil edir. Bugünkü mürəkkəb iqtisadi mühitdə auditorlar strukturlaşdırılmış yanaşma tələb edən müxtəlif mənbələrdən böyük həcmdə məlumatları idarə edirlər (Abbasov, 2009, s. 28).

İnformasiyanın sistemləşdirilməsi təsərrüfat subyektlərinin audit prosesində mühüm rol oynayır. Auditlər maliyyə hesabatlarının təşkilatın maliyyə vəziyyətinin düzgün və ədalətli görünüşünü təmin etmək üçün məlumatların dəqiq toplanmasına, təsnifləşdirilməsinə və təhlilinə əsaslanır. Sistemləşdirmə səmərəliliyi artırır, səhv riskini azaldır və auditorlara etibarlı nəticələr çıxarmağa imkan verir.

Sistemləşdirmənin əhəmiyyəti

Sistemləşdirmə məlumatın strukturlaşdırılmış təşkilinə aiddir, onu konkret məqsədlər üçün əlçatan və istifadəyə yararlı edir. Auditlər kontekstində bu proses müvafiq məlumatların məntiqi şəkildə qruplaşdırılmasını və təhlil üçün hazır olmasını təmin edir. O, maliyyə qeydlərini, idarəetmə hesabatlarını, əməliyyat məlumatlarını və uyğunluqla bağlı məlumatları əhatə edir. Düzgün sistemləşdirmə audit nəticələrinin dəqiq və etibarlı olmasını təmin etmək üçün vacib olan artıqlıqları və uyğunsuzluqları minimuma endirir.

Auditorlar təsərrüfat subyektlərinin maliyyə bütövlüyünü və əməliyyat səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün sistemləşdirilmiş məlumatlara istinad edirlər. Məsələn, gəlir, xərc və aktiv əməliyyatlarının yaxşı təşkil edilmiş qeydləri auditorlara maliyyə hesabatlarının Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları (BMHS) və ya Ümumi Qəbul Edilmiş Mühasibat Uçotu Prinsipləri (GAAP) kimi tənzimləyici çərçivələrə uyğun olub-olmadığını qiymətləndirməyə kömək edir. Bundan əlavə, sistemləşdirmə tendensiya təhlili, nisbət hesablamaları və anomaliyaların aşkar edilməsini asanlaşdırır, bunların hamısı audit prosedurlarının ayrılmaz hissəsidir.

Audit keyfiyyətinin faydaları

Sistemləşdirilmiş məlumat dəqiqliyi, vaxtındalığı və hərtərəfliliyi təkmilləşdirməklə auditin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Birincisi, bu, auditorlara diqqəti əhəmiyyətli aspektlərə yönəltməyə imkan verir, əhəmiyyətsiz məlumatlara sərf olunan vaxtı azaldır. İkincisi, strukturlaşdırılmış müqayisələr və analitika vasitəsilə risklərin və anomaliyaların müəyyən edilməsini asanlaşdırır. Məsələn, sistemləşdirilmiş məlumat pul vəsaitlərinin hərəkəti və ya inventar səviyyələrində qeyri-adi dalğalanmalar kimi saxtakarlıq və ya təhrifləri göstərən nümunələri aşkar etməyə kömək edə bilər.

Bundan əlavə, sistemləşdirmə şəffaflığı və hesabatlılığı dəstəkləyir. Təsərrüfat subyektləri mütəşəkkil uçotu aparmaqla qaydalara uyğunluğu nümayiş etdirə və beləliklə, kənar auditorların işini sadələşdirə bilər. Hüquqi nöqteyi-nəzərdən sistemləşdirilmiş sənədlər mübahisələr və ya araşdırmalar zamanı sübut kimi xidmət edir (The financial audit for the division of economic entities, 2013).

Sistemləşdirmədə çətinliklər

Faydalarına baxmayaraq, sistemləşdirmə məlumatların mürəkkəbliyi, resurs məhdudiyyətləri və dəyişikliyə qarşı müqavimət kimi problemlərlə üzləşir. İqtisadi qurumlar çox vaxt müxtəlif mənbələrdən alınan böyük həcmli məlumatlarla məşğul olurlar və bu, vahidliyin təmin edilməsini çətinləşdirir. Bundan əlavə, mürəkkəb sistemləşdirmə vasitələrinin qəbulu texnologiya və təlimə əhəmiyyətli investisiya tələb edə bilər. Bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün sağlam siyasətlərin həyata keçirilməsi, informasiya sistemlərinin vaxtaşırı auditi və dəqiqlik və uyğunluq mədəniyyətinin təşviqi daxil olmaqla, proaktiv yanaşma tələb olunur (Əliyeva, 2016, s. 46).

Təsərrüfat subyektlərinin auditində məlumatların sistemləşdirilməsi zəruridir. Məlumatları effektiv şəkildə təşkil etməklə və strukturlaşdırmaqla audit prosesinin etibarlılığını və səmərəliliyini təmin edir. Çətinliklər davam etsə də, texnologiyada irəliləyişlər və ən yaxşı təcrübələrə sadiqlik bu maneələri azalda bilər, maliyyə auditlərinin dürüstlüyünün və şəffaflığının artırılmasında sistemləşdirmənin rolunu gücləndirə bilər (Ghale Rudkhani & Jabbari, 2014).

Şəkil 1

Auditdə analitik prosedurların informasiya təminatı

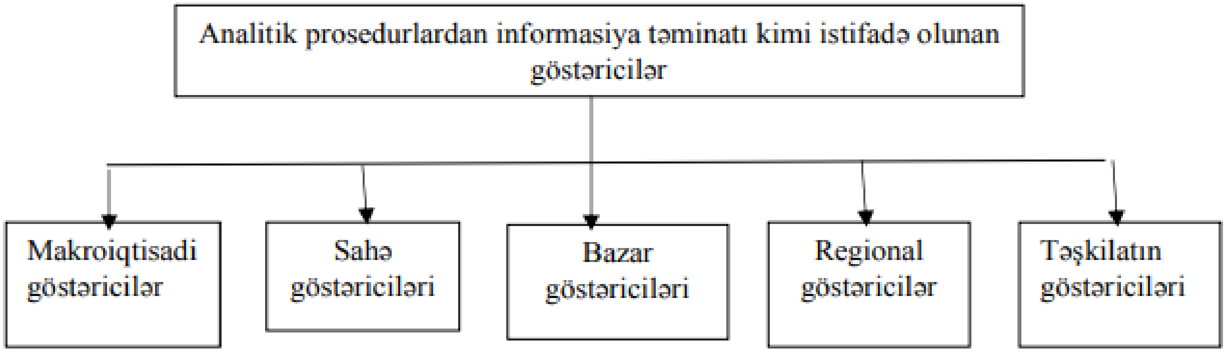

Mənbə: *Müəllif tərəfindən tərtib olunub.*

İnformasiyanın sistemləşdirilməsi təsərrüfat subyektlərinin səmərəli auditinin əsasını təşkil edir. O, dəqiqliyi, uyğunluğu və şəffaflığı təmin edir, eyni zamanda auditorlara təşkilatın maliyyə sağlamlığı haqqında mənalı fikirlər təqdim etməyə imkan verir. Bununla belə, proses diqqətli planlaşdırma, prinsiplərə riayət, müvafiq alət və texnologiyalardan istifadə tələb edir. Çətinlikləri həll etməklə və ən yaxşı təcrübələri tətbiq etməklə auditorlar və təsərrüfat subyektləri auditlərin keyfiyyətini və səmərəliliyini artıra, nəticədə daha çox maraqlı tərəflərin etimadına və iqtisadi sabitliyə töhfə verə bilərlər.

Nəticə

İnformasiyanın sistemləşdirilməsi təsərrüfat subyektləri üçün auditin effektivliyini və etibarlılığını təmin edən əsas elementdir. Maliyyə və əməliyyat məlumatlarını təşkil etməklə və təsnif etməklə, auditorlar qanun pozuntularını aşkar etmək, riskləri qiymətləndirmək və maraqlı tərəflərə dəyərli fikirlər vermək bacarıqlarını artıra bilərlər.

Müasir alətlər və texnologiyalarla dəstəklənən sistemli proseslərin inteqrasiyası məlumatların dəqiqliyini, ardıcıllığını və əlçatanlığını yaxşılaşdırır. Bu, nəinki tənzimləyici standartlara uyğunluğu asanlaşdırır, həm də maliyyə hesabatlarının etibarlılığını gücləndirir.

Bundan əlavə, informasiyanın emalına strukturlaşdırılmış yanaşma auditorlara iqtisadi mühitin dinamik təbiətinə uyğunlaşmaq imkanı verir. O, təsərrüfat subyektlərinin davamlı böyüməsinə və sabitliyinə töhfə verərək, fəal qərarların qəbulunu dəstəkləyir və şəffaflığı gücləndirir.

Yekun olaraq, məlumatın sistemləşdirilməsi sadəcə olaraq prosedur zərurət deyil; bu, audit proseslərinin uğurunu və maliyyə ekosistemlərinin ümumi bütövlüyünü dəstəkləyən strateji aktivdir.

Ədəbiyyat

1. *Auditor xidməti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu*. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev. (1994, 16 sentyabr). № 882. https://e-qanun.az/framework/9236
2. Abbasov, Q. Ə., Cəfərov, E. O və b. (2011). İqtisadiyyatın qloballaşması şəraitində maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları əsasında maliyyə hesabatlarının hazırlanmasının zəruriliyi və bu standartlar üzrə sistemin yaradılması. *Mühasibat uçotu, audit və iqtisadi təhlil*, 4(226), 7-34.
3. Abbasov, Q. Ə. (2009). *Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi*. İqtisad Universiteti.
4. Bayramov, Q., Gülməmmədov, S. (2015). *Müasir şəraitdə auditin aktual problemləri*.

5. Cəfərov, E. O. (2019). *Maliyyə hesabatının konseptual əsasları*. Mühasibat və uçot.
6. Əliyeva, A. H. (2016). *Mühasibat uçotu*. Elm və təhsil.
7. İsmayılov, M. M., Əhmədov, Y. B., Muxtarova, P. E., Allahverdiyeva, C. C. (2015). *Audit təcrübəsi.*
8. *"Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı*. (2005, 7 fevral). № 192. https://e-qanun.az/framework/7366
9. Novruzov, V. T., Qənizadə, R. T., Yaqubov, Ş. H. (2015). (N. Murtuzayeva) (Tərc. red.). "*Daxili audit fəaliyyətinin əsas prinsipləri" Beynəlxalq Auditorlar İnstitutu.*
10. Səbzəliyev, S. M., Quliyev, V. M., Zeynalova, G. M. (2014). Xərclərin uçotunun ənənəvi və funksional metodlarının müqayisəli xarakteristikası. *Maliyyə və uçot jurnalı*, 1 №-li nəşr.
11. Səbzəliyev, S. M, Quliyev, V. M. (2014). *İdarəetmə uçotu*. Dərslik.
12. Akdogan, Y. E., & Boyacioglu, M. A. (2014). The effect of corporate governance on firm performance: a case of Turkey. *International Journal of Critical Accounting.*
13. Crucean, A. C., & Hategan, C. D. (2019). The Determinants Factors on Audit Quality: A Theoretical Approach. *Economic Sciences Series*, 702-709.
14. *Concept of development of the audit service in the Republic of Azerbaijan* (2012-2020). https://audit.gov.az/uploads/The_concept_of_the_development_of_the_Chamber_of_Auditors.pdf
15. Dashtbayaz, M. L., & Mohammadi, S. (2016.). The relationship between audit quality and Investment efficiency. *Journal of Economics, Marketing, and Management*, 20-32.
16. Ghale Rudkhani, T. M., & Jabbari, H. (2014). The effect of financial ratios on auditor opinion in the companies listed on TSE. *European Online Journal of Natural and Social Sciences: Proceedings*, 2(3), 1363.
17. Soliman, W. S. M. K. (2020). Investigating the effect of corporate governance on audit quality and its impact on investment efficiency. *Investment Management and Financial Innovations*, 175-188.
18. *Systematization of Methodical Approaches to the Analysis of Economic Entity Sustainable Development*. (2019). https://www.researchgate.net/publication/337493107_Systematization_of_Methodical_Approaches_to_the_Analysis_of_Economic_Entity_Sustainable_Development
19. *Systematization of Methodical Approaches to the Analysis of Economic Entity Sustainable Development*. (2019). https://www.shs-conferences.org/articles/shsconf/pdf/2019/12/shsconf_eurasia2019_04014.pdf
20. *The financial audit for the division of economic entities.* (2013). https://www.researchgate.net/publication/308903947THE_FINANCIAL_AUDIT_FOR_THE_DIVISION_OF_ECONOMIC_ENTITIES

Daxil oldu: 02.09.2024
Baxışa göndərildi: 08.10.2024
Təsdiq edildi: 14.11.2024
Çap olundu: 30.11.2024

Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnal. 2024 / Cild: 6 Sayı: 11 / 131-134 ISSN: 2706-6185
Ancient Land International Scientific Journal. 2024 / Volume: 6 Issue: 11 / 131-134 e-ISSN: 2709-4197

https://doi.org/10.36719/2706-6185/41/131-134

Murad Şəmmədov
Bakı Biznes Universiteti
magistrant
shammadov27@gmail.com

İnnovativ layihələrin istifadəsinin müəssisələrə təsiri

Xülasə

İnnovasiya müasir dövrün ən vacib hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Sürətli texnoloji və yaradıcı inkişaf dövründə innovasiya hər bir sahədə öz əhəmiyyətini sübut edir. Elmi və texnoloji irəliləyişlər iqtisadiyyatımızı, cəmiyyətimizi və gündəlik həyatımızı dərindən dəyişir, bizə daha rəqabətli, səmərəli və davamlı gələcək qurmağa kömək edir. İnnovativ layihələr fərdlərə və bütövlükdə cəmiyyətə təsir edən yeni ideya və texnologiyaların praktik tətbiqi yolu ilə irəliləyir.

İnnovativ layihələr yaradıcılıq və texnoloji tərəqqinin vəhdətini təcəssüm etdirən mürəkkəb proseslərdir. Bu layihələr yeni məhsulların, xidmətlərin və ya iş proseslərinin yaradılması və həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Məqsəd mövcud problemlərin yeni və səmərəli həll yollarını tapmaq, bununla da həm iqtisadi inkişafı, həm də sosial rifahı təmin etməkdir. İnnovativ layihələr iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında tətbiq edilir, hər bir sahədə yeni imkanlar və perspektivlər yaradır.

Bu məqalədə innovativ layihələrin müxtəlif növləri, onların müxtəlif sektorlarda tətbiqi və müasir dövrdə oynadıqları mühüm rol müzakirə olunacaq. Bundan əlavə, bu layihələrin cəmiyyətə və iqtisadiyyata təsirini təhlil edəcək. Məqsəd innovativ layihələrin əhəmiyyətini və onların müasir cəmiyyətdəki rolunu daha yaxşı başa düşmək və bununla da bu sahədə bilikləri genişləndirməkdir.

Açar sözlər: *innovasiya, texnoloji irəliləyişlər, yaradıcılıq, innovativ layihələr, iqtisadi inkişaf*

Murad Shammadov
Baku Business University
Master student
shammadov27@gmail.com

The Impact of Using Innovative Projects on Enterprises

Abstract

Innovation is one of the most critical driving forces of the modern era. In these times of rapid technological and creative development, innovation proves its significance in every field. Scientific and technological advancements deeply transform our economy, society, and daily lives, helping us build a more competitive, efficient, and sustainable future. Innovative projects propel forward through the practical application of new ideas and technologies, affecting individuals and society at large.

Innovative projects are complex processes that embody the unity of creativity and technological progress. These projects involve the creation and implementation of new products, services, or work processes. The goal is to find new and effective solutions to existing problems, thereby ensuring both economic development and societal well-being. Innovative projects are applied across various sectors of the economy, creating new opportunities and perspectives in each field.

This article will discuss the different types of innovative projects, their applications in various sectors, and the crucial role they play in the modern era. Additionally, it will analyze the impact of these projects on society and the economy. The aim is to better understand the importance of innovative projects and their role in contemporary society, thereby broadening knowledge in this field.

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

Keywords: *innovation, technological advancements, creativity, innovative projects, economic development*

Giriş

İnnovasiya, müasir dövrün ən mühüm hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Texnologiyanın və yaradıcılığın sürətlə inkişaf etdiyi bu günlərdə, innovasiya hər bir sahədə öz əhəmiyyətini göstərir. Elmi və texnoloji yeniliklər, iqtisadiyyatımızı, cəmiyyətimizi və gündəlik həyatımızı dərindən dəyişdirir, daha rəqabətcil, effektiv və dayanıqlı bir gələcək qurmağa kömək edir. İnnovativ layihələr, yeni ideyaların və texnologiyaların praktiki tətbiq sahəsinə gətirilməsi yolu ilə irəli sürülür və bu layihələr, həm fərdi, həm də cəmiyyət səviyyəsində geniş təsir göstərir. "İnnovasiya" sözü, ingilis və latın dillərindən tərcümədə *yenilənmə, yaxşılaşma* mənasını verir (Həsənov, 2015).

İnnovativ layihələr, yaradıcılığın və texnoloji irəliləyişlərin vəhdətini əks etdirən kompleks proseslərdir. Bu layihələr yeni məhsulların, xidmətlərin və ya iş proseslərinin yaradılmasını və tətbiqini əhatə edir. Bunlar üçün istifadə edilən texnoloji və elmi texniki tərəqqinin (ETT) vasitələrindən istifadə də buraya daxildir. Yəni müxtəlif mexanizmlər, qurğular, avadanlıqlar, maşınlar və s.

Tədqiqat

Məqsəd, mövcud problemlərə yeni və effektiv həll yolları tapmaq və bu yolla həm iqtisadi inkişafı, həm də cəmiyyətin rifahını təmin etməkdir. İnnovativ layihələr, iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında tətbiq olunur və hər sahədə yeni imkanlar və perspektivlər yaradır (Əlizadə, 2020).

Bu məqalədə, innovativ layihələrin müxtəlif növləri, onların müxtəlif sahələrdə tətbiq sahələri və müasir dövrdə oynadıqları mühüm rolu müzakirə ediləcəkdir. Eyni zamanda bu layihələrin cəmiyyətə və iqtisadiyyata olan təsiri də təhlil olunacaqdır. Məqsəd, innovativ layihələrin əhəmiyyətini və onların müasir cəmiyyətdəki rolunu daha yaxşı başa düşmək və bu sahədəki bilikləri genişləndirməkdir.

İnnovativ layihələr, yeni və ya əhəmiyyətli şəkildə təkmilləşdirilmiş məhsullar, xidmətlər, proseslər və ya iş modellərinin yaradılması və tətbiqi məqsədilə həyata keçirilən fəaliyyətlərdir. Bu layihələr, adətən, yeni biliklərin yaradılması, mövcud biliklərin yeni istifadəsi və ya texnoloji və elmi yeniliklərin tətbiqi yolu ilə həyata keçirilir (Azərbaycanın İnnovasiya Strategiyaları).

İnnovativ layihələrin növləri

1. Texnoloji innovasiyalar: Yeni texnologiyaların və ya mövcud texnologiyaların təkmilləşdirilməsi ilə bağlı layihələrdir. Məsələn, süni intellekt, robototexnika və ya biotexnologiya sahələrində aparılan tədqiqatlar və inkişaflar.

2. Məhsul və xidmət innovasiyaları: Yeni məhsulların və ya xidmətlərin yaradılması və ya mövcud olanların təkmilləşdirilməsi ilə bağlı layihələrdir. Misal üçün, yeni mobil tətbiqlər, ekoloji təmiz enerji mənbələri və ya yeni tibbi cihazlar.

3. Proses innovasiyaları: Məhsul və ya xidmətlərin istehsalı və çatdırılması proseslərinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı layihələrdir. Bu, istehsal xəttində avtomatlaşdırmanın artırılması və ya yeni idarəetmə sistemlərinin tətbiqini əhatə edə bilər.

4. İş modeli innovasiyaları: Biznesin aparılması üsullarının dəyişdirilməsi ilə bağlı layihələrdir. Bu növ innovasiyalar yeni iş modellərinin yaradılması, rəqəmsal transformasiya və ya bazar strategiyalarının yenidən qurulmasını əhatə edə bilər.

İnnovativ layihələrin tətbiq sahələri (Quliyev, 2020)

1. Sağlamlıq və Biotexnologiya: Yeni müalicə üsullarının, tibbi cihazların və ya dərmanların yaradılması. Məsələn, gen terapiyası, nanomedisin və ya telemedisin sahəsindəki inkişaflar.

2. İnformasiya texnologiyaları: Rəqəmsal platformaların, proqram təminatlarının və ya informasiya sistemlərinin inkişafı. Süni intellekt, maşın öyrənməsi və ya böyük məlumatların analizi kimi sahələrdə innovativ layihələr.

3. Enerji və Ekologiya: Alternativ enerji mənbələrinin istifadəsi və ətraf mühitin qorunması ilə bağlı layihələr. Günəş və külək enerjisi, enerjinin səmərəli istifadəsi və ya ekoloji təmiz texnologiyalar.

4. Təhsil və Sosial innovasiyalar: Yeni təhsil metodlarının və ya sosial problemlərin həllinə yönəlik layihələr. Onlayn təhsil platformaları, inklüziv təhsil modelləri və ya sosial sahibkarlıq.

İnnovativ layihələrin cəmiyyətə təsiri (Məmmədov, 2024)

İnnovativ layihələr cəmiyyətə müxtəlif yollarla təsir göstərir və onun inkişafına çoxşaxəli töhfələr verir.

Əvvəla, bu layihələr iqtisadi inkişafı sürətləndirir. Yeni texnologiyalar və məhsullar bazara daxil olduqda, istehsal və xidmət sahələrində effektivlik artır və nəticədə iqtisadiyyatın ümumi məhsuldarlığı yüksəlir. Bu isə iqtisadi inkişafın daha sürətlə baş verməsinə səbəb olur.

İnnovativ layihələr həmçinin yeni iş yerləri yaradır. Yeni texnologiyaların və məhsulların istehsalı və tətbiqi prosesində müxtəlif sahələrdə ixtisaslaşmış kadrların tələbatı artır. Beləliklə, işsizliyin azaldılmasına və əmək bazarının genişlənməsinə töhfə verilir (Məmmədova).

Həyat keyfiyyətinin artırılması da innovativ layihələrin əsas təsirlərindən biridir. Yeni məhsullar və xidmətlər insanların gündəlik həyatını asanlaşdırır və daha rahat və təhlükəsiz yaşam şəraiti yaradır. Məsələn, tibbi texnologiyaların inkişafı sağlamlıq xidmətlərinin keyfiyyətini artırır və xəstəliklərin müalicəsini daha effektiv edir.

Ekoloji problemlərin həllində də innovativ layihələr mühüm rol oynayır. Alternativ enerji mənbələrinin istifadəsi, ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqi və resursların səmərəli istifadəsi kimi layihələr ətraf mühitin qorunmasına və ekoloji davamlılığın təmin edilməsinə yönəlmişdir (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası). Bu, həm təbii sərvətlərin qorunmasını, həm də gələcək nəsillərin daha sağlam bir mühitdə yaşamasını təmin edir.

Sosial bərabərsizliyin azalmasında innovativ layihələr mühüm rol oynayır. Bu, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin rifahının artırılmasına və sosial ədalətin təmin edilməsinə kömək edir.

Beləliklə, innovativ layihələr cəmiyyətin hərtərəfli inkişafına böyük təsir göstərir və davamlı gələcəyin qurulmasında mühüm rol oynayır (World Economic Forum).

Nəticə

İnnovativ layihələr müasir dünyada davamlı inkişaf və rəqabət üstünlüyü əldə etmək üçün vacibdir. Onlar yeni imkanlar yaradır və cəmiyyətin müxtəlif sahələrində müsbət dəyişikliklərə səbəb olur. Bu məqalədə müzakirə olunan innovativ layihələrin növləri və tətbiq sahələri göstərir ki, innovasiya yalnız texnoloji və elmi sahələrdə deyil, həm də sosial və iqtisadi sahələrdə də mühüm rol oynayır.

İqtisadi inkişaf və yeni iş yerlərinin yaradılması baxımından innovativ layihələr mühüm əhəmiyyət kəsb edirki bu da işsizliyin azalmasına və ümumi rifaha təsir göstərən amillərdəndi. Belə layihələrin dəstəklənməsi və təşviqi üçün dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlıq gücləndirilməlidir. Texnologiya parkları, inkubasiya mərkəzləri və startap ekosistemləri yaradılmalı, gənc mütəxəssislərə və sahibkarlara dəstək verilməlidir.

Ekoloji problemlərin həllində innovativ layihələrin rolu danılmazdır. Eyni zamanda cəmiyyətin ekoloji maarifləndirilməsi və davamlı həyat tərzinin təbliği üçün geniş miqyaslı kampaniyalar həyata keçirilməlidir.

Sosial bərabərsizliyin azaldılması və cəmiyyətin inklüzivliyinin artırılması da innovativ layihələrin əsas hədəflərindəndir.

Beləliklə, innovativ layihələr gələcəyin qurulmasında və cəmiyyətin daha yaxşı bir yerə çevrilməsində əsas açarlardan biridir. Dövlət, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyəti arasında əməkdaşlıq gücləndirilməli, innovasiyaların dəstəklənməsi və inkişafı üçün müvafiq infrastruktur yaradılmalıdır. Bu layihələrin uçotu və auditinin aparılmasıda vacib məsələdirlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA). https://www.science.gov.az/
2. Əlizadə, N. (2020). *İqtisadi inkişafda innovasiyaların rolu.*
3. Həsənov, Y. (2015). *İnnovasiyalar və Texnologiyalar.*
4. Quliyev, Z. (2020). *Texnoloji innovasiyalar və inkişaf.*
5. Məmmədov, E. *Azərbaycanın innovasiya strategiyaları.*

6. Məmmədov, M. (2024). *İnnovativ biznes modelləri.*
7. Məmmədova, G. *Sosial innovasiyalar və cəmiyyət*.
8. World Economic Forum. https://www.weforum.org/hfg

Daxil oldu: 01.09.2024
Baxışa göndərildi: 11.10.2024
Təsdiq edildi: 10.11.2024
Çap olundu: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/41/135-138

Fərid Mehrəliyev
Bakı Biznes Universiteti
magistrant
fmehreliyev1@gmail.com

"NORM" ASC-də daxili nəzarət sistemi üzrə proqram təminatının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri və müasir vəziyyəti

Xülasə

Effektiv daxili nəzarət sistemləri təşkilati dürüstlüyün, normativlərə uyğunluğun və əməliyyat səmərəliliyinin təmin edilməsi üçün çox vacibdir. Bu tədqiqat proqram təminatının təkmilləşdirilməsi yolu ilə daxili nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinin mürəkkəbliyi ilə mübarizə aparan "NORM" ASC-yə yönəlib. Mövcud proqram məhdudiyyətlərini araşdırmaq və təkmilləşdirmə üçün əsas sahələri müəyyən etməklə, bu tədqiqat daxili nəzarət sisteminin optimallaşdırılması üçün etibarlı strategiyalar təklif etmək məqsədi daşıyır.

Metodologiya mövcud proqram funksiyalarının hərtərəfli təhlilini, onların ağrı nöqtələrini başa düşmək üçün maraqlı tərəflərlə müsahibələri və sənayenin ən yaxşı təcrübələri ilə müqayisə etməyi əhatə edir. Nəticələr real vaxt rejimində qərarların qəbul edilməsinə və risklərin idarə edilməsinə mane olan verilənlərin inteqrasiyası və hesabatvermə imkanlarında səmərəsizlik kimi cari proqram təminatının istifadəsində kritik boşluqları vurğulayır.

Təklif olunan həllər arasında proqnozlaşdırıcı modelləşdirmə üçün qabaqcıl analitikanın qəbulu, anomaliyaların aşkarlanması üçün süni intellektlə idarə olunan alqoritmlərin inteqrasiyası, məlumatların təhlükəsizliyi və audit qabiliyyətinin artırılması üçün blokçeyn texnologiyasının tətbiqi daxildir. Bu təkmilləşdirmələr təkcə əməliyyat iş axınlarını sadələşdirməyi vəd etmir, həm də "NORM" ASC-nin yaranan risklərə qarşı dayanıqlığını gücləndirir.

"NORM" ASC daxili nəzarət sistemi çərçivəsində proqram təminatı infrastrukturunu təkmilləşdirməklə biznes əməliyyatlarında daha çox şəffaflığa, çevikliyə və uyğunluğa nail olmaq məqsədi daşıyır. Bu tədqiqat daxili nəzarəti gücləndirmək üçün texnologiyadan istifadə ilə bağlı daha geniş müzakirəyə töhfə verir və bu inkişaf edən sahədə gələcək tədqiqatlar üçün zəmin yaradır.

Açar sözlər: *daxili nəzarət sistemi, proqram təminatının təkmilləşdirilməsi, "NORM" ASC, məlumatların inteqrasiyası, risklərin idarə edilməsi, proqnozlaşdırıcı analitika, blokçeyn, uyğunluq*

Farid Mehraliyev
Baku Business University
Master student
fmehreliyev1@gmail.com

Directions for Improving the Software on the Internal Control System at "NORM" OJSC and Modern Situation

Abstract

Effective internal control systems are crucial for ensuring organizational integrity, regulatory compliance, and operational efficiency. This study focuses on "NORM" JSC, a company grappling with the complexities of enhancing its internal control mechanisms through software improvement. By examining current software limitations and identifying key areas for enhancement, this research aims to propose viable strategies for optimizing the internal control system.

The methodology involves a comprehensive analysis of existing software functionalities, interviews with stakeholders to understand their pain points, and benchmarking against industry best practices. The findings highlight critical gaps in current software utilization, such as

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

inefficiencies in data integration and reporting capabilities, which hinder real-time decision-making and risk management.

Proposed solutions include the adoption of advanced analytics for predictive modeling, integration of AI-driven algorithms for anomaly detection, and the implementation of blockchain technology for enhanced data security and auditability. These improvements not only promise to streamline operational workflows but also strengthen "NORM" JSC's resilience against emerging risks.

By enhancing its software infrastructure within the internal control system, "NORM" JSC aims to achieve greater transparency, agility, and compliance in its business operations. This study contributes to the broader discourse on leveraging technology to fortify internal controls and lays the groundwork for future research in this evolving field.

Keywords: *internal control system, software improvement, "NORM" JSC, data integration, risk management, predictive analytics, blockchain, compliance*

Giriş

Bugünkü dinamik biznes mühitində daxili nəzarət sistemlərinin (ICS) effektiv işləməsi təşkilatlar üçün aktivlərin qorunması, maliyyə hesabatlarının etibarlılığının təmin edilməsi və tənzimləyici tələblərə riayət edilməsi üçün çox vacibdir (Ulukan Büyükarıkan, 2021). "NORM" ASC, bir çox müəssisələr kimi, daxili nəzarət sistemlərinin səmərəliliyinin və effektivliyinin artırılmasında proqram təminatının əsas rolunu qəbul edir. Bu hesabat "NORM" ASC-nin İCS çərçivəsində proqram təminatının təkmilləşdirilməsinin vacibliyini araşdırır, faydaları, çətinlikləri və cəlb olunan strateji mülahizələri araşdırır.

Effektiv daxili nəzarət sistemləri təkcə uyğunluq deyil, həm də əməliyyat səmərəliliyinin və risklərin idarə edilməsinin optimallaşdırılması ilə bağlıdır. Proqram təminatı bu baxımdan mühüm rol oynayır, məlumat analitikası, real vaxt rejimində monitorinq və qərar qəbulu üçün qabaqcıl imkanlar təklif edir. "NORM" ASC-də İCS-nin proqram təminatı infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi daha çox şəffaflığa, çevikliyə və inkişaf edən biznes mənzərələrinə cavab verməyə yönəlmiş strateji təşəbbüsdür (Norm.az).

Tədqiqat

Bu tədqiqat proqram təminatının təkmilləşdirilməsinin "NORM" ASC-nin daxili nəzarəti üçün əhəmiyyətli dividendlər gətirə biləcəyi xüsusi sahələri araşdırır. O, mövcud problemləri araşdıracaq, həll yolları təklif edəcək və bu təkmilləşdirmələrin effektiv şəkildə həyata keçirilməsi üçün yol xəritəsini müəyyənləşdirəcək (Abbasov və b., 2003). Daxili nəzarət mexanizmlərini gücləndirmək üçün texnologiyadan istifadə etməklə, NORM ASC təkcə riskləri azaltmaq deyil, həm də əməliyyatları boyunca davamlı təkmilləşdirmə və innovasiya mədəniyyətini inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır.

"NORM" ASC-də daxili nəzarət sistemində proqram təminatının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

"NORM SC-də daxili nəzarət sistemində proqram təminatının təkmilləşdirilməsi" başlığı NORM SC-nin daxili nəzarət sistemində istifadə olunan proqram təminatının təkmilləşdirilməsi istiqamətində məqsədyönlü təşəbbüs təklif edir. Bu cür təkmilləşdirmə üçün bəzi potensial aspektlər bunlardır:

Ehtiyacların qiymətləndirilməsi: Mövcud proqram təminatı məhdudiyyətlərini, istifadəçi rəylərini və daxili nəzarət sistemində təkmilləşdirmə tələb edən xüsusi sahələri müəyyən etmək üçün hərtərəfli qiymətləndirmənin aparılması (Sally Sayyed Hussien Ahmed, & Reem Sayyed Hussien Ahmed, 2013).

Tələblərin toplanması: Təkmil proqram funksionallığı və istifadəyə yararlılıq üçün ətraflı tələbləri toplamaq üçün sistemə əsaslanan departamentlər də daxil olmaqla, maraqlı tərəflərlə əməkdaşlıq etmək (Sally Sayyed Hussien Ahmed, 2013).

Seçimlərin qiymətləndirilməsi: Ölçüləbilənlik, təhlükəsizlik, inteqrasiya imkanları və sərfəlilik kimi amilləri nəzərə alaraq müəyyən edilmiş ehtiyaclara uyğun gələn potensial proqram həllərinin tədqiqi və qiymətləndirilməsi.

İnkişaf və ya fərdiləşdirmə: Tapıntılardan asılı olaraq, daxili olaraq yeni proqram funksiyalarını inkişaf etdirmək və ya "NORM" ASC-nin tələblərinə daha yaxşı uyğunlaşdırmaq üçün mövcud həlləri fərdiləşdirmək barədə qərar qəbul etmək (Norm.az).

Test və keyfiyyət təminatı: Performans standartlarına, funksionallıq tələblərinə və istifadəçi gözləntilərinə cavab verməsini təmin etmək üçün təkmilləşdirilmiş proqram təminatının ciddi sınaqdan keçirilməsi ("Auditor xidməti haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu, 1994).

Tətbiq və yerləşdirmə: Təkmilləşdirilmiş proqram təminatının mərhələli şəkildə təqdim edilməsinin planlaşdırılması və icrası, ola bilsin ki, istifadəçilərin yeni funksiyalar və iş axınları ilə tanış olması üçün təlim sessiyaları da daxil olmaqla.

Monitorinq və əks əlaqə: Tətbiq edildikdən sonra proqram təminatının işinə nəzarət etmək üçün mexanizmlərin yaradılması, istifadəçi rəylərinin toplanması və zəruri hallarda təkrar təkmilləşdirmələrin aparılması (Rozhnova & Atazhanova, 2016).

Sənədləşdirmə və təlim: Yenilənmiş proqram təminatı funksiyalarının sənədləşdirilməsi, istifadəçi təlimatlarının yaradılması və təşkilat daxilində effektiv istifadəni təmin etmək üçün davamlı təlim və dəstəyin təmin edilməsi.

Uyğunluq və təhlükəsizlik: Təkmilləşdirilmiş proqram təminatının müvafiq normativ tələblərə uyğunluğunun təmin edilməsi və "NORM" ASC-nin daxili nəzarət sistemi daxilində təhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsi.

Davamlı təkmilləşdirmə: İnkişaf edən biznes ehtiyaclarına və texnoloji irəliləyişlərə əsaslanan müntəzəm yeniləmələr və təkmilləşdirmələr daxil olmaqla, davamlı təkmilləşdirmə üçün proseslərin həyata keçirilməsi ("Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu, 2004).

Bu aspektlərə diqqət yetirməklə, "NORM" ASC səmərəliliyi, effektivliyi və ümumi əməliyyat performansını artırmaq məqsədi ilə daxili nəzarət sistemi daxilində proqram təminatını sistematik şəkildə təkmilləşdirə bilər.

"NORM" ASC-də daxili nəzarət sistemi daxilində proqram təminatının təkmilləşdirilməsi əməliyyat səmərəliliyinin, risklərin idarə edilməsinin və ümumi təşkilati performansın artırılması üçün çox vacibdir. Proqram təminatını təkmilləşdirməklə "NORM" ASC bir sıra üstünlüklərə nail ola bilər:

Təkmilləşdirilmiş effektivlik: Yeni proqram təminatı prosesləri sadələşdirə, adi tapşırıqları avtomatlaşdıra və əl ilə edilən səhvləri azalda bilər ki, bu da işçilərin diqqətini daha strateji fəaliyyətlərə yönəltməyə imkan verir (Elektron hökumətin inkişafı və rəqəmsal hökumətə keçid ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 2018).

Təkmilləşdirilmiş risklərin idarə edilməsi: Qabaqcıl proqram təminatı tez-tez real vaxt rejimində risklərin monitorinqi, aşkarlanması və azaldılması üçün möhkəm funksiyaları ehtiva edir və bununla da şirkətin potensial problemlərə operativ reaksiya vermək qabiliyyətini artırır (Metin, 2020).

Məlumatların dəqiqliyi və hesabatlılığı: Təkmilləşdirilmiş proqram təminatı dəqiq və vaxtında məlumat verə bilər, hərtərəfli və fərdiləşdirilə bilən hesabat imkanları vasitəsilə daha yaxşı qərar qəbul etməyə imkan verir.

Uyğunluq və audit hazırlığı: Müasir proqram təminatı həlləri tez-tez "NORM" ASC-nin tənzimləyici tələblərə effektiv şəkildə cavab verməsini təmin edən daxili uyğunluq çərçivələrini və audit yollarını ehtiva edir.

Ölçəklənəbilirlik və uyğunlaşma: "NORM" ASC böyüdükcə, miqyaslana bilən proqram həlləri böyük fasilələr olmadan artan iş yükünü və inkişaf edən biznes ehtiyaclarını asanlıqla ödəyə bilər (Abbasov və b., 2003).

İnteqrasiya imkanları: Yeni proqram təminatı mövcud sistemlərlə təkmilləşdirilmiş inteqrasiya təklif edə bilər, məlumat axınını və departamentlər arasında əlaqəni gücləndirir.

Ümumilikdə, "NORM" ASC-də daxili nəzarət sistemi üçün proqram təminatının təkmilləşdirilməsinə sərmayə qoymaq təkcə texnoloji tərəqqi deyil, həm də davamlı inkişaf, əməliyyat mükəmməlliyi və bazarda rəqabət üstünlüyü üçün möhkəm zəmin yaratmaqdır.

Nəticə

Yekun olaraq qeyd edək ki, "NORM" ASC-nin daxili nəzarət sistemində proqram təminatının təkmilləşdirilməsi şirkətin əməliyyat bütövlüyümüzü və səmərəliliyimizi gücləndirmək istiqamətində mühüm addımdır. Qabaqcıl proqram həllərini qəbul etməklə, biz prosesləri sadələşdirməyi, məlumatların dəqiqliyini yüksəltməyi və bütün departamentlərdə qərar qəbuletmə imkanlarını gücləndirməyi hədəfləyir. Bu strateji investisiya təkcə sənayenin ən yaxşı təcrübələrinə uyğun gəlmir, həm də aktivləri qoruyan və riskləri effektiv şəkildə azaldan möhkəm daxili nəzarəti saxlamaq öhdəliyini vurğulayır (Cəfərov, 2019). Proqram təminatının inteqrasiyası və avtomatlaşdırılması vasitəsilə proseslərin sadələşdirilməsi insan səhvlərini azalda və əməliyyat səmərəliliyini artıra bilər. Əməliyyatların və fəaliyyətlərin real vaxt rejimində monitorinqi üçün proqram təminatından istifadə risklərin vaxtında müəyyən edilməsinə və azaldılmasına imkan verə bilər (Dövlət orqanlarında (qurumlarında) daxili idarəetmə proseslərinin elektronlaşdırılması tədbirləri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 2018). İrəliləyiş, davamlı monitorinq, əks əlaqə inteqrasiyası və dövri yeniləmələr təkmilləşdirilmiş proqram təminatı infrastrukturumuzun davamlı effektivliyinin və aktuallığının təmin edilməsində əsas rol oynayacaqdır.

Ədəbiyyat

1. *"Auditor xidməti haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu*. (1994).
2. Abbasov, Q. Ə., Səbzəliyev, S. M., Daşdəmirov, A. İ., Quliyev, V. M., Sadıqov, Ə. A. (2003). *Mühasibat (maliyyə) uçotu*. Dərslik.
3. Büyükarıkan, U. (2021). *Muhasebe Bilgi Sistemində Kullanılan Yeni Bilgi Teknolojileri ve Bu Texnologiyaların Rolü* [New Information Technologies Used in Accounting Information System and the Role of These Technologies]. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1533199
4. Cəfərov, E. O. (2019). *Maliyyə hesabatının konseptual əsasları.*
5. *Dövlət orqanlarında (qurumlarında) daxili idarəetmə proseslərinin elektronlaşdırılması tədbirləri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı*. (2018, 27 oktyabr). https://president.az/az/articles/view/30468
6. *Elektron hökumətin inkişafı və rəqəmsal hökumətə keçid ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı*. (2018, 14 mart). https://president.az/az/articles/view/27423
7. Metin, U. (2020). *The Association Between Environmental Strategies and Sustainability Performance in The Context of Environmental Management Accounting*. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/954305
8. Norm.az. https://www.norm.az/
9. Rozhnova, O., & Atazhanova, D. (2016). Methodological aspects transparency financial statements of construction companies. *Proceedings of the Voronezh State University of Engineering Technologies*, 4, 386-390
10. Sally Sayyed Hussien Ahmed. (2013). *The role of corporate governance ın controllıng accountıng data in the field of e-commerce*. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/256074
11. Sally Sayyed Hussien Ahmed, & Reem Sayyed Hussien Ahmed. (2013). *The relationshıp between corporate governance and transparency & disclosures in state owned enterprises (soes): literature review*. https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijbms/issue/26065/274599

Daxil oldu: 19.09.2024
Baxışa göndərildi: 26.10.2024
Təsdiq edildi: 18.11.2024
Çap olundu: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/41/139-142

Emil Eminli
Bakı Biznes Universiteti
magistrant
eminliemil36@gmail.com

"Atəşgah Həyat Sığorta" ASC-də maliyyə nəticələrinin uçotu və audit qiymətləndirilməsi

Xülasə

Məqalə, "Atəşgah Həyat Sığorta" ASC-də maliyyə nəticələrinin uçotu və audit qiymətləndirilməsinə həsr olunub. Məqalədə mövcud uçot və audit sistemlərinin analizi aparılır və bu sahədə təkmilləşdirmə üçün təkliflər irəli sürülür. Təkliflər arasında avtomatlaşdırılmış mühasibat sistemlərinin tətbiqi, məlumatların mərkəzləşdirilmiş bazada saxlanılması və süni qiymətləndirilməsi, şirkətin ümumi səmərəliliyini artırmaq və rəqabət qabiliyyətini gücləndirmək üçün vacibdir. Təkmilləşdirilmiş uçot və audit sistemləri vasitəsilə strateji qərarlar daha sürətli və dəqiq verilə bilər. Məqalə, "Atəşgah Həyat Sığorta" ASC-nin uzunmüddətli uğuru və davamlı inkişafı üçün təkmilləşdirmə istiqamətlərinin həyata keçirilməsinin əhəmiyyətini vurğulayır. "Atəşgah Həyat Sığorta" ASC, Azərbaycanın qabaqcıl sığorta şirkətlərindən biridir və yerli və beynəlxalq bazarlarda mövqeyini gücləndirməyi hədəfləyir. Şirkət, maliyyə nəticələrinin dəqiq uçotu və şəffaf audit prosesləri ilə müştərilərinə etibarlı və yüksək keyfiyyətli xidmətlər təqdim edir. Şirkətin maliyyə və əməliyyat proseslərinin effektiv idarə edilməsi, uzunmüddətli uğur və davamlı inkişaf üçün əsas şərtlərdən biridir.

Açar sözlər: *"Atəşgah Həyat Sığorta" ASC, maliyyə nəticələri, uçot, audit, təkmilləşdirmə*

Emil Eminli
Baku Business University
Master student
peminliemil36@gmail.com

Accounting and Audit Evaluation of Financial Results at "Ateshgah Life Insurance" OJSC

Abstract

The article is devoted to accounting and audit evaluation of financial results in "Ateshgah Life Insurance" OJSC. The article analyzes the existing accounting and auditing systems and makes suggestions for improvement in this area. The proposals incluade the introduction of automated accounting systems, the storage of data in a centralized database and the use of artificial intelligence technologies. Accurate accounting and audit evaluation of financial results is essential to improve overall company efficiency and strengthen competitiveness. Through improved accounting and auditing systems, strategic decisions can be made faster and more accurately. The article emphasizes the importance of implementing improvement directions for the long-term success and sustainable developmen of "Ateshgah Life Insurance" OJSC. "Ateshgah Life Insurance" OJSC is one of the leading Insurance companies of Azerbaijan and aims to strengthen its position in the local and international markets. The company provides reliable and high-quality services to its clients with accurate accounting of financial results and transparent audit processes. Effective management of the companys financial and operational processes is one of the main conditions for long-term success and sustainable development.

Keywords: *"Ateshgah Life Insurance" OJSC, financial results, accounting, audit, improvement*

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

Giriş

"Atəşgah Həyat Sığorta" ASC, Azərbaycan sığorta bazarının aparıcı şirkətlərindən biridir. Şirkət müştərilərinə müxtəlif sığorta məhsulları və xidmətləri təqdim edir. Maliyyə nəticələrinin uçotu və audit qiymətləndirilməsi, şirkətin davamlı inkişafı və maliyyə sağlamlığının təmin edilməsi üçün vacibdir. Bu məqalədə "Atəşgah Həyat Sığorta" ASC-də maliyyə nəticələrinin uçotu və audit qiymətləndirilməsinin əhəmiyyəti, mövcud vəziyyəti və təkmilləşdirmə istiqamətləri araşdırılacaq (Əliyev, 2023, s. 150).

Tədqiqat

Maliyyə nəticələrinin uçotu

Maliyyə nəticələrinin uçotu, şirkətin gəlir və xərclərinin, aktiv və passivlərinin dəqiq və vaxtında qeydə alınmasını əhatə edir. "Atəşgah Həyat Sığorta" ASC-də maliyyə uçotu, beynəlxalq mühasibat standartlarına uyğun aparılır. Şirkət, müasir mühasibat proqramlarından istifadə edərək məlumatların dəqiq və sürətli toplanmasını və emalını təmin edir (Vəliyev, 2014, s. 180). Maliyyə uçotunun əsas məqsədi, şirkətin maliyyə vəziyyəti barədə rəhbərliyə və maraqlı tərəflərə dəqiq və vaxtında məlumat verməkdir. Bu məlumatlar əsasında şirkətin gələcək fəaliyyəti üçün strateji qərarlar qəbul edilir. Uçotun dəqiqliyi və vaxtında aparılması, şirkətin maliyyə göstəricilərinin düzgün təhlilinə və qiymətləndirilməsinə imkan yaradır (Hüseynov, 2022, s. 200).

Maliyyə hesabatları

"Atəşgah Həyat Sığorta" ASC-də maliyyə hesabatları, şirkətin maliyyə vəziyyəti və nəticələri barədə geniş məlumatlar verir. Bu hesabatlar balans hesabatı, mənfəət və ya zərər hesabatı, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat və kapitalda dəyişişiklər hesabatı yer alır. Balans hesabatı, şirkətin aktivləri, öhdəlikləri və səhmdar kapitalı barədə məlumat verir. Mənfəət və zərər hesabatı, şirkətin gəlir və xərclərini, mənfəət və zərərini əks etdirir. Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat şirkətin pul axınlarını və pul vəsaitlərinin dəyişməsini göstərir (Qasımov, 2021, s. 180). Kapitalda dəyişikliklər hesabatı isə səhmdar kapitalında baş verən dəyişiklikləri əks etdirir. Maliyyə hesabatlarının hazırlanması, şirkətin maliyyə nəticələrinin dəqiq və şəffaf bir şəkildə təqdim edilməsini təmin edir. Bu hesabatlar, şirkətin maliyyə göstəricilərini təhlil etmək və qiymətləndirmək üçün əsas vasitədir. Hesabatların dəqiq və vaxtlnda hazırlanması, şirkətin maliyyə sağlamlığını qorumaq və inkişaf etdirmək üçün vacibdir (Abbasov, 2019, 220).

Audit qiymətləndirilməsi

Audit qiymətləndirilməsi, şirkətin maliyyə nəticələrinin dəqiqliyini və şəffaflığını təmin etmək üçün müstəqil bir prosesdir. "Atəşgah Həyat Sığorta" ASC-də daxili və xarici audit prosesləri həyata keçirilir. Daxili audit, şirkətin daxili nəzarət sistemlərinin effektivliyini və uyğunsuzluqları aşkar etmək üçün aparılır. Xarici audit isə müstəqil auditorlar tərəfindən həyata keçirilir və şirkətin maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünü və şəffaflığını qiymətləndirir. Audit qiymətləndirilməsinin əsas məqsədi, şirkətin maliyyə nəticələrinin dəqiq və doğru olduğunu təsdiqləməkdir. Bu proses, şirkətin maliyyə hesabatlarının beynəlxalq mühasibat standartlarına uyğun olmasını təmin edir. Auditorlar, şirkətin maliyyə hesabatlarını, mühasibat qeydlərini və digər maliyyə məlumatlarını yoxlayır və qiymətləndirir (Quliyev, 2018, s. 190).

Daxili audit

Daxili audit, şirkətin daxili nəzarət sistemlərinin effektivliyini və mühasibat qeydlərinin düzgünlüyünü yoxlamaq üçün aparılır. "Atəşgah Həyat Sığorta" ASC-də daxili audit bölməsi, şirkətin maliyyə və əməliyyat proseslərini müntəzəm olaraq yoxlayır. Daxili auditorlar, şirkətin əməliyyat proseslərini və nəzarət sistemlərini təhlil edir və uyğunsuzluqları aşkar edir. Daxili audit nəticələri, şirkət rəhbərliyinə hesabat şəklində təqdim olunur və təkmilləşdirmə tədbirləri təklif edilir. Daxili audit, şirkətin əməliyyatlarının səmərəliliyini və effektivliyini artırmaq üçün vacibdir. Bu proses, şirkətin maliyyə və əməliyyat risklərini azaltmaq və nəzarət sistemlərini gücləndirmək üçün tədbirlər görməsinə kömək edir. Daxili audit, şirkətin maliyyə hesabatlarının dəqiqliyini və şəffaflığını təmin edir (Zeynalov, 2017, s. 210).

Xarici audit

Xarici audit, müstəqil auditorlar tərəfindən həyata keçirilir və şirkətin maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünü və şəffaflığını qiymətləndirir. "Atəşgah Həyat Sığorta" ASC, xarici auditorlarla

əməkdaşlıq edərək maliyyə hesabatlarının müstəqil qiymətləndirilməsini təmin edir. Xarici auditorlar, şirkətin maliyyə hesabatlarını, mühasibat qeydlərini və digər maliyyə məlumatlarını yoxlayır və qiymətləndirir (Həsənov, 2013). Auditorlar, şirkətin maliyyə hesabatlarının beynəlqxalq mühasibat standartlarına uyğun olmasını təmin edir. Xarici audit, şirkətin maliyyə nəticələrinin dəqiqliyini və şəffaflığını təmin etmək üçün vacibdir. Müstəqil auditorlar, şirkətin maliyyə hesabatlarını yoxlayaraq, hər hansı bir uyğunsuzluq və ya səhvi aşkar edir və təkmilləşdirmə tədbirləri təklif edir. Xarici audit nəticələri, şirkətin maliyyə vəziyyəti barədə müstəqil və obyektiv məlumat verir (Rzayev, 2016, s. 160).

Təkmilləşdirmə istiqamətləri

"Atəşgah Həyat Sığorta" ASC-də maliyyə nəticələrinin uçotu və audit qiymətləndirilməsinin təkmilləşdirilməsi üçün bir neçə istiqamət təklif olunur. Birinci istiqamət, avtomatlaşdırılmış mühasibat sistemlərinin tətbiqidir. Bu sistemlər, məlumatların dəqiq və sürətlə toplanmasını və emalını təmin edərək uçot və təhlilin effektivliyini artırır. İkinci istiqamət, məlumatların mərkəzləşdirilmiş bazada saxlanılması və müxtəlif şöbələr arasında asanlıqla paylanmasıdır. Bu məlumatların daha səmərəli istifadəsinə və qərarların daha sürətli verilməsinə kömək edir. Üçüncü istiqamət, müasir texnologiyaların və proqram təminatlarının istifadəsidir. Süni intellek və böyük məlumatların analitikası, maliyyə hesabatlarının dəqiq və sürətli hazırlanmasına və təhlilinə imkan yaradır. Dördüncüq istiqamət, audit poroseslərinin daha da gücləndirilməsi və effektivliyinin artırılmasıdır. Daxili və Xarici audit proseslərin müntəzəm və dəqiq aparılması, şirkətin maliyyə nəticələrinin dəqiq və şəffaf olmasını təmin edir (Nəbiyev, 2015, s. 200).

Nəticə

"Atəşgah Həyat Sığorta" ASC-də maliyyə nəticələrinin uçotu və audit qiymətləndirilməsi, şirkətin maliyyə sağlamlığını qorumaq və inkişaf etdirmək üçün vacibdir. Şirkətin maliyyə hesabatlarının dəqiq və vaxtında hazırlanması, rəhbərliyin və maraqlı tərəflərin strateji qərarlar qəbul etməsinə kömək edir. Daxili və xarici audit prosesləri, şirkətin maliyyə nəticələrinin düzgünlüyünü və şəffaflığını təmin edir.

Təkmilləşdirilmiş uçot və audit sistemləri, "Atəşgah Həyat Sığorta" ASC-nin ümumi səmərəliliyini və rəqabət qabiliyyətini artırır. Avtomatlaşdırılmış mühasibat sistemlərinin və müasir texnologiyaların tətbiqi, şirkətin maliyyə göstəricilərinin dəqiq və sürətli toplanmasının və emalını təmin edir. Məlumatların mərkəzləşdirilmiş bazada saxlanılması və müxtəlif şöbələr arasında asanlıqla paylanması, məlumatların daha səmərəli istifadəsinə və qərarların daha sürətli verilməsinə kömək edir.

Nəticədə, "Atəşgah Həyat Sığorta" ASC-də maliyyə nəticələrinin uçotu və audit qiymətləndirilməsinin təkmilləşdirilməsi, şirkətin uzunmüddətli uğuru və davamlı inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu təkmilləşdirilmənin həyata keçirilməsi, şirkətin bazar mövqeyini gücləndirir və beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarını artırır. "Atəşgah Həyat Sığorta" ASC, müasir texnologiyaların və proqram təminatlarının istifadəsi ilə daha rəqabət qabiliyyətli olur və bazar payını artırır. Şirkətin maliyyə hesabatlarının dəqiq və şəffaf olması, müştərilərin və tərəfdaşların şirkətə olan etibarını artırır. Beləliklə, "Atəşgah Həyat Sığorta" ASC-də maliyyə nəticələrini uçotu və audit qiymətləndirilməsi, şirkətin uzunmüddətli strategiyası və rəqabət üstünlüyü üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, M. (2019). *Sığorta biznesində maliyyə idarəetməsi*. İqtisadi inkişaf Nəşriyyatı.
2. Əliyev, F. (2023). *Müasir mühasibat və uçot sistemləri*. Mühasibat Nəşriyyatı.
3. Hüseynov, S. (2022). *Sığorta şirkətlərində maliyyə uçotu və nəzarət*. Sığorta Nəşriyyatı.
4. Həsənov, D. (2013). Beynəlxalq mühasibat standartları və onlarən tətbiqi. Beynəlxalq Nəşriyyat.
5. Qasımov, R. (2021). *Audit və maliyyə hesabatlarının qiymətləndirilməsi*.
6. Quliyev, A. (2018). *Maliyyə hesabatlarının hazırlanması və təhlili*. Maliyyə Nəşriyyatı.
7. Nəbiyev, K. (2015). *Süni intellekt və maliyyə analitikası*. İnnovasiya nəşriyyatı.

8. Rzayev, H. (2016). *Avtomatlaşdırılmış mühasibat sistemlərinin tətbiqi*. Texnologiya nəşriyyatı.
9. Vəliyev, Y. (2014). *Sığorta şirkətlərində pul axını idarəetməsi*. Pul nəşriyyatı.
10. Zeynalov, T. (2017). *Sığorta şirkətlərində risk idarəetməsi*. Risk Nəşriyyatı.

Daxil oldu: 25.08.2024
Baxışa göndərildi: 12.09.2024
Təsdiq edildi: 13.11.2024
Çap olundu: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/41/143-146

Əli Əhmədli
Bakı Biznes Universiteti
magistrant
aliaxmedli2002@gmail.com

Sənaye müəssisələrində pul vəsaitlərinin hərəkəti və təhlilinin nəzəri aspektləri

Xülasə

Bazar münasibətləri şəraitində sənaye müəssisələrinin uğurlu fəaliyyəti mövcud resurslarından, xüsusən də pul vəsaitlərindən səmərəli istifadə ilə bilavasitə bağlıdır. Sənaye sferasında sahibkarlığın inkişafı, müəssisələr arasında birbaşa təsərrüfat əlaqələrinin intensivləşdirilməsi, məsrəflərinin minimuma endirilməsinin vacib olduğu bir şəraitdə pul vəsaitlərinin hərəkətinin optimallaşdırılması kimi məsələlərin həlli mühasibat uçotu və iqtisadi təhlilin yeni prinsiplər əsasında qurulmasını zəruri edir.

Bu baxımdan məqalədə pul vəsaitlərinin uçotu və təhlilinin bir sıra nəzəri məsələləri iqtisadi ədəbiyyatlara istinadən tədqiq edilmişdir. Eyni zamanda məqalədə müasir şəraitdə sənaye müəssisələrində pul vəsaitlərinin uçotu və təhlilinin nəzəri aspektləri tədqiq edilmişdir. Sənaye müəssisələrinin mövcud pul vəsaitlərindən səmərəli istifadənin optimallaşdırılmasının vacibliyi göstərilməklə həlli istiqamətləri nəzəri baxımdan əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: *sənaye müəssisələri, pul vəsaitləri, pul vəsaitlərinin ekvivalentləri, nağd vəsaitlər, hesablaşma hesabı, pul vəsaitlərinin hərəkəti*

Ali Ahmadli
Baku Business University
Master student
aliaxmedli2002@gmail.com

Theoretical Aspects of Cash Flow and Analysis in Industrial Enterprises

Abstract

In the conditions of market relations, the successful operation of industrial enterprises is directly related to the effective use of their available resources, especially cash. The development of entrepreneurship in the industrial sphere, the intensification of direct economic relations between enterprises, the solution of such issues as the optimization of cash flows in a situation where it is important to minimize costs require the establishment of accounting and economic analysis on the basis of new principles.

From this point of view, in the article, some theoretical issues of cash accounting and analysis were studied with reference to economic literature. At the same time, theoretical aspects of cash accounting and analysis in industrial enterprises in modern conditions were studied in the article. The solution directions of industrial enterprises are justified from a theoretical point of view, showing the importance of optimizing the effective use of available funds.

Keywords: *industrial enterprises, cash, cash equivalents, cash, settlement account, cash flow*

Giriş

Bazar münasibətləri şəraitində sənaye müəssisələrinin uğurlu fəaliyyəti mövcud resurslarından səmərəli istifadə ilə bilavasitə bağlıdır. Milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində, xüsusilə emal sənayesində sahibkarlığın inkişafı, müəssisələr arasında birbaşa təsərrüfat əlaqələrinin intensivləşdirilməsi, məsrəflərinin minimuma endirilməsinin vacib olduğu bir şəraitdə səmərəliliyin ən mühüm göstəricilərindən olan məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin azaldılması, pul vəsaitlərinin

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

hərəkətinin optimallaşdırılması kimi məsələlərin həlli mühasibat uçotu və iqtisadi təhlilin yeni prinsiplər əsasında qurulmasını zəruri edir.

Tədqiqat

Bütövlükdə respublikamızda aparılan davamlı iqtisadi islahatlar, müəssisələrə verilən iqtisadi azadlıqlar və onlarin daxili və xarici bazarlarda qarşılaşdıqları rəqabət mübarizəsi, səmərəli idarəetmə sisteminin qurulması, elmi baxımdan əsaslandırılmış uçot sisteminin təmin olunması, resursların müasir metodlar əsasında idarə edilməsi, daha səmərəli qərarların qəbul edilməsinə imkan yaradan uçot və təhlil üsullarından istifadə edilməsi kimi məslələri aktuallaşdırıb (Müslümov, Kazımov, 2012, s. 246).

Müasir şəraitdə fəaliyyət göstərən hər bir sənaye müəssisəsinin qarşısında duran ən vacib məsələ mövcud pul resurslarından səmərəli istifadə etməklə özlərinin rəqabətqailiyyətinin təmin edilməsi və yüksəldilməsidir. Əlbəttə ki, müəssisənin rəqabətqabiliyyətliliyi onun səmərəli fəaliyyət göstərməsinin təzahürüdür. Digər tərəfdən, sənaye müəssisəsinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi öz növbəsində müəssisənin işgüzar aktivlərindən, daha dəqiq desək, mövcud dövriyyə aktivlərindən, pul vəsaitlərindən səmərəli istifadəsi səviyyəsindən asılıdır.

Son illlər respublikamızda sənaye sahələrinin inkişafına xüsusi önəm verilmişdir. Aparılan bütün tədbirlər nəticəsində sənayedə, xüsusən də sənayenin qeyri-neft sektorunda iqtisadi artım əldə edilmişdir. Qeyd olunanlar aşağıdakı cədvəl məlumatlarında daha aydın görünür:

Cədvəl 1

Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) mülkiyyət növləri üzrə bölgüsü, (milyon manat)

Göstəricilər	2019	2020	2021	2022	2023
Bütün mülkiyyət növləri üzrə	**46999,2**	**37269,9**	**55229,1**	**86383,4**	**67296,0**
Dövlət mülkiyyəti	8422,4	8101,7	9194,3	10670,7	11664,4
Qeyri-dövlət mülkiyyəti	38576,8	29168,2	46034,8	75712,7	55631,6
Xüsusi mülkiyyət	7200,8	7852,0	9737,0	10379,0	10823,5
Birgə (qarışıq) mülkiyyət	940,8	972,1	1568,1	1990,6	2263,5
Xarici mülkiyyət	30435,2	20344,1	34729,7	63343,1	42544,6

Mənbə: *Müəllif tərəfindən ADSK-nin məlumatları əsasında hazırlanmışdır (www.stat.gov.az/source/industry)*

Cədvəl rəqəmlərindən göründüyü kimi, sənaye məhsulunun həcmi 2019-cu ildə 46999,2 milyon manat, 2023-ci ildə isə 67296,0 milyon manat təşkil etmişdir. 2023-ci ildə 2019-cu ilə nisbətdə 43,1 % artım olmuşdur.

Qeyri-dövlət sektorunda sənaye məhsulunun həcmi 2023-ci ilə xüsusi çəkisi 82 faiz olmuşdur. Bütün bu göstəricilər qeyri-dövlət sektorunun davamlı inkişafını xarakterizə edir. Sənaye istehsalı sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin mülkiyyət növlərinə görə nisbəti də qeyri-dövlət sektorunun xeyrinə dəyişmişdir.

Sənaye sferasında yaranan bu inkişaf öz növbəsində həmin sferda mühasibat uçotunun və təhlil metodlarının təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu xüsusən likvid vəsait olan pul vəsaitlərinin uçotu və səmərəli istifadəsinin təhlilinə aiddir ("Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2004).

Pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri uçotu, hesablaşma əməliyyatları üzrə vəsaitlərin dövretməsini təmin edən nəticə etibarilə ən mühüm amildir. Hesablaşmaların vaxtlı-vaxtında və düzgün qaydada aparılması istehsal prosesinin zəruri şərtlərindən hesab edilir. Ölkəmizdə iqtisadiyyatın dinamik inkişafının təmin edilməsində, onun bütün ünsürlərinin ahəngdar və daha yüksək zirvəyə qaldırılmasında, bütün iqtisadi amillərlə bir yerdə, pul vəsaitləri və onların ekvivalentlərindən düzgün istifadənin və hesablaşmaların səmərəli təşkilinin də böyük əhəmiyyəti vardır (Səbzəliyev, Quliyev, 2014).

İstənilən mülkiyyət formalı müəssisənin səmərəli fəaliyyətinin vacib şərti kifayət qədər vəsaitin olması, habelə pul vəsaitlərinin hərəkətinin məharətlə idarə olunması, təşkilatın likvidliyini və ödəmə qabiliyyətini təmin etmək və onlar arasında balansının saxlanılmasıdır (Mahmudov, Zeynalov, İsmayılov, 2010).

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda "Nağd pul axını" anlayışının yaranması kifayət qədər yenidir. Tədqiq edilən mövzuda iqtisadi ədəbiyyatların tədqiqi göstərdi ki, "pul vəsaitlərinin hərəkəti" anlayışı ilə bağlı çoxlu müxtəlif fikirlər mövcuddur. Müxtəlif aspektlərdə mövzunu tədqiq edən alimlərin nəzəri yanaşmalarını ümumiləşdirdikdə yaranan mənzərədən belə qənaətə gəlmək olar ki, elmi ədəbiyyatda vahid tərif və vahid təsnifat sistemi tam formalaşmamışdır ki, bu da nəzəri baxımdn "pul vəsaitlərinin hərəkəti" anlayışının aydınlaşdırılmasını tələb edir (Sadıqov, 2012, s. 686).

P. Merton pul vəsaitlərin hərəkətinə müəyyən dövrə onların mədaxili və məxarici üzrə pul kütləsinin axını kimi baxır və pul axını dinamik göstərici kimi qiymətləndirir. Müəssisəyə canlı orqanizm kimi baxan Dj. K. Ban Xorn pul axını müəssisənin qan dövranı kimi qiymətləndirir. Müəllifin fikrincə, pul axını fasiləsiz prosesdir və müəssisədə pul axını səmərəli idarə olunmazsa, müəssisənin fəaliyyətində axsamalar yaranar. Kostyrko R. A. pul vəsaitlərinin hərəkətini təsərrüfat prosesində zamanla bölüşdürülmüş vəsaitlərin daxil olması və xaricə axınının həcmi adlandırır (Kostyrko, 2013, s. 784). Leontyev V. E. və Boçarov V. V. hesab edirlər ki, pul vəsaitlərinin hərəkəti hesabat və ya planlaşdırılan dövr ərzində müəssisə tərəfindən alınan və ödənilən vəsaitlərin məbləğidir (Bocharov, 2012, s. 400). İ. A. Blank pul vəsaitlərinin hərəkətinin tərifini belə formalaşdırır: "Pul vəsaitlərinin hərəkəti investora qaytarılan vəsaitlər şəklində investisiyaların təsirini xarakterizə edən əsas göstəricidir" (Blank, 2012, s. 380). Selezneva N. N. və İonova A. F. zamanla pul vəsaitlərinin hərəkəti prosesini səciyyələndirir, onu "maliyyə dövriyyəsi" ilə məcazi şəkildə müqayisə etməklə təşkilatın ömrünü təmin edir (Selezneva, 2012, s. 583).

Yerli və xarici alimlərin böyük həcmli elmi əsərlərini öyrənərək, pul vəsaitlərinin hərəkəti anlayışının müqayisəsinə əsaslanaraq, "pul vəsaitlərinin hərəkəti" anlayışının bir neçə aşağıdakı xüsusiyyətə malik olduğu qənaətinə gələ bilərik:

- Pul axını – pul vəsaitlərinin hərəkətidir;
- Pul axını – dövr üzrə müəssisənin daxilolma və xaricolmalarıdır;
- Pul axını – müəssisənin fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində formalaşır.

Sənaye müəssisələrində hesablaşma əməliyyatlarının məqsədəuyğun və faydalı təşkili pul vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin uçotunun təşkili, hesablaşma və kredit əməliyyatlarının aparılmasının səviyyəsindən çox asılıdır. Problemə bu mövqedən yanaşdıqda qeyd etmək vacibdir ki, pul vəsaitlərinin və onların ekvivalentləri üzrə hesablaşma əməliyyatlarının uçotu zamanı nağd və nağd-qeyri hesablaşmaların vaxtlı-vaxtında, düzgün və operativ sənədləşdirilməsinə, nəzərdə tutulmuş vaxtlarda pul vəsaiti üzrə hesablaşmaların vəziyyətinin inventarlaşdırılmasının aparılmasına, müəssisənin kassasında, bankdakı hesablaşma hesabında və digər hesablardakı pul vəsaiti üzrə qalıq və onun saxlanmasına mövcud nəzarətin təmin olunmasına, hesablaşma-ödəmə nizam-intizamının gözlənilməsinə, alınmış maddi dəyərlilərin, iş və xidmətlər üzrə pul vəsaitinin vaxtlı-vaxtında ödənilməsinin təmin olunmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir (Sənaye. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika İdarəsi).

Sənaye müəssisələrində pul vəsaitlərinin hərəkətinin idarə edilməsi maliyyə menecerinin ən vacib fəaliyyət istiqamətlərindən biri olmaqla müəssisədəki digər idarəetmə sistemləri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Təcrübədə müəssisənin pul vəsaitlərinin hərəkətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi mexanizmi müxtəlif üsullara əsaslanır. Pul vəsaitlərinin hərəkətinin təhlili aşağıdakı məqsədlərlə aparılır (Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti):

- müəssisənin cari likvidliyinə və ödəmə qabiliyyətinə nəzarət etmək,
- vəsaitlərin artıqlığı və çatışmazlığının səbəblərini müəyyən etmək,
- onların daxil olma mənbələrini və xaricolma istiqamətlərini müəyyən etmək.

Nəticə

Sənaye müəssisələrinin ödəmə qabiliyyəti və likvidlik göstəriciləri mühasibat uçotunun hesablarında əks etdirilən pul vəsaitlərinin hərəkətininn optimallığından asılıdır. Buna görə də vəsaitlərin təhlili təsərrüfat subyektinin maliyyə-iqtisadi vəziyyətinin qiymətləndirilməsinə kömək edir, çünki o, müəssisənin ödəmə qabiliyyətini və likvidliyini qiymətləndirmə metodologiyasını tamamlaya bilər. Bu məqsədlə həm birbaşa, həm dolayı, həm də matris üsullarından istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti.* www.taxes.gov.az
2. Blank, I. A. (2012). *Osnovy finansovogo menedzhmenta*. Uchebnik. Nika-Tsentr: El'ga.
3. Bocharov, V. V., Leont'yev, V. V., & Radkovskaya, N. P. (2012). *Finansovyy menedzhment*. Uchebnik. Piter.
4. Kostyrko, R. A. (2013). *Finansovyy analiz*. Uchebnoye posobiye. Faktor.
5. Müslümov, S. Y., Kazımov, R. N. (2012). *Maliyyə təhlili.* Dərslik. CBS.
6. *"Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu*. (2004).
7. Mahmudov, İ. M., Zeynalov, T. Ş., İsmayılov, N. M. (2010). *İqtisadi təhlil*.
8. Sadıqov, Ə. A. (2012). *Mühasibat uçotu.* Dərslik.
9. Selezneva, N. N., Ionova, A. F. (2012). *Analiz finansovoy otchetnosti organizatsii*. YUNITI-DANA.
10. Səbzəliyev, S. M., Quliyev, V. M. (2014). *İdarəetmə uçotu.* Dərslik. Elm və təhsil.
11. *Sənaye. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika İdarəsi.*
12. www.stat.gov.az/source/industry/

Daxil oldu: 10.09.2024
Baxışa göndərildi: 12.10.2024
Təsdiq edildi: 16.11.2024
Çap olundu: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/41/147-151

Dünya Hacıyeva
Bakı Biznes Universiteti
magistrant
hadjiyevad@gmail.com

Azərbaycanın mobil rabitə təşkilatlarında xərclərin uçotu və hesabatlılığın təkmilləşdirilməsi

Xülasə

Xərclərin uçotu və hesabatlılıq istənilən təşkilatda, o cümlədən mobil rabitə təşkilatlarının maliyyə idarəçiliyinin mühüm aspektləridir. Bu məqalənin tədqiqat obyekti Azərbaycanın aparıcı telekommunikasiya şirkəti olan "Azercell Telekom" MMC-dir. Məqalə "Azercell Telekom" MMC-nin xərclərin uçotu təcrübələrini və hesabatlılığı təkmilləşdirmək üçün strategiyaları araşdırır.

Tədqiqat "Azercell Telekom" MMC-də mövcud xərclərin uçotu sisteminin təhlili, güclü və zəif tərəflərin müəyyən edilməsi ilə başlayır. Daha sonra o, xərclərin daha dəqiq bölüşdürülməsi və qərar qəbuletmə proseslərini təkmilləşdirmək üçün fəaliyyətə əsaslanan maya dəyərinin hesablanmasının (ABC) qəbul edilməsi də daxil olmaqla, məsrəflərin uçotunu gücləndirmək üçün bir sıra tövsiyələr təklif edir.

Bundan əlavə, sənəd maliyyə hesabatlarında hesabatlılığın vacibliyini müzakirə edir və şəffaflığı və tənzimləyici tələblərə uyğunluğu təmin etmək üçün daxili nəzarət və müntəzəm auditin həyata keçirilməsini təklif edir.

Təklif olunan bu strategiyalar vasitəsilə "Azercell Telekom" MMC maliyyə əməliyyatlarında daha yüksək xərc səmərəliliyinə, daha yaxşı qərar qəbul etmə imkanlarına və gücləndirilmiş hesabatlılığa nail ola bilər. Bu tədqiqat telekommunikasiya sənayesində xərclərin idarə edilməsi təcrübələrinin daha geniş başa düşülməsinə töhfə verir və praktiklər və akademiklər üçün praktiki anlayışlar təqdim edir.

Açar sözlər: *məsrəflərin uçotu, hesabatlılıq, telekommunikasiya sənayesi, "Azercell Telekom" MMC, fəaliyyətə əsaslanan maya dəyərinin hesablanması*

Dunya Hajiyeva
Baku Business University
Master student
hadjiyevad@gmail.com

Improving Cost Accounting and Accountability in Mobile Communication Organizations of Azerbaijan

Abstract

Cost accounting and accountability are important aspects of financial management in any organization, including mobile communications organizations. The research object of this article is "Azercell Telekom" LLC, the leading telecommunication company of Azerbaijan. The article examines "Azercell Telekom" LLC's cost accounting practices and strategies to improve accountability.

The research begins with the analysis of the current cost accounting system in "Azercell Telekom" LLC, identification of strengths and weaknesses. It then offers a number of recommendations to strengthen cost accounting, including more accurately allocating costs and adopting activity-based costing (ABC) to improve decision-making processes.

In addition, the paper discusses the importance of accountability in financial reporting and suggests implementing internal controls and regular audits to ensure transparency and compliance with regulatory requirements.

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

Through these proposed strategies, "Azercell Telekom" LLC can achieve higher cost efficiency, better decision-making capabilities and enhanced accountability in financial operations. This research contributes to a broader understanding of cost management practices in the telecommunications industry and provides practical insights for practitioners and academics.

Keywords: *cost accounting, accountability, telecommunications industry, "Azercell Telekom" LLC, activity-based costing*

Giriş

Effektiv məsrəf uçotu və hesabatlılıq hər hansı bir təşkilatın, xüsusən də dinamik telekommunikasiya sənayesində davamlı böyümə və əməliyyat səmərəliliyi üçün mühüm komponentlərdir. "Azercell Telekom" MMC Azərbaycanda telekommunikasiya sektorunun görkəmli nümayəndəsi kimi öz xərclərinin idarə edilməsində və şəffaf hesabatlılığın təmin edilməsində mühüm problem və imkanlarla üzləşir.

Son illərdə telekommunikasiya mənzərəsi texnologiyanın inkişafı, istehlakçı davranışındakı dəyişikliklər və tənzimləyici dəyişikliklərlə sürətlə inkişaf etmişdir. Bu dəyişikliklər "Azercell Telekom" MMC-nin xərclərin uçotu proseslərinin sadələşdirilməsi və əməliyyatları üzrə hesabatlılığın artırılması ehtiyacını gücləndirib.

Tədqiqat

Bu məqalə "Azercell Telekom" MMC-də xərclərin uçotu və hesabatlılığının təkmilləşdirilməsi üçün strategiya və tövsiyələri araşdırmaq məqsədi daşıyır. Mövcud təcrübələri təhlil edərək, əsas problemləri müəyyən edərək və həyata keçirilə bilən həllər təklif etməklə bu tədqiqat şirkətin rəqabətli bazar mühitində daha çox maliyyə şəffaflığına, əməliyyat səmərəliliyinə və davamlı böyüməyə nail olmaq məqsədinə töhfə verməyə çalışır (Bayramov, Kazımov, 2009, s. 42).

Xərclərin idarə edilməsinə və hesabatlılığın artırılmasına strukturlaşdırılmış yanaşma vasitəsilə "Azercell Telekom" MMC maliyyə sağlamlığını gücləndirə, resursların bölüşdürülməsini optimallaşdıra və maraqlı tərəflər arasında məsuliyyət və etimad mədəniyyətini inkişaf etdirə bilər. Bu məqalədə xərclərin uçotu metodologiyasının müxtəlif aspektləri, şəffaflığın artırılmasında texnologiyanın rolu və bu təşəbbüslərin irəliyə aparılmasında liderlik öhdəliyinin əhəmiyyəti araşdırılacaq.

Bu kontekstdə bu məqalə "Azercell Telekom" MMC-də məsrəflərin uçotu və hesabatlılığının artırılması ilə bağlı strategiyaları, çətinlikləri və potensial nəticələri daha dərindən araşdırır. O, ciddi xərclərə nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsinin və hesabatlılıq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsinin rəqabətli bazar mənzərəsində uzunmüddətli uğur və möhkəmliyə necə yol aça biləcəyini araşdırır.

Nəhayət, effektiv məsrəflərin uçotu təcrübələrini tətbiq etməklə və hesabatlılıq tədbirlərini gücləndirməklə, "Azercell Telekom" MMC Azərbaycanda telekommunikasiya sənayesində uzunmüddətli uğur və liderlik üçün özünü strateji mövqedə tuta bilər.

"Azercell Telekom" MMC-də xərclərin uçotu və hesabatlılığın təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

İstənilən təşkilatda, xüsusən də telekommunikasiya kimi dinamik sənayedə məsrəflərin uçotu və hesabatlılığının təkmilləşdirilməsi əməliyyatların optimallaşdırılması, maliyyə şəffaflığının artırılması və nəhayət, davamlı artıma nail olmaq üçün çox vacibdir. "Azercell Telekom" MMC telekommunikasiya sektorunun görkəmli nümayəndəsi kimi ciddi hesabatlılığı təmin etməklə yanaşı, əməliyyat səmərəliliyi ilə xərclərin effektivliyini tarazlaşdırmaq kimi davamlı problemlə üzləşir.

Bu strategiyaları həyata keçirməklə şirkət maliyyə sağlamlığını gücləndirə, resursların bölüşdürülməsini sadələşdirə və yüksək korporativ idarəetmə standartını qoruya bilər (Cəfərov, Kərimzadə, 2009, s. 98). Bu müzakirənin məqsədi "Azercell Telekom" MMC-nin davamlı uğur və bazar liderliyinə nail olmaq üçün müasir xərclərin idarə edilməsi və hesabatlılığın mürəkkəbliklərini necə idarə edə biləcəyi ilə bağlı praktiki anlayışları təmin etməkdir.

Xərclərin uçotunun təkmilləşdirilməsi və hesabatlılığın artırılması hər bir təşkilat üçün, xüsusən də telekommunikasiya kimi rəqabətli və dinamik sənayedə mühüm səylərdir. "Azercell Telekom" MMC telekommunikasiya sektorunun tanınmış nümayəndəsi kimi xərclərini effektiv idarə etmək və

əməliyyatları üzrə hesabatlılığı təmin etmək üçün çoxsaylı problem və imkanlarla üzləşir (Maliyyə Nazirliyi). Xərclərin uçotu qərarların qəbulu üçün rəhbərliyin dəqiq və müvafiq məlumatlarla təmin edilməsində mühüm rol oynayır (Abbasov, Məmmədov, Cabbarov, 2017, s. 84). Bu, şirkət daxilində müxtəlif fəaliyyətlərlə bağlı xərclərin izlənməsini, qeyd edilməsini və təhlilini əhatə edir. “Azercell Telekom” MMC üçün səmərəli məsrəflərin uçotu daha yaxşı məsrəflərə nəzarət, yaxşılaşdırılmış gəlirlilik və onun xidmətləri və əməliyyatları üzrə xərc amillərinin daha dərindən başa düşülməsinə səbəb ola bilər.

Digər tərəfdən hesabatlılıq təşkilat daxilindəki fərdlərin və şöbələrin öz hərəkətləri və qərarları üçün məsuliyyət daşımasını təmin etməkdən ibarətdir. “Azercell Telekom” MMC kimi mürəkkəb təşkilatda hesabatlılıq şəffaflığı təmin edir, riskləri azaldır, dürüstlük və performans mədəniyyətini inkişaf etdirir.

Bu məqalə “Azercell Telekom” MMC daxilində məsrəflərin uçotu təcrübələrinin və hesabatlılıq mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinin vacibliyini araşdırır. Bu sahələri araşdırmaqla məqsəd təşkilata daha çox maliyyə səmərəliliyi, strateji uyğunlaşma və Azərbaycanın telekommunikasiya bazarında davamlı inkişafa nail olmaqda kömək edə biləcək strategiya və tövsiyələr təklif etməkdir.

“Azercell Telekom” MMC-də xərclərin uçotu və hesabatlılığının təkmilləşdirilməsinə şəffaflıq, səmərəlilik və dəqiqliyə yönəlmiş strukturlaşdırılmış yanaşma vasitəsilə nail olmaq olar. Burada nəzərə alınmalı bəzi istiqamətlər var:

Fəaliyyətə əsaslanan məsrəfləri (ABC) həyata keçirmək:

ABC xərcləri konkret fəaliyyət və ya proseslərlə əlaqələndirərək daha dəqiq bölüşdürməyə kömək edir. Bu üsul hansı fəaliyyətlərin xərclərə səbəb olduğu və səmərəliliyin haradan əldə oluna biləcəyi barədə məlumat verə bilər (Bağlantını asanlaşdırır, həyatı daha dolğun edirik!).

Düzgün xərc mərkəzləri yaratmaq:

- Təşkilat daxilində dəqiq müəyyən edilmiş xərc mərkəzlərini müəyyənləşdirin və qoruyun. Hər bir şöbə və ya funksiya xərcləri izləməyi və idarə etməyi asanlaşdıraraq, öz xərcləri üçün məsuliyyət daşımalıdır.

Müntəzəm maliyyə hesabatı və təhlili:

- Büdcələr və proqnozlarla müqayisədə xərclərin ətraflı təhlilini özündə əks etdirən müntəzəm hesabat cədvəllərini həyata keçirir. Bu, fərqləri erkən müəyyən etməyə kömək edir və dərhal düzəldici tədbirlər görməyə imkan verir.

Effektiv texnologiyadan istifadə:

- Güclü məsrəflərin uçotu funksiyalarını dəstəkləyən müasir mühasibat uçotu və müəssisə resurslarının planlaşdırılması (ERP) sistemlərinə sərmayə qoyur. Bu, prosesləri avtomatlaşdıra, səhvləri azalda və məlumatların dəqiqliyini artıra bilər.

Təlim və bacarıqların artırılması:

- İstifadə olunan metodologiyaları başa düşmələrini və onları ardıcıl olaraq təşkilat daxilində tətbiq edə bilmələrini təmin etmək üçün məsrəflərin uçotu ilə məşğul olan işçilər üçün təlim proqramları təmin etmək (Əliyev, 2018 s. 59).

Daxili nəzarətlər və auditlər:

- Xərclərin uçotu proseslərində səhvlərin və saxtakarlığın qarşısını almaq üçün daxili nəzarəti gücləndirmək. Daimi auditlər həmçinin maliyyə məlumatlarının düzgünlüyünü və etibarlılığını yoxlamağa kömək edə bilər.

Performans metrikləri və KPI-lar:

- Xərclərin idarə edilməsi və hesabatlılıqla bağlı əsas performans göstəricilərini (KPI) işləyib hazırlamaq və monitorinq etmək. Bu ölçülər qənaətcil təşəbbüsləri izləyə və təkmilləşdirilməyə ehtiyacı olan sahələri vurğulaya bilər (Abdullayev, 2019, s. 104).

Çarpaz funksional əməkdaşlıq:

- Xərclərin idarə edilməsi səylərində uyğunluğu təmin etmək üçün maliyyə, əməliyyatlar və digər şöbələr arasında əməkdaşlığı gücləndirin. Bu, daha yaxşı qərarların qəbul edilməsinə və resursların daha səmərəli bölüşdürülməsinə səbəb ola bilər (Abbasov, Məmmədov, Cabbarov, 2017, s. 48).

Təchizatçı və təchizatçı idarəetmə:

- Təchizatçı müqavilələrini və əlaqələrini mütəmadi olaraq qiymətləndirir, onların qənaətcil olmasını təmin edir. Keyfiyyətdən və ya xidmətdən ödün vermədən xərcləri azaltmaq üçün mümkün olan şərtləri müzakirə etmək lazımdır.

Davamlı təkmilləşdirmə mədəniyyəti:

- Xərclərin azaldılması və səmərəliliyin təşviq edildiyi və tanındığı davamlı təkmilləşdirmə mədəniyyətini təşviq edin. Bütün səviyyələrdə işçiləri xərclərə qənaət etmək üçün ideyalar verməyə təşviq etmək (Fərəcova, 2018, s. 910).

Bu istiqamətləri həyata keçirməklə, "Azercell Telekom" MMC xərclərin uçotu praktikasını təkmilləşdirə və bütün təşkilatda hesabatlılığı gücləndirə bilər ki, bu da maliyyə göstəricilərinin və əməliyyat səmərəliliyinin yüksəlməsinə səbəb olur.

"Azercell Telekom" MMC-də məsrəflərin uçotu və hesabatlılığını təkmilləşdirmək üçün bir neçə əsas aspekti araşdırmaq vacibdir:

Müasir məsrəflərin uçotu sistemlərinin tətbiqi maliyyə hesabatlarında şəffaflığı və dəqiqliyi əhəmiyyətli dərəcədə artıra bilər. Fəaliyyətə əsaslanan məsrəflərin hesablanması (ABC) və ya bulud əsaslı mühasibat platformaları kimi texnologiyaların inteqrasiyası ilə Azercell öz əməliyyatları üzrə daha yaxşı xərclərə nəzarət və bölüşdürülməsinə nail ola bilər. Bu, resurslardan optimal şəkildə istifadə olunmasını və xərclərin konkret fəaliyyətlərə və ya layihələrə dəqiq şəkildə aid edilməsini təmin edir (Cəfərli, 2009, s. 72).

1. Maliyyə nəticələri ilə əlaqəli aydın performans göstəricilərinin yaradılması təşkilatın bütün səviyyələrində hesabatlılığı gücləndirir. İnvestisiya gəliri (ROI), məsrəf-gəlir nisbəti və əməliyyat səmərəliliyi göstəriciləri kimi göstəricilər departamentlərə və menecerlərə maliyyə təsirlərini anlamağa və məlumatlara əsaslanan qərarlar qəbul etməyə kömək edə bilər. Bu, nəinki şəffaflığı artırır, həm də məsuliyyətli maliyyə idarəçiliyini təşviq edir (Maliyyə Nazirliyi).

Daimi daxili audit və uyğunluq yoxlamalarının aparılması məsrəflərin uçotu təcrübələrinin sənaye standartlarına və normativ tələblərə uyğun olmasını təmin edir. Bu proaktiv yanaşma təkcə maliyyə risklərini azaldır, həm də maliyyə hesabatlarında dəqiqlik və dürüstlüyə sadiqlik nümayiş etdirməklə maraqlı tərəflər arasında inam yaradır.

2. Maliyyə komandaları və menecerləri üçün yenilənmiş mühasibat standartları və texnologiyaları üzrə təlim proqramlarına investisiya qoymaq çox vacibdir. Bu, işçilərə yeni alətlərdən səmərəli istifadə etmək imkanı verir, onların xərclərin idarə edilməsi prinsipləri haqqında anlayışlarını artırır və təşkilat daxilində davamlı təkmilləşmə mədəniyyətini təşviq edir (International Public Sector Accounting Standards Board).

Səhmdarlar, tənzimləyicilər və müştərilər də daxil olmaqla, maraqlı tərəflərlə açıq ünsiyyət həyati əhəmiyyət kəsb edir. Xərclərin idarə edilməsi təcrübələri və maliyyə göstəriciləri üzrə şəffaf hesabat etibarlılıq və etibar yaradır. O, həmçinin maraqlı tərəflərə şirkətin maliyyə vəziyyətini və strateji istiqamətini başa düşməyə imkan verir.

Nəhayət, məsrəflərin uçotu və hesabatlılığın təkmilləşdirilməsinə birdəfəlik təşəbbüs kimi deyil, davamlı proses kimi baxmaq lazımdır. Müntəzəm təhlillər, geribildirim dövrləri və sənaye həmkarları ilə müqayisə "Azercell Telekom" MMC-nin telekommunikasiya sektorundakı dəyişikliklərə uyğunlaşmasını və rəqabət üstünlüyünü qorumasını təmin edir (İctimai Sektor üçün Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları).

Yekun olaraq qeyd edək ki, "Azercell Telekom" MMC qabaqcıl məsrəflərin uçotu sistemlərini tətbiq etməklə, performans göstəriciləri vasitəsilə hesabatlılığı gücləndirməklə, müntəzəm auditlər aparmaqla, təlimlərə sərmayə qoymaqla, şəffaflığı gücləndirməklə və davamlı təkmilləşməyə öhdəçilik etməklə, "Azercell Telekom" MMC maliyyə idarəçiliyi və əməliyyat səmərəliliyində mühüm nailiyyətlər əldə edə bilər. Bu səylər şirkətin maliyyə vəziyyətini gücləndirməklə yanaşı, telekommunikasiya sənayesində etibarlı və məsuliyyətli oyunçu kimi reputasiyasını da gücləndirir.

Nəticə

"Azercell Telekom" MMC-də məsrəflərin uçotu və hesabatlılığının təkmilləşdirilməsi təkcə maliyyə baxımından deyil, həm də əməliyyat səmərəliliyi və maraqlı tərəflərin etimadı baxımından əhəmiyyətli faydalar verə bilər. Güclü məsrəflərin uçotu təcrübələrini tətbiq etməklə və hesabatlılıq tədbirlərini gücləndirməklə "Azercell Telekom" MMC aşağıdakı nəticələrə nail ola bilər.

Aydın və dəqiq məsrəf uçotu daha yaxşı maliyyə qərarlarının qəbul edilməsinə imkan verən xərclərin təfərrüatlı bölgüsünü təmin edəcək. Bu şəffaflıq investorlar, tənzimləyicilər və maraqlı tərəflər arasında etimadı artırır. Təkmilləşdirilmiş məsrəflərin uçotu səmərəsizliyin və ya həddən artıq məsrəflərin müəyyən edilməsinə kömək edir, bu da rəhbərliyə resursları səmərəli şəkildə yenidən bölüşdürməyə imkan verir. Bu, xərclərə qənaət etməyə və aktivlərin daha yaxşı istifadəsinə səbəb ola bilər. Dəqiq xərc məlumatları ilə performansın qiymətləndirilməsi daha obyektiv və mənalı olur. Menecerlər təşkilatın müxtəlif səviyyələrində gəlirliliyi qiymətləndirə və məlumat əsasında düzəlişlər edə bilərlər.

Güclü hesabatlılıq tədbirləri maliyyə səhv idarə olunması riskini azaldır və tənzimləyici tələblərə uyğunluğu təmin edir. Bu, şirkətin reputasiyasını qoruyur və hüquqi və maliyyə risklərini minimuma endirir. Etibarlı məsrəf məlumatları məsrəf strukturları və gəlirlilik amilləri haqqında anlayışlar təqdim etməklə uzunmüddətli strateji planlaşdırmanı dəstəkləyir. O, bazar dəyişikliklərinə və rəqabət təzyiqlərinə cavab olaraq fəal qərarlar qəbul etməyə imkan verir.

Aydın hesabatlılıq işçilər arasında məsuliyyət və səmərəlilik mədəniyyətini inkişaf etdirir. Rollar və gözləntilər yaxşı müəyyən edildikdə, fərdlər təşkilati uğura töhfə vermək üçün daha çox motivasiya olurlar. Təkmilləşdirilmiş məsrəf uçotundan əldə edilən səmərəlilik daha yaxşı xidmət göstərilməsi və müştəri məmnuniyyətinə səbəb ola bilər. Məmnun olan müştərilər daha çox sadiq qalır və "Azercell Telekom" MMC-nin xidmətlərini tövsiyə edirlər.

Yekun olaraq qeyd edək ki, məsrəflərin uçotu və hesabatlılığın təkmilləşdirilməsinə sərmayə qoymaq "Azercell Telekom" MMC üçün təkcə maliyyə işi deyil, həm də strateji vacib şərtdir. O, şirkəti davamlı inkişaf, əməliyyat mükəmməlliyi və dinamik telekommunikasiya sənayesində maraqlı tərəflərin etimadını artırır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, İ. M., Məmmədov, İ. A., Cabbarov, A. S. (2017). *Mühasibat uçotu* (sahələr üzrə).
2. Abdullayev, N. (2019). Beynəlxalq maliyyə hesabatlandırma standartlarının tətbiqi: Azərbaycan təcrübəsi. *İqtisadiyyat,* 12, 99-106.
3. Bayramov, Q. İ., Kazımov, R. N. (2009). *Audit işi*. Metodik vəsait. Elm, 221.
4. *Bağlantını asanlaşdırır, həyatı daha dolğun edirik!* https://www.azercell.com/az/about-us.html
5. Cəfərli, H. Ə. (2009). *İqtisadi təhlil*. Elm.
6. Cəfərov, A., Kərimzadə, K. (2009). *Audit işini necə təşkil etməli*? İqtisadi və sosial inkişaf Mərkəzi.
7. Əliyev, A. (2018). Azərbaycanda beynəlxalq maliyyə hesabatlandırma standartlarının tətbiqi. *Məhsuldarlıq və Maliyyə,* 18(3), 58-72.
8. Fərəcova, N. (2018). Azərbaycanda beynəlxalq hesablama standartlarının tətbiqi. *Biznes və İqtisadiyyat Görüşləri,* 14(4), 908-919.
9. *İctimai sektor üçün mühasibat uçotunun beynəlxalq standartları*. https://www.e-muhasib.az/article.php?cat=2&n=1048
10. *International Public Sector Accounting Standards Board* (IPSASB). https://www.iasplus.com/en/resources/global-organisations/ipsasb
11. *Maliyyə Nazirliyi*. http://www.maliyye.gov.az

Daxil oldu: 03.09.2024
Baxışa göndərildi: 24.10.2024
Təsdiq edildi: 07.11.2024
Çap olundu: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/41/152-158

Aysel Hasanova
Azerbaijan Institute of Theology
ayselgasanova@ait.edu.az

Sociolinguistic Conditions of Functioning of the Welsh Variant of English (Wenglish)

Abstract

Geographical differences in the usage of the Welsh dialect of English (Wenglish) and its relationship to Standard English are examined in this article. The author examines two distinct trends that contribute to the shifts in Standard English and the dialect. Following the identification of several Wenglish-speaking regions, comparative analysis is used to look at the geographical variations in Wenglish based on the region of Wales. Based on a speaker's age and place of residence, usage by Welsh and Wenglish speakers is examined. It is observed that younger Wenglish speakers are moving away from the traditional dialect due to pressure from contemporary society, fashion, and globalization, while elder speakers of the language tend to employ a more conservative variation. From a historical, cultural, and linguistic perspective, comparisons to different forms of English are made. Given the regional differences in Wenglish, the author concludes that Wenglish is a distinct language phenomena and poses the question of which forms might be regarded as the standard. All forms are said to be legitimate, but some are so widely accepted that they are used more frequently than the others and are thus advised to be "correct."

Keywords: *Wenglish, Welsh English, English, borrowings, variability*

Aysel Həsənova
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
ayselgasanova@ait.edu.az

Uels varianti ingilis dilinin fəaliyyətinin sosiolinqvistik şərtləri (ingilis dili)

Xülasə

Məqalədə ingilis dilinin (Wenglish) Uels müxtəlifliyinin istifadəsində coğrafi variativlik və onun standart ingilis dili ilə əlaqəsi nəzərdən keçirilir. Müəllif həm dialektdə, həm də standart ingilis dilində dəyişikliklərə əlavə olunan iki tamamilə fərqli tendensiyanı təhlil edir. Uels dilində danışanların ayrı-ayrı ərazilərini müəyyən etdikdən sonra, Uelsin ərazisindən asılı olaraq mövcud dildəki ərazi fərqləri müqayisəli təhlil yolu ilə araşdırılır. Danışanların yaşı və yaşayış ərazisindən asılı olaraq, Uels dili və Wenglish müzakirə edilir. Qeyd olunur ki, yaşlı vengdilli insanlar daha mühafizəkar dil müxtəlifliyindən istifadə edirlər, gənc danışanlar isə müasir cəmiyyət, moda və qloballaşmanın təzyiqi altında ənənəvi dialektdən üz döndərirlər. Tarixi, mədəni və linqvistik nöqteyi-nəzərdən ingilis dilinin müxtəlif formaları ilə müqayisələr aparılır. Müəllif Wenglish dilinin unikal bir dil hadisəsi olduğu qənaətinə gəlir və Wenglish dilində regional variasiyaları nəzərə alaraq hansı formaların norma hesab oluna biləcəyi sualını qaldırır. Bütün formaların etibarlı olması təklif edilir, lakin bəziləri o qədər köklüdür ki, digərlərindən daha tez-tez istifadə olunur və buna görə də "düzgün" kimi tövsiyə olunur.

Açar sözlər: *Uels ingilis dili, ingilis dili, alınma sözlər, variativlik*

Introduction

In 1980, John Edwards published the world-famous book "Ta1k Tidy" (Edwards, 2003) where the term Wenglish (Welsh English) was first used.

Edwards described the distinctive features of the dialect of English spoken in the South Wales

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

valleys. Welsh English is described by him as a unique combination of residual Welsh and special structures (models) of spoken English. This is the authentic speech of a Welsh speaker living in Gwent, Central and Western Glamorgan and speaking English, it is their kind of oral identification symbol and an important element of social heritage».

Research

The main areas of Welsh English use are the South Wales Valleys (also the Coal Basin of South Wales), which are home to over 1 million people. These territories include (from west to east):

1) Gwendreth valley;
2) Hallenli and the eastern Carmarthenshire;
3) Ammanford and Amman Valley;
4) Swansea valley, including small valleys on the west coast of the Tawe river (Turkch, Llynvel, Luzr and Llive);
5) Swansea;
6) Nit and the valley of Nithiah;
7) The port of Tellby and the valley of Athens;
8) Brigend and Llynfi, Gar and the Ogmar valley;
9) Eli Valley;
10) Rhonda Valley;
11) The valley of Sinai;
12) Pontypridh, Mertir Tidphil and Taff;
13) Rhimni valley;
14) Eastern valleys of Monmouthshire (Sirhovi, Ebbu);
15) Eastern Monmouthshire Valleys (Lewis, 2008, p. 19).

The first eight valleys are a group of western areas where Welsh English is spoken. The first four are mostly spoken in Welsh, so the impact of Welsh on Welsh English is huge. These four valleys are called the extreme western part of the main areas of the Welsh language. The Valley of Eli and Rimni are the central part. The western and eastern valleys of Montserrat make up the eastern part of Welsh English. These differences are not definitive but very useful in describing the Welsh English versions, which are characterized by oral speech in these geographical areas.

All the territory is connected by a centuries-old history of industrial development, in which the coal mining industry was at the center. Other heavy industry, such as iron and other metals, has also been a link in these areas. The rapid development of industry in the XIX century. led to an influx of large numbers of workers from other parts of Wales, the British Isles and the most remote corners of the country.

Welsh English versions. Although Welsh English has a certain range of usage, there are some geographical variations.

In the western region (from the Gwendreath valley to the Brigent, Linfoys, Garou and Ogmore valleys) there are more Welsh words left than in the central and western regions. Generally, the more west the area, the more likely you are to hear words borrowed from Welsh and preserved in Welsh English. It should be remembered that the Welsh language is still an important and natural means of communication in eastern Carmarthenshire, including the Gwendred valleys, the towns of Llanelli and Ammanford, the Amman Valley and the Swansea. It is clear, therefore, why the borrowings from the Welsh language are prevalent in Welsh English in the westernmost areas.

There is a tendency to use very many terms in these areas. Although both languages have many points, words are interchangeable. Thus, Welsh continues to be an active «supplier» of lexical units in Welsh English, which is not true for the central and eastern regions of Welsh English. Speakers, moreover, use two languages: English (i.e. Welsh English) and Welsh (spoken Welsh South Wales). Welsh English often contains loan words and expressions from Welsh, while Welsh has many words and expressions from English, especially technical terms. Although the two languages have many points of contact, syntax and sentence structure, as well as the 'predominant vocabulary', help to identify which language is being used. The tendency to mix languages can make it very difficult for foreigners to determine which language is being spoken.

Western regions have another distinguishing feature: the present tense of verbs formed by the verb 1oyo (for example, I do go, we do play) is very rarely used. No such cases were reported in the westernmost areas.

Welsh English Western is thus distinguished from Welsh English Central and Eastern by the frequent use of words borrowed from Welsh, as well as by the repetition of rhythmic and intonative patterns. But this does not mean a complete absence of these elements in the Welsh English Central and Eastern regions (Office for National Statistics; Fedotova, 2011, pp. 233-244). In these areas, the current verbs generated by the verb 1oyo (e.g., I do go, we do play) are often used.

The proximity to Cardiff and the fact that thousands of people come here every day for work, opens up more opportunities for the speech forms common in the capital. As a result, there is a tendency to the diphthonization of certain sounds among the speaking series, but it is still early to say that this phenomenon is widespread in the central areas.

The people of the central regions use words and expressions that are unknown to the people of the western regions, such as *craxy* (dissatisfied, annoyed, irritated), *wanged out* (exhausted, worn out, dejected), *moithered* (confused, puzzled, stumped), *bosh* (sink). These words are derived from English dialects or English colloquialisms and are not related to Welsh.

The speech of the eastern districts (western and eastern valleys of Montautshir) is not abundant in borrowings from the Welsh language, there is a tendency to the diphthongization of certain vowel sounds in some speakers. However, as in the central areas, these are common use cases. In the eastern regions, there are many borrowings from English dialects (e.g., Gloucestershire, Central England), which is related to migration processes that occurred in the past and relative proximity to the above areas.

It should be noted that certain words and expressions in Welsh English are only for the inhabitants of one valley or community and may be unfamiliar to residents of neighbouring towns and villages.

There is an age-specific speech variant. The speech of the older generation is more conservative, so they speak in a version of Welsh English, close to what they used to communicate in the «classical» period.

The younger generation (regardless of language) uses a different vocabulary reflecting their interests (pop music, computers, etc.). Other categories of speakers may be unfamiliar with this vocabulary, as their interests do not coincide. Young people are more likely to be influenced by external factors, as well as social and peer pressure: if it is considered fashionable to pronounce a word in a certain way, they will do so. The rapid spread of processes of diphthongization and gluttalization is related to this. The youth consider the speech of previous generations to be outdated, unfashionable, so they avoid using what is characteristic for other versions of the English language, such as cockney (Ignatov, Mitchell, 2013).

People who speak several dialects also sometimes have difficulties, especially when they are hired because they give «wrong signals». The employer may take him for a fool or a person who cannot express a thought appropriately in literary English. Here another important factor against the preservation of dialects in the UK as a whole is starting to work.

Another variety of Welsh English is related to socio-economic and educational levels. While Welsh English is rooted in the everyday speech of ordinary workers, its use today is not limited to one social group. However, certain features of the use of modern Welsh English predominate among disadvantaged social groups (for example, the verb abbreviations *I in't goin*'instead of *I'm not going* и '*e doh wannw go* instead of *he doesn't want to go*, and also pronounce *t* as vibrating *r* she gorrw go instead of the colloquially English literary form *she has got to go*).

It should be noted that this is becoming increasingly common even among educated social groups (high social status). This is a completely new phenomenon, unheard of in the «classical» period of the development of Welsh English. In general, it can be said that the educated population is reluctant to use these forms. They will most likely use the appropriate forms of literary English and translate them into their Welsh English. However, many Welsh-speakers are university graduates.

Historically there has been a disapproval of the use of non-standard forms of English. They were considered the prerogative of lower classes. Perhaps the situation would not be so dire today if it were not for prejudices and stereotypes. This confirms the fact that the UK government is focused only on London's problems and the establishment of political and economic control over other states.

The use of dialectal forms is not a manifestation of ignorance. In Switzerland, for example, Swiss German is part of national identity. In Norway and Luxembourg, the dialects are also given a high status.

As noted above, Welsh English owes its origin to workers who have come from all parts of the British Isles in search of employment in the industrial enterprises of the South Wales Valleys. As a result, Welsh English absorbed warmth, humor, and the directness of other dialects such as Geordie (Northumberland County, especially Tyneside) and Bru(a)mymk (Birmingham County).

Scope of Welsh English. No one would deny that a good knowledge of the literary language is necessary for international cooperation in today's world. However, this does not mean that regional forms of communication, including Welsh English, are being neglected. In the home, for example, Welsh English has a wider range of expression than literary English. For example, the expression in Welsh English "Come by 'ere an' 'ave a cwtch with Mam" is overloaded with emotional connotations (meanings) and it is very difficult to translate into literary English.

Welsh English is the perfect medium for discussing important everyday issues. The vitality of this spoken language is great, this feature gives it openness, soul and strength – something that literary English cannot boast.

It can also be noted that the dialects lack precision of expression. Perhaps there is some truth in this, at least in some areas of activity. Robert Lewis, for example, questions whether Welsh English can be applied to technical or scientific texts: it has never been used there (unlike literary English).

Lexical composition of Welsh English, as well as other dialects. For example, instead of the word ts, limited in comparison with literary English. The origin of Welsh English allows it to be used mainly in everyday life. In Welsh English are prevalent simple, precise expressions, almost no Latin borrowing, for example instead of the word *disappointment* is used *flat shot*, instead nutritious said feeding.

Relationship between Welsh English and literary English. Of course, Welsh English is not as different from literary English as, for example, Swiss German or Bavarian from literary German. However, the differences cover grammar, vocabulary, syntax and phonetics. Welsh English is not a completely different language from literary English. However, the differences are so significant that it can be called a dialect of English. Wallish speakers have no difficulty understanding literary English or other English variations such as cocknies that can be heard on television, in movies or on the radio. Although grammar and syntax are different from literary English, these factors do not present difficulties for understanding literary English-speaking, unlike English versions such as Chinglish (Mitchell, Zarubin, 2013). However, this is not the case with the vocabulary and phraseology of Welsh English. For example, speaking in literary English are not familiar words such as c1ecs (gossip), cwtch (place/spot, 2. cuddle/ hug), didoreth (slovenly in housekeeping, denoting strong disapproval – untidy (about work done), ware teg (fair play), mitching (playing truant) and etc.

The relationship between dialect and literary language is always of great interest. There are now two very opposite trends that bring changes in the dialect and (sometimes) in literary language.

The first tendency is that the dialect copies or borrows certain features of literary language; Often this is influenced by the media. As a result, the dialect loses some distinctive features. This trend can be traced in Welsh English by the example of a process of diphthongization that led to the change of the sound of some vowels.

The second trend is that dialects generate new linguistic forms. For example, in Welsh English the already shortened verb forms are reduced and/or negation is transferred differently: *I an' seen*, or *I never seen*, while literary English requires *I haven't seen*. In general, the media influenced Welsh English more borrowed from literary English.

The question of the gradation «dialect – standard language» also requires special consideration. Some speakers use the typical ones who use these forms very rarely.

Of all the linguistic aspects, the most easy way to move from literary to dialectal is to use a vocabulary. There are several reasons for this:

1) The vocabulary of the dialect is smaller, so that does not arise semantic differences, sometimes have to borrow some words from literary language (for example, this concerns mechanics);

2) Compared to grammatical structures or idioms, the vocabulary does not differ in the depth of expression, so standard vocabulary becomes sub-standard.

The ratio of Welsh English to other South Wales speech forms. Welsh English is probably the most well-known and different form of spoken word. Although this is a caveat: all the spoken forms of English in South Wales have much in common and Welsh English - not the exception (due to its spread in the central areas, it also has features in common with all border forms).

We have already established that the central area of distribution of Welsh English coincides with the valleys of South Wales – from the Gwaine River Valley in the west to the East Montmorency Valley in the east (Anderson, Peggy, 1997).

The language of the three neighbouring territories, namely West Carmarthenshire, Gower and Glampingan Valley, has much in common with Welsh English, so it can rightly be called Extended Welsh English (Eh epeb HUepдNzb). In these territories live about 200 thousand. people. This brings the total number of Welsh English speakers in the central areas to 1.2 million.

The language of West Carmarthen, including Carmarthen and Tiwi Valley, is almost identical to that of the extended western central areas. However, the Welsh accent is more pronounced here, and borrowed Welsh units are used much more often. However, some «urban slang» characteristic of the central and eastern zones of the main area (Sep1ga1 apb Yeazp Raizz o HUepdNB Sogeagea) of the Welsh English language distribution may be unknown in the western border area.

These «urban slogans» include thematic expressions related to both the industrial sphere (coal mining industry) and the everyday, especially with regard to living in houses of belt development. For example, butty (co-worker, partner), dram (coal-bed transport trolley), tommy-box (miner's food container), gwli (road behind the houses of a strip development in the valleys of South Wales), bosh (shell in the kitchen).

The language of Gower, at least the native inhabitants of the peninsula who do not claim to be related to so-called near counties, i.e. counties surrounding London, is also little different from the central part of the western territories. The emphasis here is less noticeable, there are signs of diphthonization, some «urban slang», typical for central and eastern parts of the main territory of the distribution of Welsh English, unknown to residents of other areas.

The rural Glamarg Valley language, at least for the native inhabitants of the valley who are not native to the remote corners of County Surrei (Sarri), is not very different from neighbouring areas. The accent is less pronounced here, there is a diphthongization of some pure vowels of Welsh English. «Urban slang» of the central and eastern parts of the main territory of the Welsh English language is not used.

The language of Barry, the largest city in the Glampingan Valley, shares features with the language of rural areas, i.e. Welsh English. The distinctive features are accent and intonation, as well as some mannerism and fluency of speech. Some expressions borrowed from English dialects and colloccialisms of the central and eastern parts of the main territory are common in Barry. Because the area has been influenced by English for many years, borrowings from Welsh are rare. The speech of the city residents is much in common with the speech of a larger neighbor - Cardiff. Increasingly, the speech of young Barry residents is characterized by diphthongization and a hard attack of the letter I at the end of some words. Robert Lewis's inclusion of the city of Barry and rural areas of the Glumargan Valley in the expanded Welsh English distribution zone is a controversial issue. The author explains this only by the fact that his grandfather's two sisters lived there and they naturally spoke excellent Welsh English. The other forms of speech, namely those used in Cardiff, Newport, rural Montserrat, Carmarthen, northern and southern Pembrokeshire and

Breconshire, have similarities with Welsh English but not to the extent that they do in the extended area described above.

Cardiff's language has traditionally differed from the dialects of the South Wales Valleys (the proverbial expression "Pint of Dairk in Cardiff Airms Pairk", in which the Welsh vowel [Ɛə] is used. For centuries, Cardiff was a huge «Lava Cauldron» and formed as a capital language under the influence of various aspects. Here we note the accent, close to English, and the vowel system is very different from vowel valleys a pronounced as in tague [e], while in Welsh English there would be long sound a). The speech of the inhabitants of Cardiff is not only a diphthong, but also trifthongs in those positions where simple, pure vowels remain in Welsh English. The process of education of a solid attack has firmly established itself in the speech of young residents of the capital.

Despite the above differences, the language of Cardiff has several points of contact with Welsh English: some common English phrases, Welsh borrowings (for example, gibbons (English: (spring onions)), a slightly noticeable Welsh accent.

The Newport language, like Cardiff and Barry, has English dialects, colloquial phrases and background intonation of East Welsh English. However, there is a clear tendency to diphthongize and a different vowel system. There are similarities with the speech of the inhabitants of rural Montchoueur.

The rural speakers of Montchoueur are in Welsh and some features of the English dialect of Gloucestershire and the eastern regions. Diffused, the comparison of vowels is quite complex for the pro-expression of sounds.

In the west, in rural Carmarthenshire, there is no resemblance to West Welsh English, but so-called urban expressions have not taken hold. The territory is dominated by Welsh, so the intonation is preserved.

The speech of the people of northern Pembrokeshire is much like that of the rural inhabitants of Carmarthenshire, but with a different accent.

Accent is a feature of the speech and residents of southern Peemb-Rukshira. Diphthongization is widespread. It should be noted that the many spoken models of southern Pembrokeshire are rooted in the speech of Flemish settlers who came here in the Middle Ages. Therefore, the language of southern Pembrokeshire has many expressions that are not registered in Welsh English.

In the north, in Brekonshire, intonation and lexical composition are based on Welsh English, but «urban expressions» are not accepted here. Further east, you can hear an accent that is somewhat of a Hereford Road (a painted pronunciation of the sound [g] in northern England).

Conclusion

Welsh version of the English language – unique linguistic English, the question arises: what forms to consider the nohr stylistic phenomenon (Lewis, 2008; Yemel'yanova, 2012): literary Welsh English does not exist, but since it is possible to talk about variability within mine? All forms of Welsh English are common, but some have become firmly established in the minds of Welsh people and are used more than others. These forms are recommended as more «correct».

References

1. Edwards, J. (2003). *Talk Tidy: The Art of Speaking Wenglish*. Tidyprint Publications.
2. Fedotova, M. V. (2011). Melodicheskaya struktura voskhodyashche-niskhodyashchego tona kak marker valliyskogo aktsenta v angliyskom yazyke. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta*, 607, 233–244.
3. Ignatov, A. A., & Mitchell, P. Dzh. (2013). Kokni ukhodyashchiy: polozheniye rifmovannogo slenga kokni v sovremennom angliyskom obshchestve. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*, 374, 68-70.
4. Lewis, R. Wenglish. (2008). *The dialect of the South Wales Valleys*. Lolfa.

5. Mitchell, P. Dzh., & Zarubin, A. N. (2013). Chinglish – kul'turnyy fenomen. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. *Kul'turologiya i iskusstvovedeniye*, 1(9), 69-80.
6. *Office for National Statistics*. http://www.statistics.gov.uk/cci/nugget.asp?id=447
7. Yemel'yanova, N. A. (2012). Istoriya vozniknoveniya i razvitiya valliyskogo varianta angliyskogo yazyka (Wenglish). *Gumanitarnyye issledovaniya*, 4(44), 32–39.
8. Anderson, Peggy J. (1997). Varieties of English. *English for Specific Purposes*, 16(2), 153-56.

Received: 14.09.2024
Revised: 16.10.2024
Accepted: 11.11.2024
Published: 30.11.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/41/159-162

Elgiz Zəkəriyəyev
Bakı Biznes Universiteti
magistrant
elgizzeki@gmail.com

Rəqabətqabiliyyətliliyinin təhlili və audit qiymətləndirilməsinin formalaşmasının nəzəri-metodoloji əsasları

Xülasə

Rəqabətqabiliyyət analizi və audit qiymətləndirilməsi, şirkətlərin və ya digər təşkilatların hərəkət və fəaliyyətlərinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün istifadə olunan bir nəzəri və metodoloji çərçivəsidir. Rəqabətqabiliyyətliliyin təhlili və audit qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji əsasları mövzusu biznes, iqtisadiyyat və idarəetmə sahəsində mühüm yer tutur. Bu, təşkilatların, məhsulların və xidmətlərin bazar şərtlərinə uyğunlaşma və üstünlük əldə etmək qabiliyyətini ölçmək üçün istifadə olunur. Rəqabətqabiliyyətlilik anlayış dedikdə, müəssisənin qiymət, keyfiyyət, texnologiya və marketinq strategiyası kimi parametrlərə görə üstünlük qazanması və bir ölkənin iqtisadiyyatı və məhsullarının beynəlxalq bazarda rəqabət aparmaq qabiliyyəti başa düşülür. Rəqabətqabiliyyətliliyin təhlilinin məqsədi təşkilatın mövcud vəziyyətini qiymətləndirmək, güclü və zəif tərəflərini aşkar etməkdir. Əsas istiqamətlər isə bunlardır: Məhsulun və ya xidmətin bazardakı yerinin müəyyən edilməsi, müştəri tələbatlarının öyrənilməsi, rəqiblərin strateji və texnikaların araşdırılması. Rəqabətqabiliyyətliliyinin təhlili üsularına SWOT analizi: Güclü (Strengths), zəif (Weaknesses) tərəflər, imkanlar (Opportunities) və təhlükələr (Threats), PEST analizi: Siyasi (Political), iqtisadi (Economic), sosial (Social) və texnoloji (Technological) faktorların təhlili aid etmək olar. Əsasən bu proseslər şirkətlərin keyfiyyət, maliyyə və ictimai fəaliyyətlərinin yaxşılığı, effektivliyi və rəqabətqabiliyyəti barədə obyektiv qiymətləndirmələr təmin edir. Şirkətin, müəssisənin mühüm hissələrindən biri də strategik idarəetmə prosesləri və əməliyyat təhlilləri üzrə auditorların qiymətləndirmələri olur. Bu analizlər şirkətin uzunmüddətli uğuruna və strategiyalarına yön verir. Audit qiymətləndirməsi, bir şirkətin maliyyə və ya əməliyyatlarının auditor tərəfindən dəyərləndirilməsi prosesidir. Audit, normal şərtlərdə, şirkətin maliyyə vəziyyətini, maliyyə hesabatlarını və digər əməliyyat proseslərini audit qiymətləndirməsi, auditorların şirkətin maliyyə hesabatlarını düzgün və doğru şəkildə hazırladığını, maliyyə məlumatlarının güvənəbilir olduğunu və qanunvericiliyə uyğun olduğunu yoxlama prosesidir. Bu proses auditorların daxilindəki məlumatları analiz etmələrini, nəzarət testləri aparmaqlarını və auditor rəyi ilə hesabat vermələrini əhatə edir.

Açar sözlər: *rəqabətqabiliyyətlilik, audit qiymətləndirilməsi, bazar üstünlüyü, rəqabətqabiliyyətliliyin təhlili*

Elgiz Zakariyayev
Baku Business University
Master student
elgizzeki@gmail.com

Theoretical and Methodological Foundations of Competitiveness Analysis and Formation of Audit Assessment

Abstract

Competitive analysis and audit assessment is a theoretical and methodological framework used to assess the effectiveness of the actions and activities of companies or other organizations. The topic of theoretical and methodological foundations of competitive analysis and audit assessment occupies an important place in the field of business, economics and management. It is used to

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

measure the ability of organizations, products and services to adapt to market conditions and gain an advantage. The concept of competitiveness is understood as the ability of an enterprise to gain an advantage in terms of parameters such as price, quality, technology and marketing strategy and the ability of a country's economy and products to compete in the international market. The purpose of competitive analysis is to assess the current state of the organization, identify its strengths and weaknesses. The main directions are: Determining the place of the product or service in the market, studying customer needs, examining the strategies and techniques of competitors. Competitiveness analysis methods include SWOT analysis: Strengths, Weaknesses, Opportunities and Threats, and PEST analysis: Analysis of Political, Economic, Social and Technological factors. Essentially, these processes provide objective assessments of the quality, financial and social performance of companies, their effectiveness and competitiveness. One of the important parts of a company, an enterprise, is the auditor's assessments of strategic management processes and operational analyses. These analyses guide the long-term success and strategies of the company. Audit assessment is the process of evaluating the finances or operations of a company by an auditor. An audit, under normal circumstances, is the process of verifying that the company's financial position, financial statements and other operational processes are properly and accurately prepared, that the financial information is reliable and that it complies with the legislation. This process involves the auditors analyzing the information within, performing tests of controls and reporting with an auditor's opinion.

Keywords: *competitiveness, audit assessment, market advantage, competitiveness analysis*

Giriş

Rəqabətqabiliyyətliliyinin təhlili və audit qiymətləndirilməsinin Azərbaycan Respublikasının bir sıra iri müəssisələrin, şirkətlərində dəqiq, düzgün şəkildə tərtib olunması əhəmiyyətli rola malikdir. Rəqabətqabiliyyət təhlili, bir şirkətin müvafiq sektorunda konkret bir iş planının nəticələrini və rəqabət gücünü qiymətləndirmə prosesidir. Bu analiz, bir şirkətin maliyyə, məhsul və xidmət keyfiyyəti, marketinq strategiyası, müştəri münasibətləri və müxtəlif operasiya aspektlərini daxil edir. Rəqabətqabiliyyətlilik auditi müəssisənin fəaliyyətinin və strateji proseslərinin sistematik şəkildə yoxlanılmasıdır. Məqsədi tam olaraq effektivliyi artırmaq, strateji qərarların dəqiq əsaslandırılmasını təmin etməkdir. Rəqabətqabiliyyət təhlili, şirkətin güclü və zəif tərəflərini müəyyənləşdirərək, strateji dəyişiklikləri və inkişaf yolunu təyin etməyə kömək edir. Bu, uzunmüddətli uğurluluq və sürətlənmiş inkişaf üçün əhəmiyyətli bir rol oynayır. Rəqabətqabiliyyət təhlili, şirkətin müxtəlif sahələrdəki keyfiyyətlərini və məqamlarını dəqiqləşdirir. Əlavə olaraq da, adətən, aşağıdakı əhəmiyyətli məqamlar da müzakirə olunur (Əliyev):

1. **Strateji və Planlama:** Şirkətin uzunmüddətli və qısa müddətli strateji və planlarını qiymətləndirmək üçün rəqabətqabiliyyət təhlili əhəmiyyətli rol oynayır. Bu, şirkətin hədəflərinə nail olmaq üçün effektiv həllər təklif edir.
2. **Müştəri məmnuniyyəti:** Müştəri təcrübəsi və məmnuniyyəti, şirkətin rəqabət gücünü də ciddiyyətlə təsir edir. Təhlil, müştəri geribildirimlərini və şirkətin müştəriləri barədəki məlumatlarını dəqiqləşdirir.
3. **İnnovasiya və Texnologiya:** Rəqabətqabiliyyət təhlili, şirkətin inovasiya strategiyasını və texnologiya istifadəsini qiymətləndirir. Bu, yeniliklərə investisiyanın effektivliyini ölçmək üçün vacibdir.
4. **İnnovasiya və Texnologiya:** Rəqabətqabiliyyət təhlili, şirkətin innovasiya strategiyasını və texnologiya istifadəsini qiymətləndirir. Bu, yeniliklərə investisiyanın effektivliyini ölçmək üçün vacibdir. Bu prosesslər, rəqabətqabiliyyət təhlilinin geniş və kompleks bir proses olduğunu göstərir və şirkətlər üçün stratejik planlama və inkişafda kritik bir rol oynayır (Azərbaycan Respublikasında auditor fəaliyyətini inkişaf konsepsiyası, 2021).

Audit qiymətləndirilməsi, bir auditin dəyərini və auditlərin nəticələrinin dəyərini anlamaq üçün aparılan bir prosesdir. Audit qiymətləndirilməsi, auditor tərəfindən auditorluğun məqsəd və layihələrə uyğun şəkildə yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsini daxil edir. Bu proses auditorların audit prosesində necə effektiv olduğunu qiymətləndirmələrinə, auditin keyfiyyətini qiymətləndirmələrinə, məqsədlərə uyğunluğunu qiymətləndirmələrinə, müşahidə olunan nümunələrin

doğruluğunu yoxlamaq üçün istifadə olunur. Audit qiymətləndirilməsi auditorların təlimi və inkişafı üçün vacibdir və audit təcrübəsini təkmilləşdirməyə kömək edir. Audit qiymətləndirilməsi prosesini həyata keçrilən zamanı nəzərə alınması vacib olan bəzi məqamlar vardır ki bunkar aşağıdakılardır (Namazova, 2012, s. 292):

1. Auditin obyektivliyi və müstəqil olması: Auditin obyektiv və müstəqil olması auditorların nəzərinə çatmalıdır. Audit qiymətləndirilməsi, auditorların bu prinsiplərə uyğun olub-olmadığını qiymətləndirmək üçün aparılır. Auditin obyektivliyi və müstəqilliyi audit prosesində əsas prinsiplərdən biridir. Bu prinsiplər aşağıdakı xüsusiyyətləri əhatə edir:

1. *Obyektivlik* – Auditorlar, qiymətləndirmə və hesabat zamanı şəxsi düşüncə və hisslərdən uzaq durmalı, əldə olunan faktlara əsaslanmalıdırlar. Obyektivlik, auditin etibarlılığını və nəticələrin düzgünlüyünü təmin edir.

2. *Müstəqillik* – Auditorlar işlərini həyata keçirərkən heç bir xarici təsir və ya təzyiq altında olmamalıdırlar. Bu, onların qərarlarının və rəyinin heç bir maraq toqquşması ilə təhrif olunmamasını təmin edir.

Auditorların bu prinsiplərə riayət etməsi üçün aşağıdakı yanaşmalar tətbiq olunur (İbrahimov, 2012):

Etik qaydalara əməl etmək: Beynəlxalq və milli standartlarda müəyyən edilmiş etik kodekslər auditorların obyektivliyini qorumaq üçün əsas vasitələrdən biridir.

Maraqların deklarasiyası: Auditorlar hər hansı bir maraq toqquşması və ya təsir potensialını açıq şəkildə bəyan etməli və lazım gəldikdə özlərini işdən uzaqlaşdırmalıdırlar.

İç nəzarət və yoxlama: Audit qiymətləndirilməsi zamanı auditorların bu prinsiplərə nə dərəcədə əməl etdikləri müstəqil olaraq yoxlanılır.

Bu yanaşmalar auditorların işinə etimadı artırır və auditin nəticələrinin qəbul edilməsini təmin edir (Qasımov, 2020).

2. Audit metodologiyası və prosedurları: Audit metodologiyası və prosedurları auditorların audit işini necə icra etdiyini təyin etmək üçün əhəmiyyətli bir rol oynar. Audit qiymətləndirilməsi prosesində bu metodologiya və prosedurların auditorlar tərəfindən effektiv şəkildə istifadə olunub-olmadığı qiymətləndirilir. Audit metodologiyası və prosedurları auditorların işlərini strukturlaşdırılmış və effektiv şəkildə həyata keçirmələri üçün bir sıra proseslər təqdim edir. Bu proseslər aşağıdakı əsas mərhələlərə bölünür (Əliyev, 2022):

Audit Metodologiyası

1. Planlaşdırma:

Audit məqsədləri və hədəfləri müəyyən edilir.

Risklər qiymətləndirilir və müvafiq audit strategiyaları hazırlanır.

Resurslar təyin edilir və iş planı hazırlanır.

2. İcra:

Audit prosedurlarının tətbiqi ilə məlumatlar toplanır və analiz edilir.

Müştərinin daxili nəzarət sistemləri və maliyyə hesabatlarının düzgünlüyü yoxlanılır.

Müşahidələr, sorğular, təsdiqlər və testlər vasitəsilə məlumatların doğruluğu təsdiqlənir.

3. Nəticələrin qiymətləndirilməsi:

Əldə edilən məlumatlar təhlil olunur.

Uyğunsuzluqlar və ya risklər aşkarlanarsa, əlavə prosedurlar tətbiq edilir.

Qanunvericiliyə və standartlara uyğunluq təmin edilir.

4. Hesabatın hazırlanması:

Tapıntılar və nəticələr hesabat şəklində müştəriyə təqdim edilir.

Təkliflər və tövsiyələr verilir.

Audit Prosedurları

1. Risklərin qiymətləndirilməsi prosedurları:

Müştərinin fəaliyyət sahəsi və daxili nəzarət sistemləri araşdırılır.

Əhəmiyyətli risk sahələri təyin edilir.

2. Analitik prosedurlar:

Maliyyə məlumatlarının müqayisəsi və trendlərin təhlili.

Şübhəli sahələrdə ətraflı yoxlamalar.

3. Maddi testlər:

Maliyyə əməliyyatlarının dəqiqliyini təsdiqləmək üçün sənədlərin yoxlanılması.

Müvafiq məlumatların müşahidə və təsdiqi.

4. Daxili nəzarətlərin testi:

Müştərinin daxili nəzarət mexanizmlərinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi.

Effektiv istifadənin qiymətləndirilməsi

Audit qiymətləndirməsi zamanı auditorların bu metodologiya və prosedurları necə tətbiq etdikləri aşağıdakılara görə yoxlanılır:

Standartlara uyğunluq: Audit Beynəlxalq Standartlarına (ISA) riayət olunması.

Keyfiyyət təminatı: Toplanmış məlumatların tamlığı və düzgünlüyü.

Səmərəlilik: Resursların optimal istifadə olunması.

Risklərin idarə edilməsi: Əsas risklərə diqqət yetirilməsi.

Bu yanaşma audit prosesinin həm müştəri, həm də auditor üçün şəffaf və effektiv olmasını təmin edir (İsmayılov, 2018).

3.**Audit nəticələrinin doğruluğu və effektivliyi:** Auditin əsas məqsədi, müşahidə olunan məlumatların doğruluğunu təsdiqləməkdir. Audit qiymətləndirilməsi prosesində auditorların nəticələrini doğru şəkildə təsdiq etmə və lazım gəldikdə dəyişikliklər təklif etmələri qiymətləndirilir.

4.Audit müştəriləri və ya tərəfdaşları ilə münasibətlər: Auditorların müştəriləri ilə əlaqələrinin necə idarə olunduğu, müştərilərin auditorların işini dəyərləndirməsində də nəticəlidir. Audit qiymətləndirilməsi, bu münasibətlərin keyfiyyətini qiymətləndirməyə kömək edir.

5.**Audit işinin zamanında təhvil verilməsi və keyfiyyəti:** Auditin zamanında və müştərilərə təqdim edilmiş keyfiyyətli bir şəkildə təhvil verilməsi əhəmiyyətli bir faktordur. Audit qiymətləndirilməsi prosesində bu məqamlar da dəyərləndirilir (Mustafayev, 2019).

Nəticə

Bunların hamısı, audit qiymətləndirilməsi prosesində auditorların və auditin effektivliyini, keyfiyyətini və müştərilərə olan xidməti qiymətləndirmək üçün əhəmiyyətli kriterlər təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında auditor fəaliyyətini inkişaf konsepsiyası. (2021). (2021-2030-cu illər).
2. Əliyev, Ə. Müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyin və dayanıqlılığın rəqəmsal transformasiya texnologiyaları vasitəsi ilə yüksəldilməsi məsələləri.
3. Əliyev, F. (2022). *Müasir auditin metodologiyası*. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.
4. İbrahimov, Ş. M. (2012). *Rəqabətqabiliyyətlilik iqtisadi inkişafın göstəricisi kimi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri.*
5. İsmayılov, R. (2018). *Audit və mühasibatlıq*. Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı.
6. Qasımov, T. (2020). *Rəqabətqabiliyyətlilik və strateji idarəetmə*. "Elm və təhsil" Nəşriyyatı.
7. Mustafayev, A. (2019). *Texnoloji innovasiyalar və rəqabətqabiliyyətlilik.* İqtisadiyyat Nəşriyyatı.
8. Namazova, C. B. (2012). *Audit.* Dərslik.

Daxil oldu: 27.09.2024
Baxışa göndərildi: 03.10.2024
Təsdiq edildi: 11.11.2024
Çap olundu: 20.11.2024

Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnal. 2024 / Cild: 6 Sayı: 11 / 163-169 ISSN: 2706-6185
Ancient Land International Scientific Journal. 2024 / Volume: 6 Issue: 11 / 163-169 e-ISSN: 2709-4197

https://doi.org/10.36719/2706-6185/41/163-169

Vəsilə Abaslı
Bakı Dövlət Universiteti
vesilehuseynova@yahoo.com

Davamlı və dayanıqlı inkişafı dəstəkləyən vergi siyasətinin strateji istiqamətləri

Xülasə

Vergi siyasəti yeni qlobal inkişaf gündəliyində (2015-2030) vurğulanan davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün istifadə ediləcək əsas vasitələrdən biridir. Vergitutma həm dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün zəruri maliyyə mənbəyinin yaradılması, həm də davamlı inkişafın komponentlərinə təsir potensialı baxımından vacibdir.

Bu kontekstdə ekoloji xərclərin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi, sənaye təşkilatlarının hədsiz dərəcədə tətbiq edilmiş qayda və nəzarət alətlərindən şikayətləndiyi, xərclərin nəzəri müzakirə mövzusu deyil, göründüyündən daha böyük olan makroiqtisadi bir məsələ olduğu, təbii sərvətlərin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi bildirilir. qlobal bazar qiymətləri ilə müəyyən edilir, buna görə də təbii ehtiyatlar qlobal bazar qiymətləri ilə müəyyən edilir, resurs vergiləri qlobal olmalıdır, milli və ya regional miqyasda çox mürəkkəb bir quruluşa malik məhsul qiymətləri rəqabəti pozur, hər bir ekoloji problem üçün spesifik həll yolları tapılmalıdır. müəssisələrin və fərdlərin iqtisadi fəaliyyətləri və onların istehlak xərcləri nəticəsində su və torpaq çirklənməsi şəklində yaratdıqları mənfi xarici təsirlərə görə cəmiyyətə qoyduğu xərcləri köçürmək fikri ilə klassik ictimai sərvətdir. Əlaqədar şirkətlər və şəxslər tərəfindən dövlət tərəfindən alınacaq tədbirlər, ekoloji vergilərin yeni bir alternativ üsulu olan "iqtisadi və maliyyə xarakterli", xərcləri azaldan, çevik və dinamik xüsusiyyətləri ilə daha təsirli bir tənzimləmə forması olaraq qəbul edilir gəlir yaradır və gəlir bölgüsünə müsbət töhfə verir, iqtisadi xarici təsirləri aradan qaldırır və digər elementlər üzrə vergi yükünü azaltmağa kömək etməklə ikiqat bölücüyə malikdir. Tədqiqatın əsas nəticəsi; Vergi siyasətinin layihələndirilməsində və vergi sistemlərinin formalaşdırılmasında davamlı inkişaf məqsədlərinin nəzərə alınması zərurəti getdikcə daha çox aktuallaşacaq.

Açar sözlər: *vergi siyasəti, davamlı inkişaf, yaşıl enerji, ətraf mühit vergiləri, iqtisadi inkişaf*

Vasila Abasli
Baku State University
vesilehuseynova@yahoo.com

Strategic Directions of Tax Policy Supporting Sustainable and Sustainable Development

Abstract

Tax policy is one of the main tools to be used to achieve the sustainable development goals highlighted in the new global development agenda (2015-2030). Taxation is important both in terms of creating the necessary source of finance to achieve sustainable development goals and in terms of its potential to influence the components of sustainable development.

In this context, it is stated that environmental costs are of great importance, industrial organizations complain about excessively applied rules and control tools, costs are not a theoretical discussion, but a macro-economic issue that is bigger than it seems, and natural resources are of great importance. is determined by global market prices, therefore natural resources are determined by global market prices, resource taxes must be global, product prices with a very complex structure on a national or regional scale distort competition, specific solutions must be found for each environmental problem. It is a classic public good with the idea of transferring the costs to society due to the negative externalities created by enterprises and individuals in the form of water and land

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

pollution as a result of their economic activities and their consumption expenditures. The measures to be taken by the state by the companies and individuals concerned are considered as a new alternative method of environmental taxes, "economic and financial in nature", cost-reducing, flexible and dynamic, and a more effective form of regulation that generates income and contributes positively to income distribution, economic eliminates externalities and has a double divisor by helping to reduce the tax burden on other elements. The main result of the study; The need to take into account the goals of sustainable development in the design of tax policy and the formation of tax systems will become more and more relevant.

Keywords: *tax policy, sustainable development, green energy, environmental taxes, economic development*

Giriş

Sabitlik və artım arasındakı əlaqələrin istiqaməti və forması milli və qlobal iqtisadi perspektivlərdən asılı olaraq dəyişir. 20-ci əsrin son rübü sabit inkişaf mühiti kimi müəyyən edilmişdir. Bu əsrdə parametrlər və paradiqmalar dəyişdikcə, qeyri-mümkün imkanlarla qarşılaşdıqca, artım yolu ilə sabitləşmə dövrünün başladığı ön plana çıxır. Bu perspektiv göstərir ki, artım təkcə iqtisadi sabitliyə deyil, həm də digər sosial sahələrdə sabitliyə töhfə verə bilər. İnkişaf və böyümə arasında oxşar sistematik əlaqə var. Makroiqtisadi göstəricilərin səviyyəsi və keyfiyyəti hansı şəraitdə hansı qarşılıqlı əlaqənin baş verə biləcəyini göstərir.

Müəssisələr və onların yaratdığı biznes cəmiyyəti mal və xidmətlərin istehsalının ən mühüm mexanizmlərindən biridir. Dövlət hakimiyyəti özünün digər alətləri və təcrübələri ilə yanaşı vergi sistemi və qanunvericilik vasitəsilə inkişaf və artım prosesinə birbaşa və dolayısı ilə təsir göstərir.

XXI əsrdə baş verən qlobal böhranlar və inkişaflar dövlətin iqtisadi roluna və funksiyasına, müəssisələrin biznes modellərinə və biznesin aparılması üsullarına yeni ölçülər əlavə etmişdir. Bu iki maraqlı tərəf inkişafa üstünlük verir.

Tədqiqat

Konsepsiya ilə bağlı tələblərin, gözləntilərin, üstünlüklərin və prioritetlərin yeni bir anlayışla ortaq zəmində bir araya gətirilməsi milli imkan və resursların daha səmərəli və səmərəli istifadəsi üçün güclü sinerji təmin edəcək.

Davamlı inkişaf konsepsiyası ilk dəfə Brundtland Hesabatı kimi tanınan Ümumi Gələcəyimiz hesabatında ortaya çıxdı və daha sonra 1980-ci illərin sonlarında geniş şəkildə qəbul edildi. İnkişaf konsepsiyası və praktikasında "dəyişiklik üçün qlobal gündəm" təklif etmək üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən yaradılmış komissiyanın işi nəticəsində hazırlanan bu hesabatda qeyd olunurdu ki, biz dərhal yaşayış və idarəetmə üsullarımızı yenidən nəzərdən keçirməliyik (Polat, 2019).

Davamlı inkişaf üçün iki şey lazımdır. Birincisi, dünyanın üzləşdiyi problemlərin həlli yollarını tapmaq üçün təkcə iqtisadi artımın kifayət etmədiyini dərk etməkdir, yəni atılan hər bir addımın iqtisadi, sosial və ekoloji ölçüləri bir-biri ilə bağlıdır. Bunlardan yalnız birini bir anda nəzərdən keçirmək qiymətləndirmə səhvlərinə və "davamsız" nəticələrə gətirib çıxaracaq. Məsələn, sırf mənfəət marjasına diqqət yetirməyin tarixən səbəb olduğu cəmiyyətə və ətraf mühitə vurduğu zərərlər uzunmüddətli perspektivdə cəmiyyət üçün baha başa gəlir. Ancaq ətraf mühitin qayğısına qalmaq və insanların ehtiyac duyduqları xidmətlərlə təmin edilməsi ən azı qismən iqtisadi resurslardan asılıdır.

İkincisi, davamlı inkişafın qarşılıqlı əlaqəsi strategiyaları əlaqələndirmək və düzgün qərarlar qəbul etmək üçün istər coğrafi, istərsə də institusional sərhədləri keçməyi tələb edir. Problemlərin bir dövlət qurumu və ya bir məhəllə kimi konkret sahələrlə məhdudlaşması nadirdir və ağıllı həllər tapmaq üçün qərarların qəbulu prosesində əməkdaşlıq tələb olunur.

Davamlı inkişafın birlikdə nəzərdən keçirilməli olan "üç sütunu" bunlardır: Cəmiyyət, iqtisadiyyat və ətraf mühit. Şərait nə olursa olsun, mərkəzi ideya qalır: İnsanlar, yaşayış yerləri və iqtisadi sistemlər bir-biri ilə bağlıdır. Biz bəlkə də bir neçə il və ya bir neçə onillik ərzində bu qarşılıqlı asılılığa göz yuma bilərik; Ancaq tarixin göstərdiyi kimi, çox keçmədən həyəcan siqnalı və ya bu və ya digər növ böhran vəziyyəti bizə bunu xatırladır.

Bütün ölkələrin tarixi, iqtisadi, sosial və siyasi şəraiti fərqli olsa da, davamlı inkişafın əsas prinsipləri onların hamısı üçün keçərlidir. Lakin təkcə artım rifahı təmin edən bütün amilləri anlamadan yoxsulluğu əhəmiyyətli dərəcədə azaltmayacaq. İqtisadi artım, ümumiyyətlə, ölkə üzrə gözlənilən ömür uzunluğu, təhsil səviyyəsi və həyat keyfiyyətinin ümumi yaxşılaşması ilə əlaqələndirilir. Amma bu, bizə bu artımın necə əldə edildiyi, daimi olub-olmaması, kimə faydası və kimə etinasızlıq göstərməsi barədə fikir vermir.

Davamlı inkişaf konsepsiyası

Davamlı inkişaf konsepsiyası ilk dəfə 1987-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Komissiyasının hesabatında müzakirə edilmişdir və bu da Brundtland Hesabatı olaraq da bilinir. Buna uyğun olaraq, davamlı inkişaf konsepsiyası "gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək imkanlarına xələl gətirmədən bugünkü ehtiyacların ödənilməsini təmin etmək" kimi müəyyən edilmişdir.

Davamlı inkişaf mahiyyətcə "üç komponent"lə nəzərdən keçirilməlidir: "cəmiyyət", "iqtisadiyyat" və "ətraf mühit". Kontekstdən asılı olmayaraq, əsas ideya eynidir: insanlar, yaşayış yerləri və iqtisadi sistemlər bir-biri ilə bağlıdır. Tarix tezliklə bizə xatırladır ki, bu asılılıq bir növ həyəcan və ya böhranla göz ardı edilə bilməz. Eynilə, cəmiyyətlərin uzunmüddətli sabitliyi və uğuru əhalinin sağlam və məhsuldar olmasından asılıdır. Narahatlıq, yoxsulluq və xəstəliklə üzləşən cəmiyyət uzunmüddətli perspektivdə inkişaf etməyəcək: sosial rifah və iqtisadi rifah bir-biri ilə qidalanır və bütün oyun sağlam biosferin mövcudluğundan asılıdır (Rogers & Toder, 2011).

Diaqram 1 Davamlı inkişaf məqsədləri

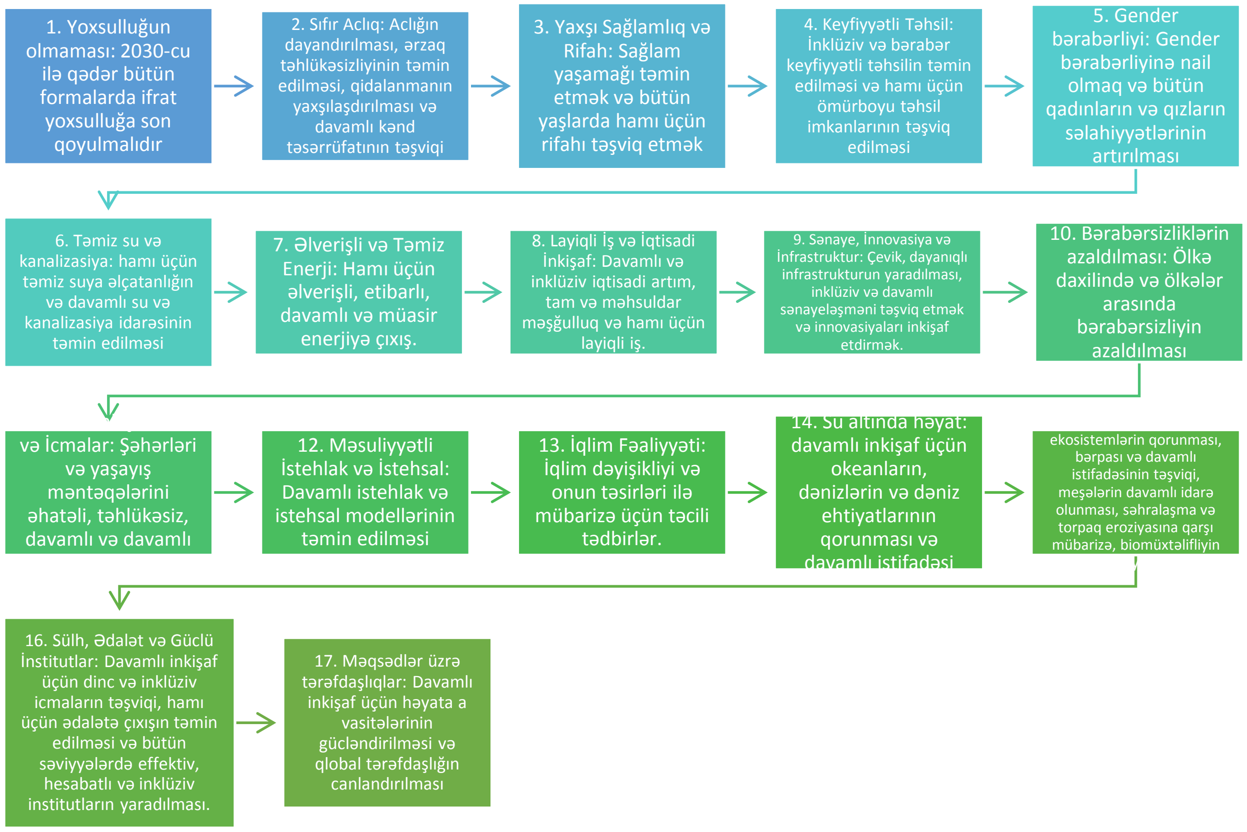

Mənbə: *Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Sosial davamlılıq o deməkdir ki, sülh, sosial ədalət və inklüzivlik davamlı iqtisadi tərəqqi və davamlı inkişaf üçün zəruridir. Yoxsulluq və onun bütün təzahürləri də daxil olmaqla, əhalinin müxtəlif təbəqələrinin həyat standartlarında həddindən artıq uyğunsuzluqlar nəticəsində yaranan sosial pozulma son nəticədə iqtisadi tərəqqini dayandıra və təbii mühitin keyfiyyətini təhlükə altına qoya bilər. Ekoloji davamlılıq göstərir ki, təbii mühitin keyfiyyəti və mühafizəsi, eləcə də iqlim

dəyişikliyinə uğurlu uyğunlaşma uzunmüddətli sosial tərəqqinin və iqtisadi inkişafın əhatə dairəsinə təsir göstərir. İqtisadi davamlılıq o deməkdir ki, makroiqtisadi və maliyyə sabitliyi, eləcə də tədiyyə balansı böhranlarının qarşısının alınması davamlı iqtisadi və sosial inkişafın əsas tələbidir. Transformativ 2030 Gündəliyi ayrı-ayrı sahələrdə fərqli siyasətlərə deyil, siyasətin inteqrasiyasına gətirib çıxara bilər və inkişaf strategiyalarında ekoloji və sosial məqsədlərin daha çox nəzərə alınması istiqamətində rifah və hüquqlara əsaslanan inklüziv inkişaf baxımından transformasiyaya səbəb ola bilər.

İqtisadiyyatda davamlılıq və ekoloji problemlər

Qloballaşma nəticəsində bu gün həm ayrı-ayrı ölkələr, həm də kainat yer kürəsinin bütün quru, hava və dəniz sahələrini əhatə edən ətraf mühitin çirklənməsi, ozon qatının deşilməsi, qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyi ilə üzləşir ki, bu da bir ölkənin təkbaşına həll edə bilməz. O, heyvan və bitki növlərinin azalması (məsələn, biomüxtəliflik), turşulaşma, sudan istifadə, tullantıların idarə edilməsi, qlobal yoxsulluq, maliyyə qeyri-sabitliyi, epidemiyalar, müharibələr, miqrasiya, urbanizasiya və səs-küy kimi bir çox ümumi xarici problemlərlə üzləşir. Şübhəsiz ki, bu cür mənfi xarici təsirlərin mənfi təsirlərinin və zərərlərinin qarşısının alınması və ya azaldılması yalnız qlobal əməkdaşlıq, beynəlxalq razılaşma, həmrəylik və universal yanaşmaları ehtiva edən həll yolları və tədbirlərlə mümkün ola bilər (Paetzold & Tiefenbacher, 2018).

İqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi, işsizliyin qarşısının alınması və ya inflyasiyaya nəzarət kimi qısamüddətli siyasi prioritetlər uzun illərdir ki, iqtisadiyyatların gündəmini zəbt etmiş, yerli və mərkəzi hökumətlər iqtisadi artım və inkişafa görə siyasətlərində istehsalla bağlı dəyişənlərə üstünlük verməli olmuşlar. Bu inkişaflar və həm nəzəri, həm də praktikada görülən "maraqlı paralellik" təkcə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə deyil, həm də sənayeləşmiş ölkələrdə uzun illər, 1970-ci illərdən sonrakı dövrdə, xüsusilə də Birləşmiş Millətlər Təşkilatının, ətraf mühit şüurunun formalaşmasına mane oldu. İƏİT, Aİ və Digər könüllü təşkilatlar ətraf mühitin qorunması üçün səylərini artırıblar. Xüsusən 1980-ci illərdən qloballaşmanın təsiri ilə iqtisadi inkişafın konseptual və nəzəri məzmunu dəyişməyə başladı, beləliklə, həyata keçirilən siyasətin gələcək nəsillərin rifahını aşağı sala biləcəyi fikrinə əsaslanaraq, ənənəvi qısamüddətli iqtisadi idarəetmə yanaşması formalaşmağa başladı. İqtisadi inkişaf siyasətlərinin təbii mühitə vurduğu zərərlər vurğulanaraq uzun müddətli iqtisadi idarəçilik və ekoloji problemlər də gündəmə gətirildi.

Qlobal xarakter daşıyan davamlılıq fenomeni milli iqtisadiyyatların təbii mühitin mühafizəsinə həssaslığını artırsa da, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda iqtisadi inkişaflara üstünlük verilməsi zərurətini, eləcə də fiziki və insan infrastrukturunun olmaması, ən azından davamlı inkişaf siyasətinin fəaliyyətə çevrilməsini məhdudlaşdırır. Şübhəsiz ki, iqtisadi inkişafla yanaşı, müstəsna əhəmiyyət kəsb edən təbii mühitin institusionallaşdırılması və xüsusi tədbirlərlə mühafizəsi heç bir səbəbə görə diqqətdən kənarda qalmamalıdır.

Etiraf edildiyi kimi, ətraf mühitə və təbii sərvətlərə zərər vermədən davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, zərərli təsirlərin dayandırılması və ya heç olmasa məhdudlaşdırılması və ətraf mühitin çirklənməsinə qarşı mübarizə bu gün hər zamankından daha çox aktuallaşıb və məmnuniyyətlə qeyd etmək istərdik ki, bu məsələ daha da dərinləşib. Başqa sözlə desək, sənaye inqilabının məhsulu olan istiləşmənin qlobal ölçüsü və onun yaratdığı digər ekoloji xərclər və onun yarada biləcəyi mümkün təhlükələrin qarşısının alınması qlobal istiləşmə ilə mübarizəni bəşəriyyətin üzləşdiyi ən aktual problemə çevirmişdir.

Karbon dioksid, metan və azot oksidi kimi istixana qazları emissiyaları azalmasa, 2100-cü ildə dəniz səviyyəsi 20-100 sm yüksələcək; Üstəlik, bu, qütb buzlaqlarının tamamilə əriməyəcəyi fərziyyəsinə əsaslanır. Əgər təcili tədbirlər görülməzsə, dünyanın bəzi sıx məskunlaşdığı şəhərləri su altında qalacaq, qlobal istiləşmə şiddətli tufanlara, daşqınlara, quraqlıqlara, səhralaşmaya, quraqlığa və təhlükəli tropik xəstəliklərə səbəb olacaq.

Davamlı inkişaf və vergi siyasəti arasında münasibət

Vergi daxilolmaları; Davamlı inkişaf üçün çox vacibdir, çünki o, hökumətlərə inkişafa sərmayə qoymaq, yoxsulluğu azaltmaq və dövlət xidmətlərini göstərmək, habelə dövlətin potensialını, hesabatlılığını və vətəndaşlara qarşı həssaslığını artırmaq üçün müstəqil gəlir təmin edir. Əksər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sual, onların uzun müddət ərzində fiskal məkanı tədricən genişlən-

dirmək imkanlarının olub-olmamasıdır. Qısa müddətdə fiskal məkanın yaradılması nisbətən asan görünsə də, əsl problem hökumətlərin uzunmüddətli xərc öhdəliklərini və gəlirlərini təmin etmək üçün fiskal məkanı saxlamaqdan ibarətdir. Buna görə də ölkələr siyasət məqsədlərinə nail olmaq üçün inkişaf xərclərini davamlı şəkildə artırmaq və fiskal məkanlarını artırmaq üçün kifayət qədər gəlirləri səfərbər etməlidirlər. Bununla belə, onlar həm də səmərəli xərcləmə problemi ilə üzləşirlər.

Effektiv vergi inzibatçılığı ən azı iki səbəbə görə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Birincisi, gəlir yığımlarının artmasına gətirib çıxarır. Bu, bütün davamlı inkişaf məqsədlərinə (DİM) nail olmaq üçün vacib olan hökumətə inamı artırır. Düzgün strukturlaşdırılmış vergi sistemi olsa belə, effektiv vergi inzibatçılığı olmadan gəlirlərin artırılmasına nail olunmayacaq. DİM-lərdə açıq vergi hədəfi olmasa da, vergitutma "istədiyimiz dünya" vizyonunu formalaşdıran məqsədlərə çatmaq üçün mövcud vasitələrdən biri kimi görünür. Vergitutma və DİM-lərin uyğunlaşdırılması və ya müvəffəqiyyətinin ölçülməsi ilə bağlı birtərəfli razılaşma olmasa da, onun əhəmiyyəti qəbul edilir və beynəlxalq ictimaiyyət vergitutmada boşluqların qarşısını almaq üçün çalışır (Polat, 2019).

Vergitutma 17 DİM-dən 10-da mühüm amildir. Vergitutma üzrə irəliləyiş DİM-lərə nail olmaq üçün çox vacibdir. Vergilər və DİM-lər arasında əlaqə dörd yoldan ibarətdir:

(1) Vergilər DİM-ləri dəstəkləmək üçün hökumətin fəaliyyətini maliyyələşdirən fondlar yaradır: Hədəf 8 və Hədəf 17.

(2) Vergitutma kapitala və iqtisadi artıma təsir göstərir: Məqsəd 5, Məqsəd 7, Məqsəd 10 və Məqsəd 12.

(3) Vergilər insanların davranışlarına və seçimlərinə təsir edir, sağlamlıq nəticələrinə, gender bərabərliyinə və ətraf mühitə təsir göstərir: Məqsəd 3, Məqsəd 4, Məqsəd 13.

(4) Ədalətli və ədalətli vergi vergi ödəyicilərinin dövlətə inamını artırır və inkişafın əsasını təşkil edən sosial müqavilələri gücləndirir: Məqsəd 16.

Ətraf mühit vergilərinin digər alətlərlə birlikdə istifadəsi

Təcrübədə ekoloji vergilər qaydalar və şərtlər, razılaşdırıla bilən lisenziyalar və emissiya ticarəti, könüllü yanaşmalar, razılaşdırılmış müqavilələr, subsidiyalar və etiketlərin istifadəsi kimi ayrı-ayrılıqda və müstəqil olaraq deyil, "bir alətlər qutusunda birləşdirilmiş" istifadə olunur. Məhsul nöqteyi-nəzərindən vergilər konkret məhsulun ümumi məbləğinə və müxtəlif məhsul kateqoriyaları arasında seçimə daha təsirli olur, digər qaydalar isə konkret məhsulun harada, nə vaxt və necə istifadə olunacağına dair daha təsirli olur. Hər halda, onların hamısı birlikdə istifadə edilməlidir.

Ətraf mühit vergilərinin cəlbediciliyi və məqsədləri

Ətraf mühitin qorunması və çirklənmənin qarşısının alınması cəmiyyətin və buna görə də hökumətlərin gündəmində birinci yerdədir və yuxarıda qeyd edildiyi kimi, İƏİT ölkələrində ətraf mühitə zərərli davranışların qarşısını almaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur. Yaşıl vergilər bu baxımdan çox faydalı bir vasitə olduğunu sübut etdi.

Emissiyalar buraxmaqla çirklənmə yaradan bəzi çirkləndiricilərin emissiya səviyyələrini məhdudlaşdırmaq üçün birbaşa qaydaların tətbiqi, müqayisəli xərclərdən asılı olmayaraq müəssisələri və şəxsləri qaydalara dərhal əməl etməyə məcbur edir. Ətraf mühit vergiləri maraqlı şəxslərə çeviklik təmin edir, çünki onlar gələcəkdə vergi ödəmədən dəyişikliklər və texnoloji yenilikləri həyata keçirmək üçün "vaxt udmağa imkan verir" və bu, bütün iqtisadiyyat üçün eyni ekoloji məqsədə birbaşa vergidən daha ucuz nail olmağa imkan verir.

İƏİT ölkələrində istifadə olunan ekoloji vergilərin sayı son 10 ildə davamlı olaraq artmışdır. Bir çox ölkələr vergilərin əsas rol oynadığı hərtərəfli "yaşıl vergi islahatları" və ya "qarışıq alətlər" tətbiq etmişlər. Tədqiqat zamanı 375-ə yaxın ekoloji vergi növü müəyyən edilmişdir (təxminən 250 ekoloji rüsum və ödəniş istisna olmaqla). Ekoloji vergilərin məqsədlərinə müxtəlif perspektivlərdən baxmaq olar:

— Ətraf mühitin mühafizəsi və ətraf mühitin mühafizəsi siyasətinin həyata keçirilməsinə istiqamətləndirici və həvəsləndirici xüsusiyyətləri ilə ölkə daxilində insanların iqtisadi qərarlarına təsir göstərməklə, çirklənməni ehtiva edən verginin tətbiqi zamanı xərclərin azaldılmasına yönəlmiş yanaşmaların axtarışına töhfə verməklə ekoloji baxımdan xərclər;

— Fiskal siyasət və gəlir nöqteyi-nəzərindən vergi təhriflərinin azaldılması, yeni vergi mənbələrinin təmin edilməsi və gəlir vergisi dərəcələrinin azaldılması, vergitutma bazasının genişlən-

dirilməsi ilə dəyəcək gəlir itkilərinin kompensasiya edilməsi, yeni neytrallığın tətbiqi kimi yanaşmalarla müasir vergi sisteminə keçid. ekoloji vergilər və ekoloji və maliyyə siyasətinin məqsədlərinə nail olmaq üçün imkanlar yaratmaq;

— İqtisadi mənada dövlət yardımının ətraf mühitə və iqtisadiyyata zərər vuran tərəflərini və müddəalarını aradan qaldıraraq, müvafiq vergi təsirləri yaratmaqla daha səmərəli və real struktur tənzimləmələrə malik iqtisadiyyat yaratmaq;

— Sosial nöqteyi-nəzərdən bu, əmək haqqı və məşğulluğa vergi endirimləri ilə getdikcə genişlənən işsizliyin qarşısını almaq olardı.

Ətraf mühit vergilərinin rəqabətə təsiri verginin davamlılığını təmin etmək üçün tələb elastikliyi aşağı olan məhsullara üstünlük verildiyi üçün ekoloji vergilərin çoxu milli və ya yerli enerji və nəqliyyat vergiləri kimi tənzimlənir və bu baxımdan onlar tərəfindən həyata keçirilən siyasətlərə uyğundur. Bəzi enerji tutumlu və ya ixraca yönəlmiş və ya oxşar sektorlar üçün bu, rəqabət baxımından əks məhsuldar görünə bilər. Ona görə də yaşıl vergi islahatının həyata keçirildiyi ölkələrdə diqqətə çatdırılan əsas məsələ bu vergilərin beynəlxalq rəqabətə mənfi təsir göstərə bilməsidir. Buna görə də bəzi sektorlar ekoloji vergilər əvəzinə könüllü iştirak kimi yollar təklif edirlər (Rzayev, 2013).

Bununla belə, makroiqtisadi nöqteyi-nəzərdən ekoloji vergilər iqtisadiyyatın ümumi rəqabət qabiliyyətinə təsir etsə də, son nəticədə vergi həm qaliblərin, həm də itirənlərin olduğu iqtisadi vahidlər arasında köçürmə formasıdır və transferin ümumi nəticəsi neytral olmalıdır. Eynilə, çirklənmə ilə iqtisadi mübarizəyə yönəlmiş effektiv vergitutma da uzunmüddətli perspektivdə ümumi xərcləri azaldır. Əslində, mövcud tədqiqatlar və məlumatlar göstərir ki, ekoloji vergilər beynəlxalq ticarətə ciddi təsir göstərmir və digər tədqiqatlar ümumiyyətlə rəqabət qabiliyyəti ilə ətraf mühitin mühafizəsi arasında ziddiyyətin olması iddiasını təsdiq etmir. Bunun bir səbəbi ekoloji vergi tətbiq edən ölkələrin enerji tutumlu sənayelər üçün qismən və ya ümumi istisnalar tətbiq etməsidir. Nə qədər çox ölkə oxşar ekoloji vergi tətbiq etsə, sektor rəqabəti bir o qədər az təsirlənəcək. Başqa sözlə, istixana qazlarının tullantılarını azaldacaq enerji və ya karbon vergiləri məhdud sayda ölkədə tətbiq olunarsa, bu, həmin ölkələrin bəzi sənaye sahələrinin beynəlxalq səviyyədə rəqabət qabiliyyətinə mənfi təsir göstərəcək.

OECD ölkələrində mövcud yaşıl vergi təcrübələrində rəqabətə mümkün mənfi təsirlərin qarşısını almaq üçün,

— Müəyyən sektorlar, məhsullar və daxilolmalar üçün azaldılmış vergi dərəcələri və ya vergi güzəştləri tətbiq edilir. Məsələ burasındadır ki, yalnız 21 ölkədə 170 müxtəlif ekoloji vergi müraciətində bu məqsədlə 1150-dən çox azad və azadolma, yüzlərlə vergi qaytarma mexanizmi və vergi güzəştləri tətbiq edilib.

— Vergi gəlirlərinin qaytarılmasını nəzərdə tutan təcrübələr ola bilər (məsələn, müəyyən sektorlara və fəaliyyətlərə vergilərin qaytarılması və ya əldə edilən gəlirlərin bir hissəsinin ən çox təsirlənən sektorlara xərclənməsi, müəyyən sektor investisiyalarına stimulların verilməsi və güzəştli sosial ödənişlərin ödənilməsi imtiyazının verilməsi kimi).

— Verginin maliyyə təsirini azaltmaq üçün əvvəlcədən müəyyən edilmiş hədəflərə nail olmaq mümkün olmadıqda verginin mərhələli şəkildə ləğvi və ya yeni vergilərin tətbiqi kimi təcrübələrə rast gəlinir.

O da məlumdur ki, bu güzəştlər və geri qaytarma mexanizmləri ekoloji vergilərin effektivliyinə və iqtisadiyyatın səmərəliliyinə mənfi təsir göstərir.

Bu qaydaların necə çıxarıla və ya məhdudlaşdırıla biləcəyi başqa bir vacib məsələdir. Mövzu ilə bağlı müzakirələr daha çox beynəlxalq səviyyədə və sektorlar üzrə aparılır. Məsələn, polad və sement sektorlarında və digərlərində geniş istisnalar tətbiq etmək əvəzinə, ekoloji stimulları azaltmadan aşağıdakı yanaşmaları nəzərdən keçirmək olduqca mümkün görünür:

• Müəyyən sektorda olan şirkətlər ekoloji verginin tətbiqi ilə eyni şəkildə təsirlənməyəcək, çünki onlar müxtəlif giriş birləşmələrindən istifadə edirlər və müxtəlif emissiya profillərinə malikdirlər.

• Müəyyən sektora siyasətin təsirini qiymətləndirərkən, əlaqəli sektorlarda mümkün tənzimləmələri nəzərə almaq vacibdir.

• İqlim dəyişikliyi ilə mübarizə üçün İƏİT miqyasında vergi tətbiq edilsəydi, digər ölkələrdə bəzi "karbon sızması"na baxmayaraq, karbon emissiyalarının əhəmiyyətli qlobal azalmasına nail olmaq olardı (Zhang, 2019).

Nəticə

Vergi siyasəti bu gün yaşanan həm qlobal, həm də milli problemlərin həllində istifadə oluna bilən ən mühüm siyasət alətlərindən birini təşkil edir. Bu məqamda davamlı inkişafın komponentlərini başa düşəcək və dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olmağa imkan verəcək vergi siyasətinin yaradılması getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının çoxölçülü və dinamik struktura malik olması dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə çatmaqda həyata keçiriləcək siyasətlərin effektivliyinin ölçülməsində müxtəlif çətinliklər yaradır. "Dayanıqlı vergi siyasəti" anlayışı və "davamlı vergi indeksi" vergi siyasəti baxımından bu çətinliyin aradan qaldırılması istiqamətində mühüm addım kimi qiymətləndirilməlidir. Bu kontekstdə vergi siyasəti davamlı iqtisadi inkişafı dəstəkləmək, bərabərsizliyi azaltmaq və inklüziv artımı təşviq etmək üçün hazırlanmalıdır.

Səmərəlilik-ədalət dilemması oxunda daha çox səmərəliliyə üstünlük verilməsi və buna uyğun olaraq iqtisadi məqsədlər üçün vergi siyasətinin prioritetləşdirilməsi nəticəsində yaranan bərabərsizlik, yoxsulluq, təcrid və ətraf mühitin məhv edilməsi qlobal səviyyədə inkişafa yeni maneələr yaradır. Bu kontekstdə davamlı vergi siyasəti yanaşması yeni qlobal inkişaf məqsədlərinə uyğun siyasət kompleksinin yaradılmasında mühüm mərhələ təşkil edir. Davamlı vergi siyasəti vergilərin iqtisadi məqsədlərini arxa plana keçirmək demək olmasa da, dayanıqlı inkişafın digər komponentləri olan sosial və ekoloji məqsədlərin də ən azı iqtisadi məqsədlər qədər vacib olduğunu vurğulayır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti (taxes.gov.az).
2. Musayev, A. F. (2012). Modernləşdirmə və aktiv vergi siyasəti. *Azərbaycanın Vergi jurnalı*, 6, 71-84.
3. Polat, M. A. (2019). İqtisadi inkişaf və vergi gəlirləri arasındakı əlaqə. *Journal of Humanities and Social Sciences Research*, 8(3), 1991-2009. https://doi.org/10.15869/itobiad.584204
4. Rzayev, P. Q. (2013). *İqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi mexanizminin stimullaşdırıcı rolunun artırılması istiqamətləri.* İqtisad Universiteti.
5. Paetzold, J., & Tiefenbacher, M. (2018). Distributional and revenue effects of a tax shift from labor to property. *International Tax and Public Finance*, 25(5), 1215-1251. https://doi.org/10.1007/s10797-018-9484-5
6. Rogers, A. & Toder, E. (2011). Trends in Tax Expenditures, 1985-2016. *Urban-Brookings Tax Policy Center*, 9.
7. Uyanik, A. (2020). *Fiscal Policies* (State and Public Finance Functions and Fiscal Policies Needed to be Developed). 2nd Edition. Der Publications.
8. Zhang, P. (2019). Strategies in Adopting Unpopular Policies in China: The Case of Property Tax Reform. *China's Modernization and Governance in a Comparative Perspective*, 14.

Daxil oldu: 11.08.2024
Baxışa göndərildi: 12.09.2024
Təsdiq edildi: 17.10.2024
Çap olundu: 30.11.2024

İÇİNDƏKİLƏR

Sevinc Sadıqova
Qərbi Azərbaycan ərzisindəki etnotoponimlər 7
Türkan İsmayıllı
Xarici dil öyrənilməsinə təsir edən şəxsiyyət faktorları 14
Dağbəyi Allahverdiyev, Nigar Allahverdiyeva
Xarici fəaliyyət və davamlı iqtisadi artım şərtlərində səmərəlilik 18
Şəlalə Mahmudova
Müasir Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında hekayə janrı 26
Arzu Xəlilzadə
Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasəti (2003-2020) 31
Moussa Maireche
The Development of State Forms and Their Function in the Political Islamic Mind 37
Günəş Məmmədova
Günter Qrassın həyat və yaradıcılığı 51
Cavid Abdullayev
İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə "ASAN xidmət"-in inkişafı perspektivləri 58
Pərvanə Məmmədova
Türk dünyası və Azərbaycan diasporu 63
Aysel Əsədova
Dilin biologiyası haqqında nəzəriyyələr 70
İsmayıl Zeynalov
Zəmanəmizin qlobal problemləri: bəşəriyyəti daha çox narahat edən məsələlərdən biri olan ekoloji problem 74
Günel Mustafayeva
Ətraf mühit hüququ: dayanıqlı inkişafın hüquqi çərçivəsi 78
Pərvanə Qasımova
Folklor janrlarının mövzusu 84
Nazilə Sadiqova
Əvəzliklər mətnin formal vahidlərindən biri kimi 89
Püstə Əhmədova
Azərbaycan poeziyasında Məmməd Araz obrazı 93
Günel Mustafayeva
Avropa İttifaqı hüququnda ümumi prinsiplərin rolu və əhəmiyyəti 98
Ağakərim Məlikov
"Keran Group" MMC-nin təchizat prosesi üzrə uçot və auditin qiymətləndirilməsi istiqamətləri 103
Bouarfa Abdelkader
Epistemological Chaos the Question and the New Cognitive Landscape 107
Tanırverdi Əmiraslanlı
Daxili auditin xüsusiyyətləri 120
Nicat Mustafazadə
Təsərrüfat subyektlərinin auditor yoxlamasında istifadə olunan informasiyanın sistemləşdirilməsi 124
Murad Şəmmədov
İnnovativ layihələrin istifadəsinin müəssisələrə təsiri 131
Fərid Mehrəliyev
"NORM" ASC-də daxili nəzarət sistemi üzrə proqram təminatının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri və müasir vəziyyəti 135
Emil Eminli
"Atəşgah Həyat Sığorta" ASC-də maliyyə nəticələrinin uçotu və audit qiymətləndirilməsi 139

Əli Əhmədli
Sənaye müəssisələrində pul vəsaitlərinin hərəkəti və təhlilinin nəzəri aspektləri 143
Dünya Hacıyeva
Azərbaycanın mobil rabitə təşkilatlarında xərclərin uçotu və hesabatlılığın təkmilləşdirilməsi 147
Aysel Hasanova
Sociolinguistic Conditions of Functioning of the Welsh Variant of English (Wenglish) 152
Elgiz Zəkəriyəyev
Rəqabətqabiliyyətliliyinin təhlili və audit qiymətləndirilməsinin formalaşmasının nəzəri-metodoloji əsasları 159
Vəsilə Abaslı
Davamlı və dayanıqlı inkişafı dəstəkləyən vergi siyasətinin strateji istiqamətləri 163

İmzalandı: 27.11.2024
Onlayn çap: 30.11.2024
Format: 60/84, 1/8
H/n həcm: 21,5 ç.v.
Sifariş: 820

---

aem.az saytında çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat pr., 529,
"Azərbaycan" nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: info@aem.az